

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Д 13.18.580 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК: 37. 018.2 (575.2) (043.3)

МУРЗАЕВ НИЗАМИДИН ТОКТОБЕКОВИЧ

**ДИЛБАЯН ЖАЗУУ ЖАНА ТАЛДОО АРКЫЛУУ ОКУУЧУЛАРДЫН
ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН ӨРКҮНДӨТҮҮНҮН
МЕТОДИКАСЫ**

**13.00.02 – окуунун жана тарбиялоонун
теориясы менен методикасы (кыргыз адабияты)**

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертация

**Илимий жетекчи: педагогика илимдеринин
доктору, профессор А.Ж.МУРАТОВ**

Бишкек – 2020

Дилбаян жазуу жана талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн өркүндөтүүнүн методикасы

Мазмуну

Киришүү.....	5
I глава. Дилбаян аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн өркүндөтүүнүн жалпы маселелери.....	11
1.1. Орто мектепте дилбаян жазуунун илимий методикалык жактан изилдениши.....	11
1.2. “Ишмердүүлүк”, “чыгармачылык” жана “чыгармачылык ишмердүүлүк” түшүнүктөрүнүн табияты жана дилбаян	29
Глава боюнча корутунду	46
II глава. Дилбаян жаздыруу аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн өркүндөтүү боюнча изилдөөнүн материалдары жана методдору.....	48
2.1. Дилбаян жаздыруу аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн методологиялык негиздери жана методдору.....	49
2.2. Педагогикалык эксперименттик иш-аракеттердин жүрүшү жана анын жыйынтыктары.....	78
II глава боюнча корутунду	91
III глава. Дилбаян жаздыруу жана талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн методикасы.....	92

3.1. Адабияттык окуу курсунда (V-VII класстар) дилбаян жаздыруу менен окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн формалары жана методдору.....	92
3.2. Системалык курска жакындатылган адабияттык окуу курсунда (VIII- IX класстар) дилбаян жаздыруу, талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн педагогикалык шарттары.....	127
3.3. Адабияттын системалык курсунда (X-XI класстар) дилбаян жаздыруу, талдоо, текст менен иштөө аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн педагогикалык негиздери.....	141
Үчүнчү глава боюнча корутунду	162
Жалпы корутунду	163
Практикалык сунуштар.....	167
Пайдаланылган адабияттар.....	169

Киришүү

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Жалпы орто билим берүүчү мекемелерде окутулган предметтердин ичинен кыргыз адабияты өзгөчө орунда туруп, аны окутуп-үйрөнүүнүн сапаты, алынган натыйжалары мектеп окуучуларынын алган бардык билимдерине таасирин тийгизет. Кыргыз адабияты предметинин өзгөчөлүгү адабият коомдук аң сезимдин бир формасы катары адамды жана анын турмушун предмет кылып алгандыгы, мындан улам адам турмушун таанып-билүүнүн окуу китеби болгондугу менен түшүндүрүлөт. Көркөм адабият адам турмушун образдар аркылуу элестүү жана эмоционалдуу чагылдыруу менен улуттук жана жалпы адамзаттык баалуулуктарды да өз ичине камтып турат. Көркөм чыгарма – чыгармачылыктын жемиши.

Азыркы учурда билим, жалпы эле таалим-тарбия берүүдө, мектеп окуучуларынын чыгармачылык ишмердүүлүгүн калыптандырып өнүктүрүүгө артыкчылыктуу маани берилүүдө. Бул тууралуу билим берүү жөнүндөгү мыйзамдан тартып, мамлекеттик жана предметтик стандарттарда, окуу программаларында, концепцияларда, илимий педагогикалык эмгектерде ж.б. маалыматтар милдеттүү түрдө берилип келет. Окуучулардын чыгармачылык активдүүлүгүн өркүндөтүүдө кыргыз адабияты предмети башка предметтерден мазмуну жана окутуунун максат милдеттери боюнча айырмаланып турат.

Таалим-тарбия берүүдө инсанды калыптандырууда чыгармачылык активдүүлүктү арттыруунун психологиялык жана педагогикалык маселелери Ю.К.Бабанский, И.Б.Бекбоев, В.П.Беспалько, Л.С.Выготский, В.В.Давыдов, У.Э.Мамбетакунов, К.Д.Добаев, Н.Ишекеев, С.К.Рысбаев, Ж.А.Чыманов, А.Ж.Муратов, А.Э.Байсеркеев ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде каралган. Булардын ичинен А.Э.Байсеркеевдин кандидаттык жана докторлук иштери гана түздөн-түз табигый предметтерди окутууда окуучулардын чыгармачылык

ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүгө арналып, калган бардык изилдөөлөрдө бул проблема атайын изилденген эмес.

Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы педагогика илиминин бир салаасы катары калыптанып, өнүгүп, адабиятты окутууга коюлуп жаткан соңку талаптарга жооп бере ала тургандай деңгээлге жетип, К.Иманалиев, Б.Алымов, С.Байгазиев, С.Батаканова, Н.Ишекеев, С.Момуналиев, С.Рысбаев, А.Муратов, В.Мусаева, С.Сакиева, Б.Акматов ж.б. эмгектери жарыяланган.

Кыргыз адабиятын окутууда окуучуларга дилбаян жаздыруунун методикасы боюнча окумуштуулар Б.Алымов, С.К.Рысбаев жана А.Ж.Муратов, В.И.Мусаева, Аман кызы Бактыгүлдүн атайын эмгектери жарык көргөн, Эл мугалими Б.Исаковдун окуулук китептеринде орун берилген. Аларда дилбаян жазуунун кыргыз адабиятын окутуудагы орду, мааниси, максат-милдеттери тууралуу жеткиликтүү материалдар берилген. Бирок “Кыргыз адабиятын жана тилин окутуунун деги эле мектеп практикасынын эң оор проблемасы да, мугалимдин биринчи “баш оорусу” да ушул дилбаян жазуу көйгөйү” (А.Муратов) бойдон калууда. Бул көйгөйдү чечүүнүн жолдорун издөө зарыл.

Дилбаян тууралуу жазылган методикалык эмгектердин дээрлик бардыгында “дилбаян – окуучунун чыгармачылык менен иштелген, жарыяланбаган чыгармасы” катары сыпатталганы менен чыгармачылык ишмердүүлүктүн табияты, аны дилбаян жаздырууда калыптандыруунун теориялык жана практикалык маселелери тууралуу маалыматтар берилбей келет. Мектеп практикасында адабиятты окутуу процессинде бул маселеге анча маани берилбейт. Окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өнүктүрүүдө төмөнкүдөй карама-каршылыктар бар экени аныкталды:

1. Билим берүүдө, инсанды калыптандырууда анын жекече ой жүгүртүүсүнө, чыгармачылыгына артыкчылыктуу маани берилип келе жатканына карабастан, практикада бул маселенин толук чечиле электиги.

2. Кыргыз адабиятын окутууда, дилбаян жаздырууда окуучунун чыгармачылык ишмердүүлүгүн калыптандырып, өнүктүрүүнүн зарылдыгы менен аны ишке ашыруунун, илимий-методикалык маселелеринин толук иштелбегендиги.

3. Кыргыз адабияты предметин окуткан мугалимдердин окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн калыптандырууга жана өнүктүрүүгө кесиптик жактан даяр эместиги ж. б.

Аныкталган карама-каршылыктарды чечүү аркылуу дилбаян жаздырууда окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүү максатын көздөп, диссертациялык иштин темасын **“Дилбаян жазуу жана талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн өркүндөтүүнүн методикасы”** деп алдык.

Диссертациянын илимий программалар менен байланышы: Диссертациялык изилдөө Ош мамлекеттик университетинин филологиялык билим берүүнүн технологиялары кафедрасынын илимий изилдөө ишинин алкагында жүргүзүлдү.

Изилдөөнүн максаты: Орто мектепте кыргыз адабиятын окутуу процессинде дилбаян жаздыруу жана аны талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн методикасын азыркы талаптарга шайкеш иштеп чыгуу, аларды эксперимент аркылуу текшерүү, алынган натыйжаларды мектеп практикасында колдонууга сунуш кылуу.

Изилдөөнүн милдеттери:

–орто мектепте дилбаян жаздыруунун максат, милдеттерин азыркы талаптарга ылайык аныктоо;

– “чыгармачылык”, “чыгармачылык ишмердүүлүк” түшүнүктөрүнүн табиятын үйрөнүү, алардын дилбаян менен карым-катышын тактоо;

–дилбаян аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн методикасын иштеп чыгуу;

– иштеп чыккан методиканын эффективдүүлүгүн педагогикалык эксперимент аркылуу текшерүү, практикада колдонууга сунуш кылуу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

– “чыгармачылык”, “чыгармачылык ишмердүүлүк” түшүнүктөрүнүн “дилбаян” түшүнүгү менен байланышынын, карым-катышынын такталышында;

–дилбаян окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн калыптандырып өркүндөтүүнүн, сабаттуулукту артыруунун негизги формасы катары аныкталышында;

–дилбаян жаздыруу, талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн заманбап методикасынын иштелип чыгышында.

Изилдөөнүн практикалык мааниси:

Изилдөөдө берилген теориялык маалыматтар дилбаян жазууга окуучуларды даярдоого, жаздырууга керектүү кеңештерди берет. Мектеп мугалимдерине дилбаян, баарыдан мурда, окуучунун өз алдынча чыгармачылык менен аткарган чыгармасы катары мамиле кылууга көнүктүрүп, “чыгармачылык ишмердүүлүк” түшүнүгүнүн табиятын толук аңдап-билүүгө, практикада колдонууга керектүү материалды берет.

Коргоого коюлуучу негизги жоболдор:

1. Азыркы билим берүүдө өспүрүмдү инсан катары калыптандырууда анын атаандаштыкта туруштук бере алган, маселени өз алдынча чече алган чыгармачылык ишмердүүлүгү калыптанып, өнүккөн көндүмдөргө ээ болушуна өзгөчө маани берилип жаткан учурда кыргыз адабиятын окутууда, айрыкча, дилбаян жаздырууда окуучунун чыгармачылык ишмердүүлүгүн калыптандырып, өркүндөтүүгө артыкчылыктуу орун берүү зарыл.

2. Дилбаян өзү табиятынан чыгармачылык менен өз алдынча аткарылуучу окуучунун жеке чыгармасы болгондуктан, аны жаздыруу, талдоо жана баалоодо окуучунун берилген темага карата жасаган жекече мамилеси, түшүнүгү, чыгарган ой-корутундуларынын жаңылыгы, өз алдынчалыгы, ишке элестетүү, кыялдануу аркылуу жасаган чыгармачылык ишмердүүлүгү биринчи орунда болушу шарт. Мугалим ар бир дилбаяндан өз алдынчалыктын, чыгармачылыктын элементтерин таап аны баса белгилеп, аны өркүндөтүүгө карата дидактикалык иш-аракеттерди системалуу жүргүзүүгө милдеттүү.

3. Дилбаян жаздыруу жана талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн азыркы талаптарга шайкеш иштелип чыккан педагогикалык шарттары, методикасы, дилбаянды талдоонун жана баалоонун жол-жоболорунун алгылыктуу жана натыйжалуу экендигин педагогикалык эксперименттик иш-чаралардын жыйынтыктары тастыктады.

Издөнүүчүнүн жеке салымы: темага байланыштуу илимий-методикалык эмгектерди окуп-үйрөнүү, жалпылаштыруу, окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн дилбаян жаздыруу аркылуу өркүндөтүүнүн методикасы, педагогикалык эксперименттик иш-аракеттерди жүргүзүү, жалпы корутунду чыгаруу менен практикалык сунуштарды берүү изденүүчү тарабынан жекече аткарылды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы: изилдөөдөн алынган жыйынтыктар ОшМУнун филологиялык билим берүүнүн технологиялары кафедрасынын жыйындарында, методикалык семинарларда талкууланды. Эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар окулду. Орто мектептерде дилбаяндар жаздырылып, талдоого алынды. Макалалар жарыяланды.

Изилдөөнүн толук жарыяланышы: изилдөөнүн жыйынтыктары, алынган натыйжалар чет өлкөлүк жана республикалык илимий-практикалык басылмаларда жарыяланды. Бардыгы жыйырма макала жарык көрдү, анын ичинде 3 макала чет өлкөлүк журналдардын РИНЦ базасында катталган. **Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү:** : Иш киришүүдөн, үч главадан, алардан келип чыккан корутундулардан, жалпы корутундудан, практикалык

сунуштардан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен (151) жана тиркемелерден турат. Диссертациянын тексти –183 бет, тиркемелер –28 бет, жалпы көлөмү – 211 бет. Таблицаалар –11.

ГЛАВА I. ДИЛБАЯН АРКЫЛУУ ОКУУЧУЛАРДЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН ӨРКҮНДӨТҮҮНҮН ЖАЛПЫ МАСЕЛЕЛЕРИ

1.1. Орто мектепте дилбаян жазуунун илимий-методикалык жактан изилдениши

Кыргыз мектептеринде кыргыз тили жана адабияты предметтерин окутууда жазуу жумуштарын жүргүзүү жана анын методикасы совет мезгилинде пайда болуп калыптанганы, ал орус тили жана адабиятын окутуу методикасына негизделгени белгилүү. Орус окумуштуулары М.А.Рыбникова, В.В.Голубков, А.Л.Глазунова, С.А.Смирнов, Н.В.Колокольцев, А.А. Липаев, В.А.Николский, В.В.Литвинов, И.П.Павлов, А.П.Романовская адабият сабагы боюнча жазуу жумуштарынын методикасын илимий-педагогикалык жактан негиздешкен. Алар оозеки жана жазуу кебинин биримдигине маани беришип, жазуу жумуштарын жүргүзүүнүн теориялык-практикалык маселелерин иштеп чыгышты. Алардан кийин Ю.А.Озеров, Л.С.Айзерман, Н.П. Морозова, А.М.Гринина-Земскова, О.Ю.Богданова, Л.В.Овчинникова, Е.С.Романичева, Т.А. Калганова ж.б. окумуштуулар жазуу жумуштарынын ар түрдүү маселелерин терең изилдешти. Ал маселелердин ичинде орто мектептерде дилбаян жаздыруу жана талдоо маселелери да бир кыйла терең изилденгенин белгилөөгө болот.

Кыргыз адабиятын окутуунун методикасында дилбаян жазуу жана талдоо жумуштарын жүргүзүүгө атайын изилдөө жүргүзүшкөн методист-окумуштуулар Б.Алымов, А.Муратов, С.Рысбаев, В.Мусаева, Аман кызы Бактыгүл жана Эл мугалими Б.Исаков болушту.

Кыргыз адабиятын окутуунун методикасында дилбаян жазууга арналган макалалар өткөн кылымдын 50-жылдарында жазыла баштаган экен. Илимий кызматкер В.Н.Шнейдмандын “VIII–X класстарда кыргыз адабияты боюнча сочинениелердин үстүндө иштөө” деген макаласы [148;10-б.] жана

методикалык китеби чыгат. Аталган макалада дилбаян жазууда теманы ачуу, план түзүү боюнча кеңеш берилет, талдоонун түрлөрү көрсөтүлөт. Китебинде план түзүүдө өтө маанилүү деп төмөнкүлөрдү көрсөтөт: “1.Текстти анализдөө аркылуу айрым бөлүктөрүн бөлүп алуу. 2. Ар бир бөлүктөгү берилген негизги ойду айкындап алуу жана темачаларды коюу” [149;61]. Китеп орус адабиятын окутуунун методиксына арналган адабиятарды кеңири колдонуу менен жазылса да, ошол мезгилдин талабына ылайык кыргыз адабиятын окутууга арналган биринчи методикалык колдонмо десе болот.

60-жылдарынын башында кыргыз методисти Б. Алымовдун атайын макаласы жарык көрдү. Анда дилбаянды жазуунун тарбиялык мааниси жана ага жетекчилик кылуу маселелерин козгогон [8;10-11] жана бир топ жылдан кийин жарык көргөн китебинде [9] дилбаяндын жөнөкөй жана татаал планы, тематикасы каралган. Профессор Б.Алымов “Мектеп сочинениеси” [10] деп аталган эмгегинде дилбаян жаздыруунун максат, милдеттери, дилбаяндын түрлөрү, тема, план түзүү маселелери кеңири изилденген.

А.Муратовдун “Сочинение кандай жазылат?”, “Дилбаян сырлары”, [87], “Дилбаян – дил сыры, тил сыны” [88]; “Дилбаян – чыгармачылык изденүүнүн үзүрү” [89] аттуу эмгектеринде дилбаян жаздыруу маселеси изилденсе, “Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы” [91] аттуу монографиясында дилбаян жаздыруунун методикалык системасын иштеп чыккан. С.Рысбаевдин “Окуучунун дилбаяны” [124] аттуу эмгегинде дилбаянды классификациялоо, жанрдык түрлөрү, дилбаян жаздыруудагы айрым олуттуу маселелер каралган.

Мектеп окуучуларынын жазуу жумуштары дегенде кыргыз тили сабагында жазуу түрүндө аткарылуучу көнүгүүлөрдөн тартып, жат жазуу, баяндама, дилбаян сыяктуу жазуу иштерин түшүнөбүз. Булардын ичинен дилбаян кыргыз тили менен кыргыз адабияты сабактарына бирдей тиешелүү болуп, окуучулардын сабаттуу жазууларын, угуп, көрүп түшүнгөндөрүн жазуу түрүндө өркүндөтүүнүн натыйжалуу каражаты катары каралып келет.

Дилбаянды кыргыз тили жана адабияты сабактарында соңку мезгилге чейин орус мектептеринде, орус методикасында колдонулгандай эле “сочинение” деп колдонуп келдик. “Сочинение” деген сөз орустун “сочинять”, “творить” деген сөздөрүнөн алынып, кыргызча, чыгармачылык менен жазуу, жаратуу деген маанини туюндурат. Эгемендүүлүк жылдары башталганда окуучунун сочинениесин дилбаян деп тилибизге көркөм угумдуу, жагымдуу кабыл алганыбыз коомчулукка тез сиңип кетти.

Мектепте дилбаян жаздыруунун максаттары, милдеттерине токтолуудан мурда окуучунун дилбаяны деп эмнени түшүнөбүз? Анын турмушта колдонулуп жүргөн илимий, көркөм чыгармалардан (сочинениелерден) кандай айырмасы бар? Ал кандай максаттар менен жазылат?— деген суроолорду илимий-методикалык жактан тактоо зарыл. Мектеп дилбаяны жөнүндө сөз кылууда анын дидактикалык табияты тууралуу айтылган аныктама-түшүндүрмөлөргө өзүнчө терең токтолуунун зарылдыгы бар. Анткени термин боюнча толук түшүнүк албай туруп, иликтөө иштерин жүргүзүү мүмкүн эмес. Оболу “түшүнүк” деген сөздүн өзүн тактоо зарыл.

Түшүнүк – ой жүгүртүүдө дүйнөнү чагылдыруунун бир формасы. Түшүнүктүн жардамы менен кубулуштардын, процесстердин маңызы таанып билинип, алардын маанилүү жактары кенен белгилери жалпылаштырылат. Түшүнүк – таанып-билүүнүн тарыхый өнүгүшүнүн продуктусу. Ал таанып - билүүнүн төмөнкү баскычынан жогорку баскычка көтөрүлүү менен практикада жетилген натыйжалардын негизинде алда канча тереңдетилген түшүнүктү аныктап, мурункуларды өркүндөтүп, тактап, жаңы түшүнүктү калыптандырат. Ошондуктан түшүнүк өнүгүүдө, өзгөрүүдө болуп чындыкты адекваттуу чагылдырууга карай прогрессивдүү мүнөздө болот. Түшүнүк тилдеги сөздөрдүн маани-мазмунун (маани жана маңыз) түзөт.

Дилбаян жөнүндө кеңири түшүнүк алуу үчүн ал жөнүндөгү аныктамаларга токтолуу зарыл деп эсептейбиз. Дилбаян :1. “берилген темага ойлорун, пикирлерин адабий, туура жазууга болгон мектептеги көнүгүү”

[130;215]. 2. “берилген темага ылайык өз ойлорун, билимдерин өз сөзү менен билдирген жазуу иштеринин мектептеги түрү” [113;615]. Мында “билимдерин өз сөзү менен” деген сөз кошулду. 3.“... берилген темага ылайык өз ойлорун, туура баяндаган мектептик көнүгүү” [134;418], 4.“...мугалимдин тапшырмасы менен окуучу түзгөн белгилүү типтеги же белгилүү формадагы текст. Дилбаян окуучулардын байланыштуу кебин калыптандыруунун каражаты, эне тили сабагынан алынган билимдерин, көндүмдөрүн бекемдөө алардын уюшулуу деңгээлин текшерүү, окуучуларды тарбиялоонун, өстүрүүнүн, үйрөнүүнүн каражаты” [121;323], мында белгилүү тиби же формасы бар экендиги, окуучуларды тарбиялоодо, өстүрүүдө, изилдөөдөгү каражат экендиги белгиленди.

Белгилүү методист В.В. Литвинов мындай деп жазат: “Сочинение” деген сөз “чин”-порядок (тартип) деген сөздөн келип чыгат деп айтышат жана “сочинениенин” негизги мааниси – тартипке келтирүү. “Сочинение” сөзүн башка да кеңири тараган түшүнүү бар: “Пушкиндин сочинениеси”, “Чайковскийдин сочинениеси”, мында сочинение – чыгарма жаратуу сөздөрү менен синоним. Окуучунун дилбаяны, албетте, биринчи маанисинде, бирок ал оболу сочинениенин экинчи маанисинде болот” [72;6]. Мында дилбаяндын алгач чыгарма экендиги көрсөтүлгөн. “Мектеп сочинениеси деп, мугалим сунуш кылган теманын мазмунун ачыш үчүн окуучу өз алдынча ойлонуп, ал боюнча жекече пикирин жазган жазуу жумушун айтабыз. Башкача айтканда, кандайдыр бир маанилүү маселеге арналган белгилүү тартиптеги жазуу жүзүндөгү ой”,– дейт белгилүү методист А.А.Липаев.[71;194]. Ушундай маанидеги ойду айтып келип, В.А.Никольский: “Ойдун пландуу берилиши менен сочинение импровизациядан айырмаланат”,– деп [111;132], анын пландуулугун баса белгилейт. Дилбаян жаздыруунун методикасынын негизин түптөгөн бул орус методисттеринин пикирлеринде дилбаяндын чыгармага жакындыгы, болгондо да пландуу болушу белгиленген.

Л.С.Айзерман минтип жазат: “Окуучуларга берилген, алар тарабынан чыгармачылык тапшырма катары кабыл алынган дилбаян активдүү жана ыклас коюп окууга түрткү берет. Текстке чыгармачылык менен маани берүүгө умтулуусун, өзүнүн сезимдерин билдирүүсүн, жазуучу чагылдыргандарга мамилесин ойготот” [5;25]. Ал эми Т.А.Калганованын ою боюнча дилбаян: “адабий же публицистикалык темада көркөм, публицистикалык, илимий кептин каалаган жанрларында жазылуучу пикирин кара сөз түрүндө монологуу билдирүү” [54;5]. Мындагы биз көңүл бөлүүчү нерсе – Т.А.Калганованын дилбаяндын бардык жанрларда жазыларын айтканы.

Н.И.Шолохов: “...кайсы бир предметке же турмуштук окуяларга (фактыларга же адабияттын окуяларына) өз пикирин жазуу түрүндөгү билдирүү”, – деп жазат [150;11]. “...башка бирөөнүн “даяр материалын” эссиздик менен көчүрүү эмес, чыгармачылык”, – деп Е.Н.Ильин [51;26] дил баяндын даяр нерсени көчүрүү эмес, чыгармачылык экенин баса белгилеген. “Мектеп дилбаяны – окуучунун колу жеткен материалдар, каражаттар менен жасаган адабий чыгармасы”, – деген пикир А.М.Гринина-Земскованын калемине таандык [42.;9]. Бул пикирлер бири бирин толуктап, дилбаяндын маанисин терең ачууга жардам берет.

Окуучунун дилбаянынын башка чыгармалардан айырмачылыктарын жана ага гана тиешелүү мүнөздүү белгилерин профессор Б.Алымов “Мектеп сочинениеси” деген эмгегинде так белгилеп көрсөткөн:

“1. Мектеп дилбаяны жарык көрбөйт. Айрым мыктысы окуучулардын жакшы жазылган дилбаяны тигил же бул илимпоз-методисттин эмгегинде үлгү катары жарык көрүп калышы да мүмкүн, бирок бул окуучунун ар кандай дилбаяны жарык көрөт дегендикке жатпайт.

2. Мектеп дилбаяны философиялык, илимий же саясий чоң масштабдагы, кеңири диапазондогу ойду камтый албайт, анда жаңы ачуулар, теориялар,

өзгөчөлөнгөн жоболор менен эрежелер да болбойт. Андай нерселерди окуучудан талап кылуунун өзү да жаңылыштык.

3. Мектеп дилбаяны тигил же бул коомдук түзүлүш, саясий-экономикалык абал чагылдырган чыгармалар, андагы адам мүнөздөрү, алардын турмуш тиричилиги, карама-каршылыктары, жек көрүүсү менен жан тартуусу, сүйүүсү менен күйүүсү б.а. турмуштагы жакшылык менен жамандыктын, адамгерчилик менен айбандыктын, адилеттүүлүк менен акыйкатсыздыктын, өмүр менен өлүмдүн ортосундагы айыгышкан күрөшү жөнүндөгү жазуучунун чыгармасы тууралуу адабиятчылардын айткан даяр ой-пикири боюнча окуучунун түшүнүгү жазылат. Бирок, бул окуучу өз дилбаянында адабиятчылардын айткан даяр пикирлерин көчүрө берет экен дегендикке жатпайт. Окуучу тигил же бул чыгарма, аны жараткан жазуучу, анын коомдон алган орду, адабиятка салган салымы жөнүндөгү даяр материалга таянат, ал боюнча ой жүгүртөт, аны өзүнүн “кичинекей” акыл таразасына салып “чайкап” өз сөзү менен кайрадан иштеп чыгат, ага өзүнүн кичинекей ой чаргытуусун кошот, өз алдынча жыйынтык чыгарууга аракеттенет. Ал эми чыгармачылык, турмуштан алынган “эркин” темадагы дилбаяндар окуучунун жекече турмуштук тажрыйбасына, билим деңгээлине байланыштуу жазылат. Анда бала жекече байкаганына, көргөн-билгенине, укканына, окугандарына таянып темага жооп берет. Ошондуктан мектеп дилбаянында окуучунун жеке ою, кыялдан жаралган нерселери, корутундусу, аныктамасы жок дешке болбойт.

4. Мектеп дилбаяны белгилүү кыска мөөнөткө берилет. Окуучу аны ашып кетсе жумалык, болбосо эки-үч сааттын ичинде жазып тапшырууга милдеттүү. Бул мугалим тапшырган ишти окуучунун сөзсүз аткарышы керек деген педагогиканын принцибине негизделген иш. Ал эми саясий, адабий, илимий эмгектерди авторлор ыктыярдуу жазышат.

5. Мектеп дилбаяны адабият мугалиминин жетекчилиги астында гана ишке ашат. Аны жазууда мугалим балага улам жаңы багыт, көргөзмө, кенеш

берет, биргелешип план түзөт, жазылган дилбаянды кошумчалайт, редакциялайт. Кыскасы, үйрөтүүчү мүнөздөгү бардык дилбаян мугалимдин жардамысыз жазылбай, мугалим ар дилбаянга авторлош болот. Бирок негизги жоопкерчилик окуучулардын өзүлөрүнө жүктөлөрүн да унутпоо керек. Мугалим дилбаян жазуунун бүт милдетин өз мойнуна ала албайт, ага жетекчилик кылып, көргөзмө гана берет. Үйрөтүүчү мүнөздөгү дилбаяндарга коюлган мына ушул талап аткарылганда гана контролдук, анан орто мектепти бүтүрүүчүлөр менен абитуриенттердин жазган дилбаяндары оңунан чыгат, жаш адамдын кийинки илимий, адабий иштеринин дегеле куш тилиндей катты да сабаттуу жазышына шарт түзөт. Ал эми саясий, илимий, жана адабий эмгектердин авторлору эч кимдин жардамысыз, көзөмөлүсүз эле өз бет алдынча жазышат. Мына ушул айырмачылыктарды эске алганда гана мектеп дилбаяны деп эмнени айтарыбыз белгилүү болот” [10;554-555]. Б.Алымовдун пикири – дилбаяндын мүнөздөмөсү. “Сочинение окуучулардын байланыштуу речин өстүрүүчү, өз алдынча аткарылуучу белгилүү бир ой-пикир; өзүлөрүнүн көргөн-билгендери ж.б. жөнүндө ыраттуу, туура адабий стилде жазылуучу чыгарма”,–деп жазат тилчи-окумуштуу С.Үсөналиев [139;25].

“...окуучунун дилбаяны деп, окуучунун адабий билиминин, эстетикалык сезим-туюмун жана рухий жетилүүсүнүн деңгээлин чагылдырып, ошол максатта жазылуучу текстти айтабыз”,– деп профессор С.Рысбаев “Окуучунун дилбаяны” деген эмгегинде жазса [124;13], башка эмгегинде ал оюн мындай улайт: “...дилбаян жазууда көркөм текстти механикалык түрдө карандай кайталоо менен чектелип, ал туурасында өз алдынча ой жүгүртө албаса, андан өзүнө жан азыгын, көрөңгөсүн жыйнабаса, турмушуна от издебесе, анда андан эч кандай майнап чыкпайт. Кыскасы, дилбаянда баланын жүрөгүндөгү аялуу ою, арман сыры айтылбаса, ал дилбаян эмес” [126;7].

Жогорку пикирлерди жалпылаштырып, мындай тыянак чыгарууга болот: **окуучунун дилбаяны деп өз алдынча иштөөгө, чыгармачылыкка негизделген, мугалимдин жетекчилиги астында, окуу программасына**

ылайык ал сунуш кылган теманы өз алдынча жазуу түрүндө ачкан, темага, маселеге жеке пикирин, өз түшүнүгүн билдирген, убактысы чектелген чыгармасын (түзгөн текстин) айтабыз.

Дилбаян бул – система. Дилбаян – дилиңдегини көркөм, оюңдагыны маданияттуу, окуганыңды жеткиликтүү, билгениңди ырааттуу, түшүнгөнүңдү башкага түшүнүктүү жазуу! Болгондо да өз сөзүң менен, “өзүңдөн чыгарып” жазып бер деген маани. Негизгиси, “дилбаян – окуучунун эмгеги, пешене теринен жаралган жарыяланбаган чыгармасы” болсун [10:552].

Дилбаянды классификациялоо маселесине көптөгөн окумуштуу-методисттер кайрылышты жана андагы ар түрдүү көз караштар бүгүнкү күнгө чейин созулуп келе жатат. Айрымдарына токтололу.

М.А. Рыбникова дилбаяндарды эки топко бөлөт. Биринчиси, окуучунун жеке ой толгоолору, пикирилери (сочинение типа рассуждений); экинчиси, адабий-чыгармачылык дилбаян (сочинение литературно-творческие) [122].

В.В.Голубков дилбаянды үчкө бөлөт. Алар: 1. Адабий 2. Адабий-публицистикалык 3.Адабий-чыгармачылык [40;239]. А.А.Липаев дилбаянды жаздыруунун шартына, белгилерине карап мындай бөлүштүрөт:

1. Тематикасы боюнча: адабий жана “эркин” темадагы дилбаяндар;
2. Өткөрүү максаты боюнча: көнүктүрүүчү жана контролдук;
3. Кайсыл жерде өткөрүлгөнүнө карай: класстык жана үйлүк;
4. Өз алдынча иштелишине карай: оригиналдуу жана бөлөк адабияттардан пайдаланылып жазылган дилбаяндар;
5. Программада бар жогуна карай: программалык жана кружоктук [71; 99-100].

В.А.Никольский дилбаяндарды: логикалык сүрөттөө, жекече ой жүгүртүп сүрөттөө, адабий жана адабий эмес деп бөлсө [111;53], В.В.Литвинов: адабий чыгармачылык, эркин дилбаяндар деп көрсөтөт [73; 89-9].

А.Л. Глазунова жазуу жумуштарын мындай классификациялаган:

1. Адабий чыгармаларды, сын макалаларды, окуу китептеринен окугандары боюна оозеки сүйлөп берүү жана жазуу жумуштары: а) план, б) тезис, в) конспект, г) цитаталарды көчүрүү, д) рецензиялоо, с) реферат.

2. Сын дилбаяндар (критические).

3. Публицистикалык дилбаяндар.

4. Көркөм дилбаяндар (художественные) [39; 8].

А.М. Гринина-Земскова дилбаяндарды үч түрдүү стилде жазууга болорун белгиледи. Алар: көркөм, публицистикалык жана илимий жанрлар [43;85] .

Ю.А Озеров дилбаяндын тематикалык үч тибин белгилейт: 1. Дилбаян-мүнөздөмө. 2. Адабий сын дилбаяндар. 3. “Эркин” темадагы дилбаяндар. Алардын бөлүктөрү төмөнкүдөй:

1. Дилбаян-мүнөздөмө:

– ар бир каарманды мүнөздөө;

– эки каарманды салыштырып мүнөздөө;

– бир канча окшош каармандарды сыпаттап жазуу;

– адабий каармандарга жалпы мүнөздөмө.

2. Адабий-сын дилбаяндар:

– бир темага талдоо жасоо:

– жазуучунун чыгармачылыгынын белгилүү бир учуруна же тематикалык мүнөздөмө берип талдоо:

– адабий чыгарманын мазмунун жана формасынын айрым проблематикасына мүнөздөмө берип талдоо;

– адабий чыгармада чагылдырылган маанилүү бир коомдук тарыхый окуяга талдоо жүргүзүү.

3. “Эркин” темадагы дилбаяндар:

– жекече байкоолорун чагылдыруу;

– жекече ой жүгүртүү, толгонуулар ж. б.

Методисттин пикиринче дилбаяндын негизги типтери ушулар. Ал эми дилбаяндын жанрдык түрлөрү төмөнкүдөй деп жазат:

1. Дилбаян-мүнөздөмө

2. Дилбаян-адабий портрет.

3. Дилбаян-рецензия.

4. Дилбаян-очерк (же аңгеме).

5. Дилбаян-күндөлүк.

6. Дилбаян-ыр.

7. дилбаян-адабий сын (түрүндөгү) .

8. Дилбаян-кат

9. Дилбаян-жомок.

10. Дилбаян-жолоочунун жазуулары (путевые заметки) [114;14-34].

А.Е. Базанова дилбаянды эки: адабий жана эркин түргө бөлүү менен адабий темадагы дилбаянды эки чоң группага бөлөт: “Адабий темадагы дилбаяндар эки чоң группага бөлүнөт: адабий чыгармаларды анализдөөнү камтыган проблемалык дилбаяндар (аларга жеке, салыштырма, образдарга

группалык мүнөздөмө берүүчү жана бир же бир нече көркөм чыгарманы идеялык-көркөм талдоого алып жалпылоочу мүнөздөгү дилбаяндар) жана көркөм чыгарманы абитуриенттин жеке түшүнүүсүнө арналган адабий темадагы адабий чыгармачылык дилбаяндар” [25;8-9] . Методисттердин баары эле кандай гана дилбаян болбосун окуучунун чыгармачылыгын талап кыларын айтышат. А.Е Базанова адабий-чыгармачылык дилбаяндар катары “Менин Печоринге мамилем”, “Чацкий ким – жеңүүчүбү, жеңилүүчүбү?”, “Эмне үчүн Чичиков жек көрүүнү чакырат?” сыяктуу окуучунун оюн талап кылган темаларда жазылган дилбаяндарды сунуштайт. [25;12].

Л.Ф. Бойко, И.В.Калугина, И.В. Корсунова ж.б. авторлор окуучунун дилбаянын үч типке бөлүшөт. “Бардык дилбаяндарды шарттуу үч түргө (тип) бөлүүгө болот.

1. Адабий эмес темадагы дилбаяндар. Чыгармачылык иштин бул түрүнө искусствонун чыгармалары жана жеке байкоолорго негизделген дилбаяндар кирет.

2. Адабий темалар боюнча жазылган дилбаяндар.

- дилбаян – изложение;

- дилбаян – мүнөздөмө (жеке, салыштырмалуу, бир каарманга мүнөздөмө, көркөм чыгарманын бир компонентине, адабий өзгөчөлүгүнө, автордун чеберчилигине арналган дилбаян)

- дилбаян – этюд, дилбаян –эссе, дилбаян - рецензия, дилбаян -кат, дилбаян – дневник, обозрение, очерк.

3. Эркин темадагы дилбаяндар. [35;10-15].

Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы илиминде да дилбаянды классификациялоого көңүл бурулуп келгенин айтпай коюуга болбойт. “Адабий типтеги сочинениелер адабий-публицистикалык жана адабий сын болуп эки топко бөлүнөт”,– деп көрсөтөт В.Н.Шнейдман [149;94].

Профессор К.К. Сартбаев дилбаяндын үч түрүн сунуштаган: а) сыпаттоо (описание) түрүндөгү дилбаян; б) баяндоо (повествование) түрүндөгү дилбаян; в) ой жүгүртүү (рассуждение) түрүндөгү дилбаян [129;247].

Б.Алымовдун дилбаяндар негизинен адабий жана “эркин” темадагы эки чоң бөлүктөгү дилбаяндардан турарын белгилеп, андан кийин адабий темадагы дил баяндарды төмөндөгүдөй бөлүштүрөт:

1. Образдар боюнча жазылган дилбаяндар.

2.Чыгарманын идеялык мазмуну, мааниси жана жазуучунун чыгармачылыгы боюнча жазылган дилбаяндар.

3. Акын-жазуучулардын өмүр баяны боюнча жазылган дилбаяндар.

4. Искусствонун башка түрлөрү боюнча жазылган дилбаяндар [9;45-46]. Жогорку ой-пикирин өнүктүрүп проф. Б.Алымов “Мектеп сочинениеси” деген эмгегинде дилбаяндын сегиз түрүн бөлүп көрсөтүп, үлгүлөрүн берген. 1. Эркин темадагы дилбаяндар, 2. Баяндоо, сүрөттөө мүнөзүндөгү дилбаяндар, 3. Сүрөттөр боюнча жазылуучу дилбаяндар, 4.Чыгармачылык дилбаяндар, 5. Адабий темадагы дилбаяндар, 6. Акын-жазуучулардын өмүрү, чыгармачылыгы боюнча жүргүзүлүүчү дилбаяндар, 7.Чыгарманынын идеялык мазмуну боюнча жүргүзүлүүчү дилбаяндар, 8.Кейипкерлерге мүнөздөмө берүүгө арналган дилбаяндар [9;551-650] . Эмгегинде дилбаяндардын үлгүлөрүн берген жана ал китеп мезгилинде адабият мугалиминин стол китеби болгон.

Профессор А. Муратов дилбаянды төмөнкүдөй бөлүштүрөт [91;519-523]:

1. Тематикасына карай:

а.Адабий чыгармачылык дилбаяндар;

б. Эркин темадагы дилбаяндар.

2. Тексттин типтерине карай үчкө:

а.Баяндоо;

б. Сүрөттөө;

в. ой жүгүртүү.

3. Дилбаяндын жанры боюнча : “Айта кете турган нерсе, кыргыз мектеп практикасында анын жанрдык түрдүүлүгүнө анчалык маани берилбейт. Албетте, бул өкүнүчтүү, дилбаян канчалык ар кыл жанрда жана формада жазылса биздин жазуу ишмердүүлүгүбүз жана ой жүгүртүү маданиятыбыз ошончолук ар тараптуу болмок”,– деп туура айтат [91;521]. Чындыгында, кыргыз мектептеринде дилбаяндар жанры боюнча өтө эле жарды.

4. Адабий тектерге карата: “Дилбаяндар прозалык, поэтикалык, драмалык тектерде жазылып келсе да, кыргыз мектептеринде көбүнчө кара сөз түрүндөгүсү (прозалык) арбын кездешет”, – дейт А.Муратов (91;522-б.).

Стилине карай көркөм, публицистикалык, илимий стилде жазылса да аралашып жазылган дилбаяндар көп жолугарын белгилейт (91;522-б.).

Профессор А. Муратов адабий темадагы дилбаяндарды мындай бөлүштүрөт:

1. Адабий каармандар тууралуу дилбаяндар (образ-персонаждарды индивидуалдуу, топтук, салыштырма мүнөздөө).

2. Чыгарманы толук анализдөөгө негизделген дилбаяндар.

3. Чыгарманын айрым эпизоддорун жана бөлүктөрүн талдоо.

4. Адабий обзорлор.

5. Адабияттык турмушка карата мамилеси тууралуу окуучунун ой толгоолору.

6. Проблемалык мүнөздөгү дилбаян-изилдөө [91;523]. Профессор А.Муратов: “Эч ким тана албас факт, азыркы педагогикада далилденген

акыйкат – кыргыз окуучуларынын эң көп бөлүгү дилбаянды талапка ылайык жазып бере албайт”,–деп анын тогуз орчундуу себептерин көрсөткөн [91;510].

Профессор С.Рысбаевдин изилдөөсү боюнча: “Бүгүнкү кыргыз мектебинин тажрыйбасында дилбаяндын жалпыга белгилүү эки тиби (адабий дилбаян жана эркин дилбаян), үч түрү бар: атап айтканда, жазуучунун өмүрү жана чыгармачылыгы туурасында; чыгарманын идеялык-теориялык мааниси жана образдар системасы жөнүндө. Болгону ушулар” [124;13].

С. Рысбаев кыргыз мектептеринде колдонулуп жүргөн дилбаяндардын жанры боюнча төмөнкүдөй көрсөтөт:

1. Мүнөздөмө-дилбаян (каармандарга талдоо жасоо түрүндө);
2. Очерк-дилбаян (жазуучунун өмүрү, чыгармачылыгы тууралуу);
3. Публицистика-дилбаян (көбүнчө эркин темада ой жүгүртүп жазуу);
5. Аңгеме-дилбаян же новелла дилбаян (айрым бир каармандын образын алып, ошонун негизинде чыгармачылык менен эркин образ түзүү);
6. Поэма-дилбаян (бир образдын негизинде, же эркин тема боюнча).
7. Пьеса-дилбаян (полемикалуу маек түрүндө);
8. Репортаж-дилбаян (учурда болуп жаткан окуяны так-таасын сүрөттөп берүү);
9. Этюд-дилбаян;
10. Фантастика-дилбаян;
11. Жомок-дилбаян;
12. Улама-дилбаян. [124;16-17].

Кийин бир макаласында дилбаяндын эссе түрүн сунуштаган [127]. Практикада эссе-дил баян кеңири колдонулат. Ошентип жанры боюнча он үч жанрдагы дилбаян берилген.

Аман кызы Бактыгүлдүн диссертациялык эмгегинде адабият сабагында жүргүзүлүүчү жазуу жумуштарынын бири катары дилбаян да изилдөөгө алынган [15]. Эмгекте дилбаяндардын классификациясына, мектептердеги дилбаян жүргүзүүнүн маанисине, кемчиликтеринин себептерине, дилбаянда кетирилүүчү кемчиликтерге, аларды жоюунун жолдоруна, конкурстук жана олимпиадалык дилбаяндарга токтолот. Дилбаянды талдоо жана баалоо жумуштарындагы эске алуучу педагогикалык жагдайлар, шарттар көрсөтүлгөн. Эмгекте адабият сабагын окутууда дилбаяндан башка излениени жаздыруу боюнча да изилдөө иштери жүргүзүлгөн. Баяндама жаздыруу да дилбаянга болгон бир даярдык десек болот.

Окумуштуу С.Үсөналиевдин “Окуучуларды сочинение жазууга үйрөтүү”[139:18-55], алдыңкы мугалимдер Алай районунан Ж.Акматовдун “Сочинение жазууга үйрөтүүдөгү иш тажрыйбам”[6;8], Кара-Кулжа районундагы М.Абакиров атындагы орто мектебинин кыргыз тили жана адабияты мугалими Б.Абдразаковдун “Дилбаяндын жаңы түрү – улама дилбаян” [2;] деген макалалары да кайсы бир деңгээлде дилбаян жаздыруунун сырларын ачып, учурунда мугалимдерге пайдасы тийген.

Б.Абдразаковдун [2], Эл мугалими Б. Исаковдун [51; 149-195] дилбаянды классификациялоого аракет кылышканы, Б.Исаковдун дилбаяндын түрлөрүнө китебинде орун бергени кубаттоого арзыйт. Б.Исаковдун “Дилбаянды кантип жакшы жазуу керек?” аттуу китеби (бул жогорку эмгектин ичинде да бар) кошумчаланып иштелип жарыяланды. Китеп дилбаянды кантип жакшы жазуу үчүн практикалык кеңештерди, үлгүлөрдү бергени менен окуучуга да, мугалимдер үчүн да пайдалуу. Жогору жактагы дилбаянды классификациялоо боюнча пикирлер менен дыкат таанышып, анализдеп, алардын негизинде

жыйынтыктап биз өзүбүздүн пикирди жарыялаганбыз [102;15-21], (№1-тиркеме).

Н.Абдесовдун “Дилбаян – окуучулардын жазма чыгармачылыгы” аттуу китеби тажрыйбалуу мугалимдин окуучуларынын дилбаяндарынын топтомунан турат. Киришүү бөлүгүндө [1;3-8-беттер] дилбаян жазуудагы учурдагы көйгөйлөр көрсөтүлүп, ичинен дилбаян жазуу, талдоо иштерине сааттардын аз бөлүнгөнү, жетишпестиги, мугалимдердин чоң класстарда дилбаян жаздыруудан тайсалдаганы реалдуу айтылган. Макалада дилбаянды топторго бөлүп жаздырууну практикалаганы жайылтууга арзыйт. Деле жогорудагыдай китептердин көп жазылышы керек деп эсептейбиз. Муну орус адабиятын окутуунун методикасы илиминде дилбаян боюнча окумуштуу-методистердин, мугалимдердин эмгектеринин көптүгүн эске алып айтып жатабыз.

Мектепте окутуунун орчундуу милдети – ар бир окуучунун чыгармачылык ойлонуусун, чыгармачылык ишмердүүлүккө умтулуусун өстүрүү. “Дидактикада чыгармачыл ойлоону калыптандыруу маселелери окуу процессинде билим берүүнүн мазмунун өнүктүрүү, чыгармачылык мүнөздөгү тапшырмаларды киргизүү анан да окутууну уюштуруунун атайын методдорун, формаларын колдонуу аркылуу чечилет”,– деген пикирге таянсак [118;98], дилбаян окуучунун чыгармачылыкка умтулуусуна, оригиналдуу ойлонуусуна, жаңы шарттарда тез багыт таап, ыкчам туура чечимге келүүсүнө жардам берген окутуунун каражаты, формасы катары белгилүү максатка ылайык жаздырылууга тийиш. Анткени, коомдук турмуштун өзгөрүшү менен дилбаян жаздыруунун башкы максаты, мазмуну, талаптары заманга ылайык өзгөрүүгө дуушар болду.

Мектеп дилбаянын жаздыруунун педагогикалык башкы максаты адам, жаратылыш, коом боюнча билимдерин өнүктүрүүгө жана туура пайдаланууга багытоого, коомдук, моралдык, этикалык, эстетикалык, философиялык баалуулуктарды билүүгө, аларды сыйлоого, адамзаттык,

улуттук рухий дөөлөттөр менен тааныштырууга, алар менен азыктандырууга, адамдык, атуулдук, патриоттук, улуттук, интернационалисттик, гуманисттик сезимдерин туура багытта өркүндөтүүгө, эмгекти сүйүүгө тарбиялоого, маселени өз алдынча чечип, ар бир ишке чыгармачылык менен мамиле кылууга окуучуларды көнүктүрүү болуп саналат.

Мектеп дилбаянын жүргүзүүнүн адабиятты окутуудагы предметтик максаты болуп окуучунун адабият боюнча билимин калыптандыруу, тереңдетүү, алган билимин эсте калтыруу, коомдук моралдык, этикалык, эстетикалык баалуулуктарга, турмушка болгон көз карашын өнүктүрүү, окуучунун оозеки кеби, сүйлөшүүсү менен жазуу маданиятын жакшыртуу (өз алдынча ой жорууга, фактылар менен иштөө, талдоо, жыйынтык чыгаруу) чыгармачылык менен эмгектенүүгө тарбиялоо болуп эсептелет. Бул мектепте адабиятты окутуунун башкы максатынан келип чыгат. Ал болсо, “эң башкысы окуучулардын өздөрүнүн чыгармачылык потенциалын ачууда, турмушту терең, ар тараптуу жана көркөм кабыл ала билүүгө мүмкүндүк жаратууда, жоопкерчилик, милдеттүүлүк, абийир-ыймандуулук касиеттерин ойготууда, болочок багытын, басчу жолун, карманып-тутунчу жашоо принцибин калыптандырууда” турат [84;25].

Дилбаян жаздыруунун сабактык жеке максаты берилген тема боюнча окуучунун билимин аныктоо, ой-пикирин жазуу түрүндө бере билүү жөндөмүн, өнүктүрүү жана текшерүү; өтүлгөн программаны, акын-жазуучулардын өмүр-чыгармачылыгынын окуучунун эсинде узакка сакталуусуна көмөктөшүү; чыгармада чагылдырылган доорлорго, мезгилдерге, каармандарга болгон мамилесин, көз карашын, жарандык позициясын калыптандыруу жана конкреттүү тема боюнча окуучунун адабияттык билимин, билгичтигин, көндүмдөрүн жана жазуу сабаттуулугун өркүндөтүү болуп эсептелет.

Белгилүү педагог окумуштуулар дилбаян жаздыруу, талдоо жана баалоо иштеринин дидактикалык негиздери толук аныкталбагандыктан ал мектепте

билим берүүнүн орчундуу көйгөйү болуп келе жатканын белгилешсе, айрымдары мектепте дилбаян жаздыруунун зарылдыгы жок деген пикирлерин айтып келишет.

Эне тилинин баалуулуктарын өздөштүргөндө гана, элибиздин рухий байлыктарын, дөөлөттөрүн бойго сиңиргенде гана, заман талабына жараша сабаттуу, чыгармачылык менен жаза алганда келечектин маданияттуу ээлерин тарбиялайбыз. Дилбаян боюнча жазылган илимий-методикалык адабияттарда дилбаянды көбүнчө адабият сабагына гана таандык кылып коюшат. Көбүнчө ушул жагы каралат, ушул жагы сөз болот. Көркөм адабияттын (биз сөз кылып жаткан дилбаяндын да) негизги каражаты сөз (кеп, тил), болгондуктан дилбаянга анын тилдик максатын унутпоого милдеттүүбүз.

Мектепте кыргыз тили жана адабияты эки предмет катары кирет. Бирок бул предметтердин бири-бири менен байланышы өтө тыгыз, бирисиз бирин элестетүүгө болбойт, алардын эң бир ширелишкен, интеграцияланган жери - дилбаян.

Дилбаянды мектептерде жаздыруунун жалпы тилдик максаты оюн кагазга түшүрүүгө, жеткиликтүү, ырааттуу жазууга, адабий тилдин нормаларын сактоого, сөз байлыгын өстүрүүгө көнүктүрүү менен “ойду оозеки, жазуу жүзүндө эркин, логикалык ырааттуулукта байланыштуу, сабаттуу туюнта билүүгө үйрөтүү, аларды кеп түшүнүктөрүн өздөштүрүүгө, текст түзүү жана өркүндөтө билүүгө машыктыруу” болот [67;6].

Дилбаянды жаздыруудагы кыргыз тили боюнча жеке максаты сабактын максатына ылайык адабий тилде туура жазуу, орфография эрежелерин туура сактоо, тыныш белгилерин коюу, акын-жазуучулардын лексиконун пайдалана алуу, текст түзүүдө синтаксистик курулмаларды туура түзүү ж.б. милдеттерди коёт.

1.2 “Ишмердүүлүк”, “чыгармачылык” жана “чыгармачылык ишмердүүлүк” түшүнүктөрүнүн табияты жана дилбаян

Турмушубузда “чыгармачылык”, “ишмердүүлүк” деген сөздөр кеңири колдонулат. Адатта, чыгармачылык жаатында эмгектенген деп акын-жазуучуларды, төкмөлөрдү, сүрөтчүлөрдү, скульпторлорду, обончу, композиторлорду, маданият чөйрөсүндөгү ырчы-бийчилерди, артисттерди, кино жаратуучуларды ж.б. түшүнөбүз. Бирок чыгармачылык деген эмне? Ал кандай болот? Сыры эмнеде? деген суроолорго педагогикалык өңүттөн жооп берүү изилдөөбүз үчүн маанилүү. Андыктан “чыгармачылык” жана “ишмердүүлүк” деген түшүнүктөрдүн маанисин тактап алганыбыз ылайыктуу.

Чыгармачылык философия менен психология илимдеринин жана маданияттын объектиси болуп эсептелет. Философия чыгармачылыкты жаңы баалуулуктарды, ал турсун адамдын өзүн жаратуучу ишмердүүлүк деп эсептейт.

Байыркы грек философиясында чыгармачылык эки формада: кудайдын керемети – космостун жаралышы жана адамзаттын чыгармачылыгы – искусство жана кол өнөрчүлүк катары каралат. Гераклиттин өз окуусунда бытиенин өзгөрмөлүүлүгү жөнүндө айтышы, Демокриттин атомдордун түбөлүктүү жашоосу тууралуу айтканы белгилүү. Платондун окуусу боюнча демиург (кудай) дүйнөнү жаратат, ал акыл-ой менен таанылат жана өзгөртүүгө болбойт деген. Мындай түшүндүрүү кийинчерээк неоплатонизмге да таандык. Аристотелдин убакыттын чексиздигин далилдөөсү чыгармачылыктын диний актысын танат. Жаңы жана уникалдуу нерсени жасоонун кудайга тиешеси жок дешет. Грек философиясында мындай көз караштар философиядагы идеалистик жана материалисттик эки багыттын пайда болуусуна алып келди. Чыгармачылык боюнча бул эки түрдүү багыттын өкүлдөрү ушул кезге чейин карама каршы пикирде. Орто кылымда, Кайра жаралуу, реформация

доорлорунда, 18-кылымдын аягы 19-кылымдын башында жана 20-кылымда бул көз караштар дагы өнүктү.

Биз чыгамачылыкка диалектикалык материализмдин көз карашынан карайбыз. Ал боюнча, чыгармачылык – сапаттуу жаңы материалды жана рухий баалуулукту жаратуучу адамдын ишмердүүлүк процесси. Чыгармачылык – коомдун, социалдык топтордун, таптардын, жеке инсандын ишмердүүлүгү. Анын натыйжасында мурда болбогон жаңы нерсе түзүлөт. Чыгармачылык – социалдык прогресстин кызыкчылыгы үчүн жаңы нерсени түзүү, адам эркиндигинин даражасынын өсүшү, инсандын ар тараптуу гармониялуу өнүгүүсүн камсыз кылган коомдук мамилелердин гумандашуусу.

“Чыгармачылык диалектикалык карама-каршылыктуу, же репродуктивдүү жана продуктивдүү ишмердүүлүктүн биримдигинен турат. Чыгармачылыкты аныктап түшүндүрүүгө аракет кылган бир нече философиялык концепциялар бар. Кээ бири чыгармачылыкты адамдын эркин эч нерсе менен шарттабаган өз алдынча активдүүлүгү катары караса, айрымдары табият дүйнөсү менен адамдын өзүн жараткан Кудайдын ишмердүүлүгү менен байланыштырышат. Чыгармачылыкта адам өзүн-өзү өнүктүрөт, инсан катары калыптандырат” [61;387].

“Идеализм рассматривает художественное творчество как божественную одержимость (Платон), как животворное дыхание бессознательного (Э.Гартман), как мистическую интуицию (Г.Бергсон), как проявление инстинтов (З.Фрейд). В марксистском-ленинском теории в процессе творчества принимает все духовные силы человека в том числе воображение, а также обретенное в обучении и практике мастерство, необходимое для осуществления творческого замысла [140;449].

19-кылымдын аягы 20-кылымдын башында философияда чыгармачылык боюнча прогматизм, инструментализм, фрейдизм, операционализм, экзистенциализм, неополитизм сыяктуу багыттар да чыгармачылык ар

түрдүүчө түшүндүрүлөт. Эгер, Бергсон үчүн чыгармачылык предметке өзүн унутуп терең кирүү, таануудагы ээрип кетүү болсо, Хайдеггер үчүн өз мүмкүнчүлүгүндөн экстатикалык чыгуу, адам баласынын жогорку чыңалуусу, а Дьюи үчүн белгилүү маселени зарыл мезгилде чечүү жана коркунучтуу ситуациядан чыгып кетүү болуп эсептелет. Н.Бердяевдин пикиринче: “В творчестве сам человек раскрывает в себе образ и подобие Божье, обнаруживает вложенную в него божественную мощь” [33:47].

Цивилизация эмес, жаратылыш адамга чыгармачылыктын башатын берди, ошол башат гана биздеги чыныгы адамгерчиликке жооп берет. Чыгармачылык ишмердүүлүк гана адамзатты цивилизациялык коомго алып келди. Адам чыгармачылык менен алектенгенде гана өзүндөгү адамдыкты табат: эң алгач өзүн өнүктүрөт, адамзат мыйзамдарына ылайык чөйрөнү жасайт. Өзүн өркүндөтүү – өзүн искусствонун чыгармасына айлантуу, адамдын керемет жаратылышын ачуу – чыгармачылыктын философиясы. Чыгармачылык деген сөз философиянын негизги маселесинин ортосунан өткөн кызыл өзөгү. Адамдын жаратылышты, кудайды, коомду, өзүн таанууга кылган аракетин – аң сезимдүү чыгармачылыктын башаты, өзү.

Чыгармачылыкты психологиянын да объектиси катары караганда аны эки мааниде түшүнсөк болот. 1) Тар маанисинде – мурда болбогон жана коомдук-тарыхый баалуулукка ээ болгон жаңы сапаттагы нерсени жаратуучу ишмердүүлүк. Бул көз карашты психолог Л.С. Выготский төмөнкүдөй комментарийлаган: “Адатта мындай түшүнүү чыгармачылык көркөм чыгармаларды, чоң илимий ачылыштарды же техника жаатында мыкты жетишкендиктерди ойлоп тапкан тандалган адамдардын тобуна, генийлерге, таланттарга гана тиешелүү энчи болот” [36; 6].

2) Кең маанисинде алганда (психологияда кең тараган мааниде) чыгармачылык деген жаңы (жок дегенде субъектин өзү үчүн) натыйжа (билим, чечим, иштөө ыгы, материалдык продуктылар) чыккан практикалык жана теориялык ишмердүүлүк. Бул адамзат ишмердүүлүгүнүн бардык тармагында,

албетте, жакшы натыйжа, оң эмоция жаратуучу, жок дегенде кичине пайда берүүчү ишмердүүлүк. Л.С.Выготскийдин таамай сөзү менен айтканда : “Күркүрөгөн нөшөрдө жана көз уялткан чагылганда гана эмес, электричество чөнтөк фонардын лампочкасында да аракет кылган сыңары улуу тарыхый чыгармаларды жараткан гана жерде эмес, мейли ал генийлер жасагандын күкүмүндөй болсо да, адам кыялданган, эптеген, өзгөрткөн жаңы нерселердин бардыгында чыгармачылык жашайт” [36;6].

Мындан башка дагы бир көз караш бар. Ал боюнча “чыгармачылык адамзаттын ишмердүүлүк феномени гана эмес, жаныбарлардын жүрүм-турумундагы багыты, нерселердин касиети (атрибуту) . Бирок бул туура эмес көз караш. Чыгармачылык адам баласы үчүн гана мүнөздүү нерсе” [59;311] Диалектикалык философиянын көз карашы менен айтканда жаратылышта чыгармачылык болбойт, жаратылыш эволюциялык жол менен өнүгөт.

Чыгармачылык ишмердүүлүктө чыгарманы жаратуу жана чыгарманын жаралуу стадиялары бар. Жаратуу стадиясы жөнүндө кыргызда көптөгөн кептер бар. Чыгарма жаратуунун (жазуунун) оор түйшүгүнөн сырткары тамак ичпөө, саргаюу, ооруп калуу, уйку качуу да болору кездешет. Айтмакчы, манасчылар түш көрүп, ошондон кийин “Манас” эпосун айтып калгандыгын айтышат.

Ал эми жаралуу стадиясы боюнча эч кандай жазуу түрүндөгү маалымат кыргызда болбоптур, азыркы мезгилде деле бирин-серин десе болот. Чыгармачылык процесстин өзүнө да кызыгып, адам баласы анын керемет сырын билгиси келет. Бул бир жагы сыйкырдай, аяндай, же жогортон бере салгандай, адам түшүнүүгө мүмкүн эместей, бир карасаң оңой сезилген таң каларлык ишмердүүлүк. Окумуштуулар (А.Пуанкаре, Г.Гельмгольц) өз тажрыйбаларын байкап, ал тууралуу ойлорун айткан, ал пикирлер боюнча англиялык окумуштуу-психолог Грем Уэллес “Искусство мысли” деген эмгегинде 1924-жылы чыгармачылыктын жаралуусун төрт баскычка бөлүп көрсөткөн [Шапарь В.Б. 146;646] Ал баскычтар төмөнкүдөй:

Даярдоо (подготовка). Маселени коюу, аны чечүүнүн алгачкы аракеттери. Жаңы материалды изилдөө, кайра иштөө, пландоо, маселени терең ойлоо.

Жетилүү (инкубация). Маселени чечүүдөн баш тартуу, башка иштер менен алек болуу, эс алуу. Бул мезгилде кабарлар, материалдар адамда аң сезимсиз (безсознательно) иштелет. Бул мезгил бир нече мүнөт, сааттан ондогон жылдарга созулушу мүмкүн.

Ачылуу (озарение). Маселенин чечилиши “жарк” этип табылды, же анын маңызына көз ачып жумганча кирип кетүү.

Текшерүү (проверка). Сыноо, чечимди ишке ашыруу. Акыл-эстин табылган чечимдин үстүнөн текшерип, идеяларды талдоо, гипотезаларды тандоо, баштапкы идеяны кайра кароо, баалоо, жеткиликтүү иштетүү, ишенимдүү оргументтер менен бекемдөө.

Жазуучу, филология илимдеринин доктору Б.Усубалиев көркөм чыгарманын жаралуу стадиясын үч тепкичке бөлүп кароону туура табат [Усубалиев Б.,138.;23], анткени менен чыгармачылыктын төрт баскычтуу экенин психологдор, көптөгөн чыгармачыл инсандар туура деп табышат, биз да ушул пикирге кошулабыз.

Ар бир баскычтын орду бар, бирисиз бири болбойт. Биринчи менен акыркы баскыч аң сезимдүү өтсө, экинчи жана үчүнчү көмүскө сезимде (аң сезимсиз) өтөт. Бул баскычтарды модификациялоо кээ бир баскычтарды дагы майда бөлүккө бөлөт. Кантсе да, чыгармачылык процесстин ачкыч мезгили же негизги мезгили – ачылуу, “жарк” этүү мезгили (озарение, “инсайт”) болот. Көптөн бери кыйнап жүргөн маселе, болгондо да чечүүгө мүмкүн эместей маселе, башка бурчтан карасаң, анын мурда бири-бирине эч туура келбеген компоненттери кайра бири бирин толуктап, ширелишип калгандай же кайсы бир фрагментинде жетпеген информация же бир деталь өзүн өзү толуктап калгандай сезилет. Карама-каршылык жана проблемалык ситуация жок болот, алар табылган чечимдин кооздугу, тууралыгы, бардык ойлордун төп

келишкендиги менен алмашат. “Инсайтты” көбүнчө өтө күчтүү оң эмоция менен ишеним коштойт.

“Инсайттан” мурда инкубация мезгилинде идея тууралуу чыгармачыл адам (илимпоз, сүрөткер, жазуучу, композитор) бир кыйла убакыт маселени унутуп коет, күндөлүк турмуштук иштер менен алаксыйт. Изилдөөчүлөр инкубациянын жемиштүүлүгү тууралуу ар түрдүү түшүндүрмөлөрдү айтышкан: өз күчүн башка жакка буруу менен коюлган маселеден чыгармачыл адам эс алат, проблеманы чечүүнүн мурдагы эски ыкмаларын унутат. Аң сезим бул мезгилде көмүскө сезимдин (аң сезимсиздиктин) ишине кийлигишпейт. Өзүндүн кылган аракеттеринден эч нерсе чыкпасына көз жетип кол шилтеген абалда болосуң. Көпчүлүк мезгил эс алууга кетет, анан чечилүүчү мезгил келет. Чыгармачыл процесстин болочогун анализдөө адамдын информацияларды аң сезимсиз кайра иштеп чыгуусунун артыкчылыгын изилдөөгө жана ойлоону реконструкциялоого байланышат деген да пикирлер бар. Чыгарма жаратуунун төрт баскычтуу экенине кийинки психологдор да кошулушкан. Окуу китептеринде, ал турсун ЖОЖдордогу лекцияларда да бул баскычтар тууралуу сөз болбойт, бул баскычтар боюнча тартынбай маалымат берүү керек деген ойдобуз.

Дилбаян жаздыруудагы практикада деле берилген тема жазганга такыр мүмкүн болбоочуучудай сезилген учурлар ар бир окуучуда кезигет. Бул алгачкы ой, адабиятта ой (замысел), илимде гипотеза деп айтылат. Андан кийин бир аз тыныгуу болот, бул мезгилде тема боюнча жазуунун жолу изделет, ойлонулат. Бул тыныгуу мезгили. Кийин теманы кандай кылып ачып жазса болуучу жолу табылат. Бул ачылуу же “инсайт” учуру. Андан кийин пландоо менен жазуу же ишке ашыруу башталат.

А. Байсеркеев өзүнүн табигый предметтерди окутууда окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өнүктүрүүгө арнаган докторлук диссертациялык ишинин авторефератында чыгармачылыкка төмөнкүдөй аныктама-түшүндүрмө берет: “Чыгармачылык деген түшүнүк “чыгаруу сөздөн

жасалып, мааниси боюнча изденүү, ойлоп табуу, жаңыны түзүү дегенди, ал эми чыгармачылык ишмердүүлүк окуучунун өз алдынча изденүүсү жана кандайдыр бир жаңы продуктаны түзүүнү же долбоорлоону түшүндүрөт” [26;9]. Демек, чыгармачылык – бул изденүү жана табуу. Ал эми изденүү ар бир адамга берилген касиет экендигин эске алсак, дилбаян жаздырууда окуучунун өз алдынча ойлонуусун, жекече изденүүсүн калыптандырып, өркүндөтүү негизги максат катары карасак, кыргыз адабияты мугалиминин негизги максат-милдети окуучуну дилбаян жазууга даярдоо, жаздыруу жана окуучунун өздүк чыгармасын (дилбаянын) объективдүү баалоо боло тургандыгы айкындалат. Белгилүү психолог В.В.Давыдов чыгармачылыктын башаты башталгыч класстарда эле башталарын көрсөткөн [47;90].

Адам баласынын аң сезимдүү жашоосунун бардык доорунда, жашоосунун бардык сферасында аны чыгармачылык коштоп жүрөт. Чыгармачылыктын түрлөрү көп: илимий, укуктук, саясий, социалдык, уюштуруучулук, философиялык, маданий, педагогикалык, көркөм, мифологиялык, диний, музыкалык, күндөлүк-турмуштук, спорттук, оюндук ж.б. Тактап айтканда, чыгармачылыктын түрлөрү практикалык жана рухий ишмердүүлүктүн бардык түрлөрүнө туура келет.

“Чыгармачылык” түшүнүгүнүн толук табияты аны “ишмердүүлүк” түшүнүгү менен биримдикте караганда гана толук ачылат, түшүнүктүү болот. “Ишмердүүлүк” түшүнүгү адамдын, адам коомунун жашоосунун негизги формасы катары каралат. Ал адамдын объективдүү дүйнөнү таанып-билүүгө, аны өзгөртүүгө, жаңы нерселерди жасоого болгон активдүүлүгүнүн түрү болуп саналат. А.Байсеркеев өзүнүн изилдөөсүндө ишмердүүлүктүн өзгөчөлүктөрүн тогуз пунктка болуп көрсөтүп аны мындайча жыйынтыктайт: “адамдын позициясындагы ишмердүүлүк – бул субъекттин активдүү аракети же пайдалуу жумушу болуп эсептелет” [26; 9].

Философия ишмердүүлүктү адам коомунун жашоосунун негизги формасы катары карайт. Ишмердүүлүк – бул адамдын аны курчап турган

дүйнөнү жана адамдын өзүн-өзү кайрадан жаратууга карата максаттуу активдүү аракеттерди жасашы. Ишмердүүлүктүн болушу аң-сезимдүү мүнөзгө ээ болуп, өзүнө коюлган максатты, каражатты, натыйжаны жана ал процесстин өзүн камтыйт.

Ишмердүүлүктүн эки түрү бар. Биринчиси, материалды практикалык (коомду, жаратылышты) кайра куруу; экинчиси, идеалдык-рухий ишмердүүлүк (таанып билүүнү жаңыртуу, көркөм чыгармачылык, адеп-ахлактык ж.б) [62;91].

Психология илими ишмердүүлүктү адам (субъект) менен дүйнөнүн өз ара алака-байланышынын, аракеттеринин динамикасынын системасы деп түшүндүрөт. Ишмердүүлүктүн негизги мүнөздөмөсү болуп анын предметтүүлүгү жана анын субъекттүүлүгү эсептелет [60;84].

Педагогика илими философия менен психологиянын түшүнүктөрүнө таянуу менен ишкердүүлүккө өзүнүн максат- милдеттерине жараша аныктама-түшүнүктөрдү берет. Ишмердүүлүк – адамдын аны курчап турган айлана-чөйрөнүн активдүү алакада болушу. Анын жүрүшүндө субъект (адам) объектиге максаттуу таасирин тийгизип, өзүнүн суроо-талаптарын канаатандырат. “Ишмердүүлүк – өзүнүн табияты жана мазмуну боюнча социалдык көрүнүш. Ишмердүүлүктүн структурасына мотив, максат, ишмердүүлүктү аткаруунун шарттары, иш аракеттер кирет” [117; 227].

“Чыгармачылык бул жаңыны көрө билүү, жаңы чечим, жаңыча ой жүгүртүүнүн, кабыл алуунун, жүрүш-туруштун адатка айланып калган схема жана стереотиптеринен баш тартуу, өзүн-өзү өзгөртүүгө даярдык, дүйнөгө кандайдыр бир жаңы нерсени жаңылыкты алып келүү”,– деген Е.Л.Яковлеванын [151;4-5] пикирин чечмелесек, ал адам ишмердүүлүгүнүн бардык сферасында жаңы нерсеге умтулуу, ага ички даярдык, чечим, натыйжада жаңы нерсени жаратуу. Ал эми “чыгармачыл таанып билүү ишмердүүлүгү инсандын өз алдынча изденүүсү жана кандайдыр бир жаңы

продуктыны түзүү же конструкциялоо дегенди билдирет” [56;6]. Мындагы “чыгармачылык”, жана “чыгармачылык ишмердүүлүк” түшүнүктөрүнүн негизин жаңыга умтулуу, жаңы продуктыны түзүүгө болгон мамиле түзөрү көрүнөт. А чынында чыгармачылык ишмердүүлүк жаңы нерсени, продуктыны жаратууга арналган ишмердүүлүк. Ал эми чыгармачылык – ошол жаңы нерсени жаратуу процесси.

Ошентип, чыгармачылык ишмердүүлүктү кенен түшүнгөндө мындай: ар бир адам чыгармачылык ишмердүүлүк менен алектенет, мындай учурда адам ишти жөн гана механикалык түрдө аткарбастан, ага өзү тарабынан бир нерсе кошумчалайт, кыпындай нерсе менен болсо да өркүндөтөт. Чыгармачылык адам баласынын күндөлүк турмушунда анын материалдык да рухий да жактарын өнүктүрүп келет. Ошол себептен материалдык жана рухий чыгармачылык деп экиге бөлүнөт. Адамдар тарабынан анын ар тараптуу ишмердүүлүгүндө (илимде, искусство, техникада, коомдук мамиледе) жасалган ийгиликтүү иштер чыгармачылык ишмердүүлүктүн жемиши. Адам баласы өз турмушунун кайсы гана тармагында болбосун жаңылыкка умтулат. Аны чыгармачылык менен чечкенде гана алга жылуу болот. Чыгармачылык процессинде гана ийгилик, идея жаралат, артка тарткан эски стереотип, шаблондор, тоскоолдуктардан жарып өтөт, жаңы ой жүгүртүү болот, чыгармачылык жаңы нерсеге умтулат, а жаңы нерсе оңой берилбейт. Адам ишти жөн гана аткарбастан, ага өз салымын кошот, мурункудан жакшыртат. Кайсы жерде болбосун адам чын көңүлүнөн иштесе, аны чыгармачылык коштойт. Өз ишинин устаты болот.

Окуучулардын дилбаян жазуулары – бул алардын жеке ишмердүүлүктөрү. Бул ишмердүүлүктү максаттуу жана натыйжалуу жүргүзүү үчүн кыргыз адабияты мугалими “ишмердүүлүк” түшүнүгү боюнча философия, психология жана педагогика илимдеринин берген аныктама-түшүндүрмөлөрүн толук өздөштүрүп, аларды зарылдыгына жараша, таалим-тарбия берүү процессинде (дилбаян жаздырууда) пайдаланууга милдеттүү.

Чыгармачылык ишмердүүлүк адам баласын жандап жүргөн улуу сапат, касиет. Андыктан, адам баласы жеке жашоосун гана эмес, коомдук түзүлүшүн да өзгөртүүгө жарамдуу, ошонусу менен адам күчтүү. Чыгармачылык ишмердүүлүк адам баласынын жашоосунун бардык сферасында жолугат, аны коштоп жүрөт. “Ал мурда болбогон нерсени жаратуу гана эмес, мурда болгон нерсеге деле аз болсо да өзүндөн кошумчалоо, кайра жаратуу”[140;474]. Кеңири мааниде чыгармачылык ушундай. “Чыгармачылык жеке адамдын эмгегинин жана аракеттеринин натыйжасы болуу менен коомдук мүнөзгө ээ болот”, – дейт белгилүү педагог В.В. Краевский [58;307], чыгармачылыктын коомдук манисин белгилеп.

Чыгармачылыктын түрлөрүнө илимий, техникалык, ойлоп табуучулук, диний, философиялык, педагогикалык, психологиялык, көркөм, сүрөт, музыкалык, балдар чыгармачылыгы ж.б.кирет. Ал адам турмушунун бардык сферасын камтыйт.

Балдардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн өркүндөтүү дегенде чоң бир ачылышты ача салуу же бир жаңы нерсени жарата коюу дегенди түшүнбөстөн, баланын кандай нерсеге болбосун өтө кызыгуу менен киришип, өздөштүрүп, жаңы бир нерсе киргизүүгө жасаган аракетин өркүндөтүүнү түшүнүүбүз керек. “Балдар, эсептөө, өлчөө үчүн гана эмес, чыгармачылык ойлоону, кыялдануу үчүн да окууга тийиш”, – деген сөздүн калети жок [41;107].

Чыгармачылык жөнүндө сөз кылганда шык, жөндөм деген түшүнүктөр жөнүндө айтпай коюуга болбойт. “Инсандын психикалык сапаттары катары анын жөндөмү жана мүнөзүнүн өзгөчөлүктөрү төрөлгөндөн кийин, жашоо процессинде калыптанат. Ал эми адамдын жөндөмүн жана мүнөзүнүн өзгөчөлүктөрүн өзгөртүүгө болгон көп кырдуу табигый сапаты – шык. Табият тартууулаган шыкка ылайык адамдын психикалык сапаттары турмуштагы ишмердүүлүгүнө, чөйрөсүнө карап калыптанат. Адамдын эмгектенүүсүнүн (окууда, турмушта) мүнөзүнө, сапатына карай жөндөмдүүлүгү өркүндөйт жана таасири күчөйт”, – дейт белгилүү психолог С.Л.Рубинштейн [120;98-99].

“Шык – бул мээ менен нерв системасынын тукум куучулук аркылуу ылайыкташкан анатомио-физиологиялык өзгөчөлүгү, ошондой эле жөндөмдүүлүктүн калыптануу жана өнүгүү процессине карата жеке, табигый өбөлгө”[142;214]. Табигый шыкты өнүктүрүү менен адамдын жөндөмдүүлүгү өнүгөт. Бул маселеде психолог, педагог окумуштуулардын көптөгөн пикирлери, көз караштары бар. Окумуштуу-психолог А.З.Рахимовдун пикири боюнча инсандын чыгармачылык ойлоосунун критерийлери бар. Алар окуучунун креативдүү экенин чагылдырат. “Жаңы проблеманы коё билүү жөндөмдүүлүгү, анализдөө жөндөмдүүлүгү, акыл менен аракеттенүү жөндөмдүүлүгү (бай жана ар кандай ойлоо), моделдөө жөндөмдүүлүгү (ийкем чечим кабыл алуу, бир категориядан экинчи категорияга тез өтө алуу), рефлексия жөндөмдүүлүгү (салттуу чечимдерге караганда өз алдынча, ийкемдүү, өзгөчө, акылман чечим кабыл алуу). Көрсөтүлгөн чыгармачылык ойлоонун ушул беш касиетин үйрөнүү жана окуучуда калыптандыруу мектептин предмети болот”[119;21-22].

Чоңдордун чыгармачылыгы сыяктуу эле балдардын чыгармачылыгы да көп түрдүү. Техникалык, сүрөтчүлүк, музыкалык, аткаруучулук, кол өнөрчүлүк ж.б. Бала өз турмушунда көп нерсеге кызыгат, чыгармачылыктын ар кайсы түрүнө жолугат, аны улап кетүү, өнүктүрүп кетүү шартка, тарбияга, окутууга байланыштуу болот. Бирок кандай чыгармачылыкка кызыкса да, чыгармачылык баланын жашоого кызыгуусунун ички механизмин ойготору бышык. Чыгармачылык ишмердүүлүк балага чоң таасир берүүчү дүйнө экени анын өзүнө билинбейт. “Окуудагы чыгармачылык – бул окуучунун мугалимден белгилүү деңгээлде жардам албай проблеманы өз алдынча чечүүсү. Сабакта алардын чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү максатында мугалим окуучунун үлгүдөн тышкары багыттагы ишмердүүлүгүн колдоп, стимулдаштыруусу, ошондой эле ситуацияны ар тараптуу кароого көндүрүүсү өз натыйжасын берет”,– деген англис окумуштуусу Э.Стоунстун [132;275] пикиринин тууралыгы чыгармачылыкка үйрөтүүдө, айрыкча,

окуучунун чыгармачылык ишмердүүлүгүн өркүндөтүүчү окутуу жараянынын бир формасы – дилбаян жазууда даана көрүнөт.

Чыгармачылык ишмердүүлүк процессинде бала интеллектуалдык жана эмоциялык жактан өсөт, айлана-чөйрөдө, коомдо өз ордун аныктайт, адамдар менен алака кылуу тажрыйбасына, ар түрдүү эмгек куралдары жана материалдар менен иштөө көндүмдөрүнө ээ болот, өз денесин, үнүн, сүйлөө кебин башкарууга, жазуу ишмердүүлүгүн өрчүтүүгө үйрөнөт.

Балдардын көркөм чыгармачылыгы жөнүндө сөз болгондо ал жалпы тарбиянын эстетикалык жана көркөм табитти өстүрүүчү бөлүгү экенин дайым эске тутуубуз керек. Балдардын чыгармачылыгы өз алдынча же чоңдордун жетекчилиги, үйрөтүүсү астында болуусу мүмкүн. Аларга сүрөт, музыка, ылайдан, пластилинден чаптап жасоо, театралдык сахналаштыруу, бий, оозеки жана жазуу түрүндөгү көркөм чыгармачылык кирет. Окуучулардын жазуудагы чыгармачылык ишмердүүлүгүн формасы катары дилбаянды алууга болот. Аткаруучулук жөндөмүн арттыруучу “Манас” айтуу, музыкалык аспаптарда ойноо, көркөм окуу, элдик чыгармачылыктын салттуу түрлөрүн (табышмак, жаңылмач, жомок, акыйнек айтуу) аткаруунун чоң таасири тиет.

Сүрөт, музыка, бий боюнча импровизация үчүн балдар оюнду тууроо гана эмес, чыныгы турмуштагы нерселер, шамал үнү, айбанаттар менен чымчыктардын үндөрү, дабыштар, тамчынын, сааттын чыкылдаганы, угулган обондуу ырлар, күүлөр, буюмдардын түсү, формалары, айбанаттардын кызык жүрүм-турумдары материал болушу мүмкүн. Кийинчерээк курал колдонуп аткарылуучу көркөм чыгармачылыктын формалары жолугат. Мисалы, боёк менен сүрөт тартуу, кураштыруу. Булар боек кагаз менен иштөөнүн көндүмдөрүн талап кылат. Көркөм чыгармачылык татаал, ал гана баланын инсандык туюмдарын ойготот, жетилтет.

Чыгармачылык ишмердүүлүк менен алектенүү баланын инсандыгын ойготот, ачат, айлана-чөйрөгө, улуу-кичүүгө, жаш өзгөчөлүгүнө жана кыз,

бала экенине ылайык, сезим, акыл-эс, эрк, дене түзүлүшүнө жараша мамиле жасоого үйрөтөт. Чыгармачылык ишмердүүлүк баланын өсүү жолундагы маанилүү, ишенимдүү жол. Чыгармачылык ишмердүүлүктү өнүктүрүүдө педагогикалык шарттарды түзүү маанилүү. Мугалим түзгөн өбөлгө, жагдай менен бала өзүнүн коом, жаратылыш, аалам жөнүндөгү билимин, өзүнүн айлана-чөрөсүндөгү, жашоосундагы социалдык чындыкты чагылдырууга аракет кылат. Бул – адабиятты окутуунун, анын ичинде дилбаян жаздыруунун мазмунуна кирет.

- дилбаян жазуу – бул ишмердүүлүк;
- сабаттуулуктун атрибуту;
- берилген тема боюнча билиминин көрүнүшү;
- тилдик каражаттарды колдоно билүүсү;
- ой жүгүртүү;
- пландоо; долбоорлоо;
- туура ойлонууну калыптандыруу, туура пландоо жөндөмдүүлүгү;
- өз оюн туура жаза билүү компетенттүүлүгү;
- окуудагы, жазуудагы билим, билгичтик, көндүмдөрүн өркүндөтүү, калыптандыруу;
- дүйнөгө туура идеялуу көз караш менен кароого тарбиялоо;
- ыймандуулукка, адептүүлүккө, эмгекке, тарбиялоо;
- адамдык жашоого даярдоо,
- патриотизмге, интернационалдуулукка тарбиялоо;
- эмгекке (акыл эмгегине) тарбиялоо;
- эстетикалык табитин өрчүтүү;
- чыгармачылык ишмердүүлүктүн кыйынчылыгын жеке баштан өткөрүү;
- чыгармачылык ишмердүүлүгүн өркүндөтүү;
- таанып - билүү жөндөмдүүлүгүн өстүрүү;
- кыял чабытын, элестетүүсүн, акылын, эркин өстүрүү;

- эмоциясын кагазга түшүрө билүү;
- турмуштук кээ бир маселелере, окуяларга көз карашын, позициясын, мамилесин аныктоо, чагылдыруу ж.б.;
- сабырдуулугун, чыдамдуулугун өнүктүрүү;
- чыгармачылыктын бир түрү, чыгармачылык – бул жашоо.

Дилбаян – бул система. Дилбаян жазууда окуучу эң оболу тапшырманы аткаруу үчүн анын моделин-турпатын ойлонот, элестетет, түзөт. Ал тема, идея аркылуу ишке ашырылуучу мазмун. Теориялык билген түшүнүк, фактыларын чыгармачылык ой жүгүртүү менен анализдейт, синтездейт, аткаруу жолун (планын) жоромолдойт, тактайт, пландайт. Пландоодо, киришүүдө, негизги бөлүмдө, жыйынтыктоодо эмне айтылышы-жазылышы керек экендиги элестетүү мезгилинде пайда болот (иштин жүрүшүндө ал өзгөрүп да турат), кандай жаңы ой айтылат (жазуу процессинде бул бышып жетилет) – баары чыгармачылык ой жүгүртүүдөн, элестетүүдөн өтөт, эсте турат, планга жазылат. Долбоор боюнча аракеттенет – бул жазуу процесси. Жазып бүтүп дагы такталат, текшерилет, алымча-кошумчаланат, жыйынтыкталат. Мына ушундай схемада иш жүрөт. Анын продуктысы даяр – дилбаян. Бир эле темада, бирдей эле материал менен ким кандай жазат, ал – чыгармачылыгы, чеберчилиги.

Дилбаян жазуу кыргыз тили жана адабияты предметтерин окутууда билим берүүчүлүк максаттан башка тарбиялоочулук жана өнүктүрүүчүлүк максаттарды ичине камтыйт. Дилбаян тарбиянын көп түрлөрүн активдештирет. Дүйнөгө идеялуу көз карашы боюнча идеялуулукка, адептүүлүккө, ыймандуулукка, эмгекке, мекенди сүйүүгө тарбиялоо активдешет жана ынанымга айлана баштайт. Өнүктүрүүчүлүк максаты боюнча акыл-ой жүгүртүүчүлүк, эске тутуу, кыял чабытын(воображение), чыгармачылык ишмердүүлүгүн өнүктүрөт. Эстетикалык табитин өстүрөт. Мектеп партасында окуучунун рухий чыгармачылык ишмердүүлүгүн

өркүндөтүүчү курал дилбаян болсо, ошол өркүндөтүү жараяны дилбаян камтыган мазмун аркылуу гана ишке ашат.

Бала кандай чыгармачылыкка көңүл бөлсө, аны өстүрүү жолун чоңдор ойлонуп маани берүүсү керек. Бул педагогикада инсанга багыттап окутуунун принциптерине туура келет. Психология жагын С.Л. Выготский мындай жазат: “Ребенок пишет стихи или рисует вовсе не потому, что в нем прорывается будущий творец, не потому что сейчас нужно для ребенка и еще потому что, это известные творческие возможности заложены в каждом из нас. Процессы отбора гениальности и таланта еще настолько смутны, не изучены какие именно меры содействует сохранений и воспитанию будущих гениев” [36:290]. Бул улуу психологдун айтканы. Ар бир балада талант болорун улуу жазуучу М. Горький да айткан. Философ Н. Бердяев мындай дейт: “Творчество неотлемо присуще человеческой природе, уже ребенок обладает огромными творческими задатками – памятью, воображением непосредственной яркостью впечатлений. Потом все это уходит, человек “темнеет”, если ему не удастся сохранить в себе это “детское” начало превращается в обычную заурядную личность” [33:81].

Чыгармачылык жөндөмдү, талантты сактоо да, өстүрүү да оңой эмес. Ал үчүн көп иштөө, көп көнүгүүлөр сарпталат. “Упряжнят внимания – значить вызывает его всякий раз посредством такой внутренней реакции. Самособой разумеется, что чем чаще мы это делаем, чем больше вызываем таких случаев, тем сильнее закрепляем связь между внутренним раздражителем и реакциями внимания”, – дейт Л.С.Выготский [37:307]. Чыгармачылык ишмердүүлүгүн өркүндөтүүдө дилбаян жаздыруунун орду чоң. Дилбаянды тез-тез жаздырып туруу окуучунун байкагычтыгын өстүрөт, ой жүгүртүү процессинин жакшыруусуна алып келет. Ал үчүн окуучу да, мугалим да дилбаяндын үстүндө иштей алуусу керек. Дилбаян жаздыруу – адабиятты окутуунун эң маанилүү бөлүгү.

Мугалим сабакка кирип эле: “Дилбаян жазабыз”, – дегени туура эмес. Бала да даярданышы керек. Бул – мугалимдин өтүлгөн чыгарманы сабакта терең талдоого алуусу. Анда көркөм текст, образдар, сюжет, композиция, тилдик каражаттар, идеялык, жазуучунун чеберчилиги зарылдыгына (классы, көркөм туундунун материалы, жанры ж.б эске алынып) ылайык жүргүзүлөт. Мында К.Иманалиев, Б.Алымов, Н.Ишекеев, А.Муратов, С.Рысбаев, С.Батаканова, С.Момуналиев, В.Мусаева, Б.Оторбаев, Аман кызы Бактыгүл ж.б. сыяктуу окумуштуу-методисттердин жана адабият таануучу, сынчылардын эмгектери пайдаланылат. Даярдыгы мыкты болмоюнча, эч качан мыкты дилбаян жазылбайт. Ал турсун оозеки түрдө айтып даярдануунун чоң пайдасы бар. Мектеп окуучуларынын чыгармачылыгынын туу чокусу – дилбаян жазуу. “Адамдын бардык эмгек процесстеринин ичинен эң кыйыны – чыгармачылык. Бир нерсени жасоодон, жазуудан мурда адам ал темада ойлонуп, дасыгуусу керек, жакындан ой калчап, акыл-эс аркылуу аны сезип, баштан өткөрсө, анда жан дүйнөсүнөн чыгарма өзү эле төгүлөт”, – деп жазат А.М. Гринина-Земскова [45;28]. Бул туура, окуучу ошол темада жашап көрүшү керек. “Дилбаян аркылуу адам өзүн өзү чагылтат, б.а ишмердүүлүктүн бул формасы – адамдын өзүн-өзү көрүп туруучу күзгүсү” [91:526-бет]. Бардык чыгармачылык деп эсептелген иштерде автордун “мени” кайсыл бир деңгээлде кошулса, окуучунун дилбаянында ал эң көп кошулат, ошондо ал чыгармачылык менен жазылган болот. Жөн эле көчүргөн материал дилбаян боло бербейт.

Чыгармачылык менен иштөө адамды өмүр бою жандап жүрөт. Анын башаты бала кезде жатары, ошого жараша өнүгөрүнө чоң маани берүү керек. Бала кезде чыгармачылыкты калыптандыруу – ийгиликке эрте жол ачуу. Ошонун ичинде да калем менен ойлонуу эң кыйыныраагы десек туура болот.

Тил жана адабият сабактары жалаң сөз менен иштөөнү талап кылат. Дилбаяндын максатына жетишүүсүнүн каражаты – сөз. “Адам күчтөрүнүн полководеци” [81;349] болгон сөз менен иштөөгө үйрөтүүдө, окуучулардын

чыгармачылык ишмердүүлүгүн өнүктүрүүдө дилбаян каражат катары да кызмат кылат. В.Маяковский бир ырында бир грамм радиийди алуу үчүн бир жыл иштегендей, бир сөз үчүн да тонналаган сөздөрдү казасың деген ойду айткан [82;153]. Сөз менен иштөөнүн кыйындыгы бир гана ырда эмес деле руханий чыгармачылыктын бардык тармагында болот. Окуучу аны азырынча дилбаян жазуу аркылуу башынан өткөрөт.

Мугалим дилбаян жазуунун бардык жол жобосун, талаптарын окуучуга айтат, түшүндүрөт бирок ал дилбаян жазууну жеңилдетпейт, анын оорчулугун окуучу өзү тартышы керек. “...чыгармачылык ишмердүүлүктүн жана анын пайда болуу тажрыйбасын өздөшүүнүн бирден бир жолу окуучу үчүн проблеманы өз алдынча чечүү”, – десе И.Я. Лернер [70;190], “...билимдерден, билгичтиктерден жана көндүмдөрдөн айырмалуу чыгармачылык эмгектенүүнүн тажрыйбасын окуучу өзү үчүн жаңылыктоо болгон проблемаларды чечүү жолу менен гана өздөштүрө алат”, – дейт Эл мугалими И.Бекбоев [29;16]. Чыгармачылыкты өздөштүрүүнүн бирден бир жолу ушул, муну ар ким ар кандай өздөштүрөт.

Мектепте кыргыз тили жана адабияты эки предмет катары кирет. Бирок бул предметтердин бири-бири менен байланышы өтө тыгыз, бирисиз бирин элестетүүгө болбойт, антсе да алардын эң бир ширелишкен, интеграцияланган жери дилбаян эмеспи.

Профессор Ж.Чыманов мынтип жазат: “Дидактика, жалпы эле педагогика, окуу предметтерин эки группага бөлүп, биринчисин “информация берүүчүлөр”, ал эми экинчисин “өнүктүрүүчүлөр” деп карайт. Биринчи группага тарых, физика, химия, адабият ж.б.предметтер кирсе, экинчи группага математика, черчения, дене тарбия сыяктуу предметтер менен бирге тил да кирет. Натыйжада, эне тил предметин окутуу, баарыдан мурда, өнүктүрүүчү, өркүндөтүүчү функцияны аткарат. Ошондой эле, эне тилин окутуунун спецификалык өзгөчөлүгү анын өзүнчө предмет болгону менен гана эмес, башка көпчүлүк предметтерди окутуунун каражаты болгондугу

менен түшүндүрүлөт. Демек, эне тил сабагы, баарыдан мурда өнүктүрүүчү, өркүндөтүүчү милдетти аткарышы керек” [145;71]. Кыргыз тили кыргыз тилинде окутуу жүргүзүлгөн мектептердеги предметтерди окутуунун каражаты, анын ичинде кыргыз адабиятынын да, анын ичинде дилбаян жаздыруунун, чыгармачылыгын өнүктүрүүнүн каражаты. Демек, дилбаян окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн өркүндөтүүнүн маанилүү каражаты болуп саналат.

I ГЛАВА БОЮНЧА КОРУТУНДУ

Кыргыз мектептеринде дилбаян жаздыруу орус адабиятын окутуунун методикасы илимине негизденип пайда болуп, анын таасиринде калыпталды. Кыргыз тили жана адабиятын окутуунун тарыхында дилбаян жазууга өткөн кылымдын 30-40-жылдары эле жалпы жазуу жумуштарынын катарында сабаттуулуктун белгиси катарында маани берилген. 50-60-жылдары мектептерде дилбаян жаздырууга арналган макалалар жазылган. Б.Алымовдун «Жогорку класстарда жазуу жумуштарын жүргүзүүнүн айрым маселелери» [9] деген китебинин жарык көрүшү жазуу жумуштары боюнча алгачкы эмгек катары маанилүү болсо, “Мектеп сочинениеси” [10] аттуу китеби дилбаянды терең изилдөөгө арналган биринчи китеп. Андан соң профессорлор А.Муратов, С.Рысбаевдин дилбаянга арналган китептери, макалалары жарык көрдү. Эл мугалими Б.Исаков да окуулук китептеринде дилбаянга кайрылды. Алдыңкы мугалимдер: Ж.Акматов, А.Абдразаков, Н.Абдесов ж.б. тажрыйбаларын бөлүшкөн макалалары жарык көрүп, Аман кызы Бактыгүлдүн жалпы жазуу жумуштарына, анын ичинде бир главасы дилбаянга арналган диссертациясы корголду.

Изилдөөбүздө орус адабиятын окутуунун методикасында андан соң, кыргыз адабиятын окутуунун методикасында (сочинение) дилбаян деген сөз билдирген түшүнүк, (“түшүнүктүн” өзү да) көптөгөн авторлордун ой-пикирлери аркылуу аныкталды, жалпыланды. Дилбаянга берилген пикирлерде “дилбаян – окуучунун чыгармасы” экендиги, дилбаян жазуу окуучунун

чыгармачылыгы деген пикирлер баса белгиленгенине карабастан “чыгармачылык”, “чыгармачылык ишмердүүлүк” деген түшүнүктөрдүн мааниси чечмеленип көрсөтүлгөн эмес. Ал изилдөөбүздө айкындалып белгиленди.

Чыгармачылык философия жана психология илимдеринин объектиси. Бул илимдер чыгармачылык жөнүндө байыркы грек доорунан бери карай изилдеп келишкен. Биз изилдөөбүздө чыгармачылыкка материалисттик диалектиканын позициясынан карап, анын урунттуу тыянактарына таянуу менен мамиле жасадык. Чыгармачылык – сапаттуу жаңы материалды жана рухий баалуулукту жаратуучу адамдын ишмердүүлүк процесси. Чыгармачылык адам баласына мүнөздүү ишмердүүлүк. Ал аркылуу адам баласы айлана-чөйрөнү, жаратылышты, коомду жана өзүн тааныйт, аларды өзгөртөт, өзү да өзгөрөт. Азыркы мезгилдеги жашоо куралдары, үй-тиричиликтеги турмуш шартыбыз, технологиянын жетишкендиктери, илимдеги, көркөм адабияттагы ж.б жетишкендиктер – адам баласынын чыгармачылык ишмердүүлүгүнүн жетишкендиги. Психологдордун пикири боюнча чыгармачылык менен ар бир адам алектенет. Бул чоң ачылышты ачуу эмес, жасаган ишинде жок дегенде өзү үчүн бир жаңылык киргизүү болуп эсептелет. Педагогика баланын чыгармачылыгы дегенде ушул көз карашты ориентир катары карайт. Окуучунун жазган дилбаянынын мазмуну мугалим үчүн алдын ала белгилүү болсо да, жазуу процесси окуучу үчүн сырдуу процесс. Дилбаянды жаздыруунун бир максаты окуучу ошол процессти – чыгармачылыктын процессин баштан өткөрүүгө тийиш. Орто мектептерде дилбаян жаздыруунун максат-милдеттери ушуга байланыштуу аныкталды. Мугалим окуучуну акын, жазуучу же окумуштуу кылып чыгаруу, тарбиялоо максатын койбойт, бирок ааламдашуу жана технологиялардын доорунда, базар экономикасынын жана атаандашуулардын доорунда, жашоо образына болгон түрдүү көз караштардын доорунда тез, туура чыгармачылык менен ойлонуп, чыгармачылык менен туура чечим кабыл алууга тарбиялоо максатын коёт.

Бул замандын мектептерге койгон талабы, мектептин мугалимге, окутулуучу предметтерге койгон талабы, анын ичинде адамды тарбиялоочу предмет катары өзгөчө адабият сабагына адабият мугалимине койгон талабы. Адабият предмет катары бул талапты аткарууда, албетте, дилбаянга да таянат. Биз изилдөөбүздө дилбаяндын окуучуну чыгармачылыкка тарбиялоодо, чыгармачылык ой жүгүртүүсүн калыптандырууда, чыгармачылык ишмердүүлүгүн өнүктүрүүдөгү маанисине, кызматына токтолуп, анализдеп, дилбаян окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн эң маанилүү формасы, мазмуну жана каражаты деп эсептейбиз. Окуучу дилбаянында берилген тема боюнча өз алдынча коюлган маселени ачып, өзүнүн оюн, көз карашын билдирсе, жаңы чыгарма жаратууга умтулса, андай дилбаянды чыгармачылык дилбаян дейбиз жана мындай дилбаянды жазган окуучулардын чыгармачылыгы өнүгүү жолунда деп эсептейбиз.

ГЛАВА II. ДИЛБАЯН ЖАЗУУ ЖАНА ТАЛДОО АРКЫЛУУ ОКУУЧУЛАРДЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН ӨРКҮНДӨТҮҮ БОЮНЧА ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

Изилдөөнүн объектиси – орто мектептердин окуучуларына дилбаян жаздыруу жана аларды талдоо, баалоо процесстери.

Изилдөөнүн предмети – дилбаян жаздыруу жана аларды талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүү.

Изилдөө ишибиздин негизги материалдары болуп “Кыргыз Республикасынын Билим берүү жөнүндөгү” мыйзамы, кыргыз адабиятын орто мектептерде окутуунун мамлекеттик, предметтик стандарттары, окуу программалары менен окуу китептери, жаңылоо концепциялары, ошондой эле темага байланыштуу болгон илимий методикалык эмгектер ж.б. алынды. Талдоонун негизги материалы катары мектеп окуучуларынын жазган дилбаяндары пайдаланылды. Окуучунун жазган конкреттүү дилбаянын талдоо

менен алардагы конкреттүү ийгиликтери белгиленип, кемчиликтери аныкталды. Дилбаянды жаздырууну өркүндөтүү боюнча сунуш кылынган иш - аракеттер да талдоого алынган дилбаяндардын негизинде аткарылды. Талдоо өзүбүз ондогон жылдар бою орто мектепте эмгектенүүдө жаздырган жана кесиптештердин жаздырган дилбаяндарга жүргүзүлдү.

Ал эми изилдөө ишибиз үчүн методдорду алуу иш аракеттери изилдөөнүн методологиясын тактап алуудан башталды. Изилдөөнүн методологиясы – бул белгилүү бир максатка жетип, белгилүү натыйжаларды алуунун ык-жолдорунун системасы. Окумуштуу-педагог Э.Мамбетакуновдун изилдөөлөрү боюнча педагогикалык методология эки функцияны аткарат:

“ – таанып-билүү ишмердүүлүгүнүн маңызын жана жолдорун аныктоо; – таалим-тарбия ишмердүүлүгүнүн практикасын өзгөртүп түзүүнүн, бир жагдайдан экинчи жагдайга которуунун натыйжалуу жолдорун аныктоо” [75;5]. Ошондуктан бул главанын 1-параграфын изилдөөнүн методологиялык негиздерин аныктоого арнадык.

2.1. Дилбаян жаздыруу аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн өркүндөтүүнүн методологиялык негиздери жана методдору

Дилбаян жазуу жана аны баалоо эки тараптуу татаал процесс. Дилбаянды жазуу менен окуучу өз вазийпасын аткарс, аны текшерүү жана баалоо адабият мугалиминин милдетине кирет. Аны жаздырууга жана жазууга даярдануу этабы көп эмгекти, изилдөөнү талап кылган менен дайым көмүскөдө калып келет. Мугалим тарабынан дилбаян жаздырууга даярдык көрүү, жаздыруу, текшерүү, талдоо, баалоо жумуштары аткарылса, окуучу жазууга даярданат жана жазууну ишке ашырат. Дилбаянды жазууга даярдоодо мугалимдин эскертүүсү, түшүндүрүүсү, керектүү материалды кайталап келүүгө тапшырма берүүсү, кошумча адабияттарды көрсөтүүсү дилбаяндын майнаптуу жазылышына өбөлгө болот. Практика көрсөткөндөй окуучу

даярданып келип жазган дилбаян ар дайым даярданбай жазылган дилбаяндан мазмундуу да, сапаттуу да, сабаттуу да болуп жүрөт.

Дилбаян жаздыруу, ишти баалоонун чен-өлчөмдөрү, талаптары тууралуу кыргыз адабияты мугалиминин маалыматтары чектелүү. Ошондуктан бул маселеге токтолуунун зарылдыгы бар. Кандай гана дилбаянды жазуу үчүн окуучу ал жаза турган көркөм текстти окуган болушу керек жана дилбаян окуу китебинен, башка адабияттардан, башка окуучунун дилбаянынан көчүрүлбөөгө тийиш. Ушундан кийин гана башка талаптар жөнүндө сөз кылууга болот.

Дилбаянды анализдөө баалоо ага коюлган талаптардын негизинде жүргүзүлүшү керек. Эмесе ал кандай талаптар?

Дилбаянга коюлуучу талаптар, анализдөө жана баалоо сыяктуу маселелер боюнча өз кезегинде өткөн кылымдын 60-70-жылдарында “Литература в школе” журналынын беттеринде чоң талкуу жүргөн. Талкууга көптөгөн алдыңкы тажрыйбалуу адабият мугалимдери, окумуштуу-методисттер катышып, журналдын көп жылдык сандарында “Анализ и оценка экзаменационного сочинения” [19] аттуу макалалар сериясы басылган. Анда экзамендик дилбаяндарга коюлган критерийлер, анализ, баалоо маселелери ар тараптуу изилденип ар кандай темада жазылган дилбаяндарга талдоо жүргүзүүнүн үлгүлөрү көрсөтүлгөн. Бул эмгек адабият мугалимдерине гана баалуу болбостон, окумуштуу-методисттерге андан аркы эмгектеринин, изилдөөлөрүнүн багыт берүүчүсү катары да баалуу. Бул өз кезегинде жөнөкөй дилбаяндарга да туура талап жана баа коюунун жолун көрсөттү, экинчиси, ар кандай жылдары жарык көргөнүнө карабастан бул бир эмгекти элестетет.

Окуучунун дилбаянына коюлуучу жалпы талаптар булар: “Дилбаян теманы, андагы негизги маселелерди толук чагылдырууга тийиш: окуучу теманын чегинен чыкпашы керек; дилбаян окуучунун адабий билимин, жазып жаткан чыгармага же проблемага болгон мамилесин билдирген өз алдынча иш

катары кабыл алынат; дилбаян стилистикалык, орфографиялык, пунктуациялык жактан сабаттуу, таза жазылып бүткөрүлүүгө тийиш” [19;73-78].

Дил баянды талдоодо ага коюлуучу талаптардын эң биринчиси эле – теманын ачылышы. Тема ачылса, анда дилбаян жөнүндө дагы сөз, пикирди уласа болот. Демейде, начар деп бааланган дилбаян жөнүндө: “Тема ачылбай калган, темадан четтеп кеткен”,– деген дооматтар көп айтылат. Теманын ачылбай калышынын көп себептери болот.

Тема деген эмне? Окуучуларга теманы кантип туура түшүндүрөбүз? Теманын чеги болобу? Баа коюуда теманын тиешеси канчалык? деген суроолорго жооп табуу маанилүү.

Мектеп босогосун аттагандан кийин эле бала тема деген сөздү угат. “Балдар, бүгүнкү сабактын темасы – бул, же мындай”. Бул сөз бардык предметтер боюнча айтыла берет. Демек, тема деген сөз окуучуга жат эмес. Бирок, дилбаян жазууда мунун оош-кыйыштары билинет. Андыктан, улам класс жогорулаган сайын окуучуга тема деген түшүнүктү кеңейтүү, тактоо керек.

Ар кандай чыгарманын, мейли ал илимий, мейли ал көркөм чыгарма болсун тема анын негизги элементи болот. Автордун ошол теманы түшүнүүсүнө жана аны жазганда ача алуусуна жараша чыгарма өз баасын алат. Теманын чыгарма үчүн мааниси ушунда. Биз эмне жөнүндө сүйлөшсөк, сүйлөшүүбүздүн темасы – ошол. Кыска түшүндүргөндө кептин ток этери ушундай. Биз эмне жөнүндө жаза турган болсок, дилбаяндын да темасы ошол болмокчу. Тема дегенибиз – автор эмне жөнүндө сөз кылышы керек, жана эмнеге токтолуусу керек деген эле сөз. Тема – чыгарманын, дилбаяндын бутасы. “Автор избирая данную тему обнаруживает свою интересы знания, склонности, симпатия и антипатия”,– дейт, дилбаянды окутуу боюнча көрүнүктүү методистердин бири В.А.Никольский [111;32].

Теманы тандоо – ары оор, ары жооптуу иш. Бул мугалимди да, окуучуну да чоң түйшүккө салат. Бул жерде мугалим баласына окууга кийүүгө костюм, шым алып берип жаткан ата-энеге окшойт. Кийим балага чак келеби, боюна жарашабы, түсүчү – жагабы? А бала ошо кийимди көргөндө, кийгенде сүйүнөбү? Таарынбай кийеби? деген суроолорго жооп издегендей эле ар бир теманы ойлонууга тийиш. Тема баланын жашына, классына ылайыкпы? Ал жазчуу текст менен таанышпы? Оордук кылбайбы? Ал эми тема дегенибиз, В.А.Никольскийдин аныктамасы боюнча: “...проблема по замыслу к решению автора ставшая программой его общественного выступления. Тема предоставляет программы и замысла” [111;33]. Тема окуучуга мугалим тарабынан сунуш кылынгандыктан бул сөз мугалимдин эсинде дайым болушу керек.

Кээде окуучунун өзүнө тема дегенди түшүндүрүү өтө кыйынга турат. Китепке сыйбаган ойду эки сапка батырып салчуу талантка ээ, айтылуу авар акыны Расул Гамзатов “Менин Дагстаным” аттуу китебинин темасы жөнүндө отуз беттен ашуун жазат. Бул теманы түшүндүрүүнүн оңой эместиги. Ошондо тема жөнүндө жазгандарынын бири мындай: “Тема – сандыктагы мүлк. Сөз – ошол сандыктын ачкычы. Бирок, сандыктагы мүлк башканыкы эмес, өзүндүкү болушу керек” [38;76].

Тема – ар кандай маселенин ачкычы, ачкычты таппай туруп үйгө кеире албаган сыяктуу теманы түшүнбөй туруп, тиешелүү маселеге сүңгүп кире албайсың. Теманын чыгармадагы, же коюлган маселедеги ордуна, ойногон ролуна улуу художниктер, сөз чеберлери зор маани беришкен. Мисалы, М.Горький “Беседа с молодыми” деген макаласында: “Тема – автордун тажрыйбасынан жаралган, ага турмуш көрсөткөн, бирок азыр таасирлердин жайын уялаган, али бүтө элек, образдарда жаралууну талап кылып, автордун иштегисин келтирген идея”,– деп жазган [42;21]. Жогоруда айтылган темага тиешелүү сөз көркөм адабиятка байланыштуу болсо да, дилбаянга толук тиешеси бар. Анткени, дилбаян - көркөм адабияттын башаты, бөбөк мезгили.

Методист Е.Н.Ильин: “ Ар кандай чыгарманын биринчи сабы чыныгы темасы, андан кийинки жана бардык текст ага көз каранды болот”,– деп көрсөтөт[52.;5]. Тилчи, окумуштуу, филология илимдеринин доктору Т.С.Маразыков мынтип жазат: “Тексттин темасы – тексттин мазмунун жалпылаштырып, андагы негизги ойду чогултуп, туюндуруп турган маанилик өзөк. Башкача айтканда, текстте эмне жөнүндө сөз болсо, ал тексттин темасы болот” [78;19].

Бул пикирлерди мисалга тартуу менен дилбаянга биз текст катары аныктама бергенибиздин тууралыгын, экинчиси анын темасы көбүнчө биринчи эле саптарда келери (Е.И.Ильин), тема тексттин маанилик өзөгү экенин (Т.С. Маразыков) көрдүк. Мугалим үчүн тема тандоо да көп түйшүктү жаратат. Окуучулардын деңгээлине, классына жана программага ылайык тема тандалганы туура болмокчу.

5-класста адабият боюнча алгачкы үйрөтүүчү дилбаян жазууда жыл мезгилдери жөнүндө, окуучу күндөлүк турмушта көп жолуктуруучу маселелер, көрүнүштөр жөнүндө, оболу оозеки айттырып, аңгемелешүү жүргүзүп, кийинки сабакта жаздырса же үйгө берилсе, дилбаян оңой да, майнаптуу да жазылат. Окуучу билбеген теманы эч качан сунуштоого болбойт, ал билген гана теманы сунуштоо керек. Мисалы, сентябрь, октябрь айларында “Күз” деген темада жазуу оңой болот. Жалбырактардын аз-аздан саргая башташы, тоо боорундагы чөптөрдүн, арпа-буудайлардын алтын түскө айланышы окуучунун өз сөзү менен берилет. Жер-жемиштердин бышышы, күзгү жыйым-терим иштери окуучунун катышуусу менен өтөт эмеспи. Жалбырактардын эми саргая башташынан баштап, толук саргайып, үзүлүп жерге түшкөнү, тал-теректердин жалбыраксыз, жылаңач калганын баланын өзүнүн байкоо салганына мугалимдин көңүл буруп жүрүшү керек. Баланын ушул темадагы бир сүйлөм болсо дагы өз табылгасы ийгиликтердин башаты болмок. Окуучу өз байкоосу боюнча оңой жазганы эле – ага кызыктуу болот. Ушул эле ыкма табиятты сүйүүгө да, ага жакын болууга да үйрөтөт.

Байкагычтыгын да өстүрөт. Жаратылыш ойгото албаган шыкты эч нерсе ойгото албайт. “Чыгармачылык балага аян болуп келбейт. Ага үйрөтүү керек. Жаратылыштын сүрөттөлүшүн мугалимден укканда, ошондо гана бала дилбаянды түзөт”, – деп көрсөткөн В.А.Сухомлинский [133:146]

Алгач, сентябрь айында күз жөнүндө бир чакан дилбаян, жалбырактар толук саргая баштаганда дагы бир, жалбырактар толук түшүп бүткөн кезде бир дил баян жаздырып, анан бул тексттерди класста чогуу улап окутуп, салыштыруу ийгиликке алып келет. Мындай ыкманы Чоң-Алай районундагы А.Саит атындагы гимназия мектебинин кыргыз тили жана адабияты мугалими Орунбаева Гүлзат көп жылдар бою практикалаган. Кыш, жаз боюнча да ушундай дилбаяндарды, жаздырган, салыштырган. Мугалим үчүн мындагы негизги нерсе, жаратылыштагы өзгөрүүлөрдү окуучу кандай байкаганын билүү гана эмес, жазылган ар бир дилбаянда окуучунун сөз менен иштөөсүндө кичинекей жылыш барбы, ал өз каталарынын үстүндө кандай иштеди, жаңы дилбаянда күз тууралуу канчалык жаңылык кошо алды, ушуну билүү жана талдоодо ошону окуучуга көрсөтө билүү болмокчу. Күз жөнүндө айтып жатып, жылдын башка мезгилдерине орунсуз айылчылап же талаалап кеткен жокпу, мына ушу күз жөнүндө гана сөз кылуу дегенибиз теманын чеги экенин түшүндүрүп коюу, кийинки дилбаяндарды жазганда да керек болот. Теманы түшүнбөстүк темадан четтөөгө алып келет.

Дилбаяндын темасы анын аталышында же берилишинде эле көрсөтүлөт. Мисалы, “Кыш келди”. Ушу темада 5-класстын окуучусу Асанов Адылбектин дилбаяны.

“Кыш келди. Кечээ тынбай кар жаады. Бүгүн жер бети аппак. Күн ачылды. Жумшак кардын үстүндө балдар, кыздар кар чачышып ойноп жатышат. Жаз, жай, күз бою катылган чаналар, лыжалар оюнга чыкты.

Мен карда чана тепкенди жакшы көрөм. Досум Эркин экөөбүз дөңсөөдөн чана менен түшөбүз. Мурда мен ал жерден чана менен түшүүдөн коркчумун. Эркин мага үйрөткөндөн кийин коркпой калдым.

Бийиктен шуулдап келе жатсаң чоң рахат аласың. Дем алыш күндөрү чарчаганча чана атчубуз. Дөңсөөгө чыгып алсаң болду, ылдыйга чарчабайсың. Заматта шуулдап түшөсүң. Жогоруга кыйналып чыкканың унутулат. Ыраматын айтпа, укумуш! Азыр мен ошону эстедим. Бирок, бүгүн Эркиндин чанасын оңдошубуз керек. Аны сабактан чыккандан кийин сүйлөшөбүз. Устага алып барабыз.”

Дилбаян чакан болсо да, 5-класстын окуучусунун деңгээлинде жеткиликтүү жазылган. Аз болсо да, сүрөттөөнүн, баяндоонун элементтери бар. Окуучунун балалык дүйнөсүндө кышта чана атканды сагынганы билинип турат. Жаз, жай, күз жөнүндө айтылганы менен аны темадан чыгып кетти деп айтууга болбойт. Ал мезгилдерде тим жаткан чана, лыжаларды айтууда туура пайдаланылды. “Бийиктен”, “ал жерден”, “ дөңсөөгө”, “жогоруга” деген сөздөр синоним катары колдонулду. Мындай синонимдер катары чана атуу, чана тебүү сыяктуу этиштик сөз айкаштары орду менен жазылды.

Дөңсөөдөн чана менен түшүү балалыктын самаган оюну эмеспи. Окуучу аны жан дилинен жакшы көргөн үчүн так ошондой жазып салды. Андыктан, окуучу кышты көп сүрөттөп олтурбай дилиндегисин жазды. Дилбаян класста жазылганы “Аны сабактан кийин сүйлөшөбүз”,– деген сөзүнөн билсе болот. Демек, аткарылган орду боюнча класстык дилбаян. Автордун Эркин деген досу бар экенин билдик. Алар бири-бирин таштабас достор экени айтылбаса да, Эркин экөө чана менен чогуу түшкөнү, ага дөңсөөдөн чана менен коркпой түшкөндү ошо досу үйрөткөнүнөн билсе болот. Эми да алар чана тебүүгө чогуу барышат, бирок андан мурда Эркиндин чанасын оңдотушат. Дилбаянда достук темасы учкай болсо да, ишенимдүү айтылды. Бирок бул дагы темадан четтеп кетүү эмес, ага кошумча маани, көрк берди десек болот. Эң негизгиси, окуучу оюнда айтайын дегенин тартынбай айта алды. Мындай дилбаян

жазууда окуучунун күз темасындагы дилбаяндарынын да пайдасы тийгени көрүнүп турат.

Теманын чеги болот дедик. Жыл мезгилдери боюнча эркин темадагы дилбаян жаздырууда теманын чегин түшүндүрүү, кийин адабий темадагы дилбаяндарды жаздырган учурда пайдасы тиет, теманын чегин окуучу андап калат. Күз жөнүндө сөз кылып жатып кыш жөнүндө узартып жазыштын кереги жок. “Жаз, жай, күз, кыш жыл мезгилдерин түзөт”, же “Жылдын төрт мезгили бар, алар: жаз, жай, күз, кыш” деп маалымат берүү иретинде жазып кетүүгө болорун, тексттин калган бөлүгү күзгө, эгер кыш деген тема берилген болсо кышка арналышы абзел экени жогоруда келтирген мисал сыяктуу түшүндүрүү майнаптуу болот.

Адабий темадагы дилбаян жазганда, жазуучунун өмүрү, чыгармачылыгы боюнча жазылган дилбаян менен жазуучунун бир чыгармасы тууралуу жазылуучу дилбаяндардын темаларында да чеги болорун оозеки мисалдар менен түшүндүрүп коюу, айта жүрүү ашыкчалык кылбайт, жакшы жемишин берет.

Жазуучунун өмүрү-чыгармачылыгы жөнүндөгү дилбаянда жазуучунун өмүрүндөгү урунттуу фактыларга, цифраларга, иштеген иштерине, кандай чыгармалары бар экендигине токтолуп, чыгармаларына жалпы обзор түрүндөгү маалымат берилип, кээ бир мыкты образдарга токтолуп, жыйынтык чыгарылса туура болорун оозеки эле мисал менен түшүндүрүү да ийгиликтүү болмок. Ал эми бир чыгарма, же бир каарман жөнүндөгү дилбаянда жазуучунун өмүр баянын баштан аяк киргизүүнүн зарылдыгы жок жана бөлөк чыгармаларында “көп жүрүп алуу” пайдасыз. Мында чыгармага өмүр баяндын тиешелүү жерин (албетте, андай болушу керек) гана айта кетүү, ал жөнүндө ой жоруу ыңгайлуу болот.

Тема деген көп. Керек болсо суу, таш, чөп да тема боло алат. Орустун атактуу жазуучусу А.П.Чехов: “Айтчы, күл жөнүндө аңгеме жазып берейин”, –

деген экен. Бирок, тема тандоодо анын күндөлүк турмушка жакын, окуучунун айлана-чөйрөсүндөгү өзү көрүп, кээде байкап-байкабай жүргөн темаларды алуу практикада ишке жеңилдик алып келет. Адабий темада болсо, тема окуучу тааныш болгон текст, же чыгарма боюнча гана алынууга тийиш. Тема суу болобу, таш болобу, чөп болобу, жаныбарлар болобу, жаратылыштын кубулуштары болобу адабиятта анын артында адам маселеси турарын адабият мугалими дайым окуучуларга түшүндүрө жүрүүсү керек деп эсептейбиз. Себеби, адабияттын предмети адам болгондуктан, адабиятта, мейли, эмне жөнүндө сөз болбосун адам маселесине такалат. Адабият сабагында табигаттын ар кандай көрүнүштөрү, жыл мезгилдери, жаныбарлар, канаттуулар жөнүндө өтүлгөн учурларда да адам көңүлдүн борборунда турушу керек. Муну окуучуга түшүндүрүүдө А.Крыловдун “Ийнелик менен кумурска”, Т.Молдонун “Иттин доолдой тиктирем дегени” сыяктуу тамсилдери сонун мисал болот.

5-7-класстарда эркин темалардан “Менин айылым”, “Сүйүктүү мектебим”, “Менин апам”, “Мен сүйгөн китеп”, “Мен жакшы көргөн фильм”, “Мен жактырган картина”, “Мен сүйгөн обон” сыяктуу темаларды сунуштоо ылайыктуу болсо, 8-9-класстарда “Мекеним – Кыргызстан”, “Айылыбызды өстүрүү – Кыргызстанды өстүрүү”, “Мен апамды мээриминен тааныгам” ж.б. темалар сунушталат. 10-11-класстарда “Кыргызстан – көп улуттуу өлкө”, “Кыргызстандын келечеги жаштардын колунда”, 10-класстар үчүн “Жаңыл Мырза мага эмне үчүн жагат?”, 11-класстар үчүн “Жамийланы эмне себептен жактырам же жактырбайм?” деген темалар дилбаяндын биринчи жактан жазылышына жана теманын мыкты ачылышына шарт түзөт.

Өткөн кылымдын 70-жылдарында методисттер В.А.Борисова жана М.Я.Мишлимович окуучуларга дилбаян жазуудагы негизги кыйынчылыктар кайсы экенин билүү үчүн атайын социологиялык эксперимент жүргүзүшкөн. Анын жыйынтыгы боюнча авторлор: “Окуучунун “мени” тарабынан жазылбаган дилбаян кыйын болорун, алардын ойлору окуу китебинен башкача

болгонун белгилешкен”,– деп жазышат [34;11]. Үйрөтүүчү дилбаяндарда теманын “ мен” тарабынан жазылгандай берилгени туура.

Жогоруда биз сөз кылган темалар жаза келгенде кыйынчылыкты жаратса да, окуучуларды өзүнө тарткан темалар. Жогорудагы методисттер берген суроолорду мектеп окуучуларына бир нече жыл кайта бергенибизде, кыргыз мектептеринде да окуучулар “өзүнөн”, “же мен тарабынан” тарабынан дилбаян жазуу кызыктуу экенин айтышкан. Мында мугалим окуучунун ой-пикири окуу китебинен башка чыгып калуусунан чочубасын туура түшүндүрүүсү керек. Окуучунун пикири окуу китебиндеги пикирге дал келбеши окуучунун тема боюнча өз пикири бар экендигинен болушу да мүмкүн.

Тема менен дилбаяндын аталышы (заглавиеси) дайым эле төп келе бербесин адабият мугалими эсте тутушу керек да, окуучуга да түшүндүрө билиши керек. Мындайга көркөм адабияттан да мисал келтирүүгө болот. Айталы, А.Токомбаевдин “Жараланган жүрөк” аттуу чыгармасы, аты айтып тургандай, канжар, ок сыяктуу куралдардан жараат алган жүрөк жөнүндө эмес, эски заманда Бектурган сыяктуу миңдеген кыргыз жаранынын кайгы-муңу Совет бийлиги орноткон жаңы доордо басылды, жаңы доор кыргыз элине эркиндикти, теңдикти, жакшы турмушту алып келди деген идеяны берүү болсо, ошол эки доорду чагылдыруу анын темасы болгон. Бул жерде чыгарманын аты менен темасын чаташтырууга болбойт. Антсе да, “Заглавие лишь основная форма сжатого обозначения темы” [112;221] экенин дайым эсте тутуу керек.

Дилбаяндын темасы ачылбаган болсо, анда дилбаянга оң баа коюлбайт. Дилбаянды анализдегенде да, баа койгондо да анын темасы ачылганы, же ачылбаганы биринчи орунда турат. “Дил баянды баалоодо темадагы маселеге так жооп берилгенине, иштин композициялык түзүлүшүнө, далилдерине, тилинин образдуулугуна жана тууралыгына көп көңүл бурулушу керек.”– деп жазат С.Н.Громцева [46;78].

Ошентип, дилбаянга коюлуучу биринчи талап – теманын ачылышы. Ар кандай эмгекте, мейли көркөм чыгармада болсун, мейли илимий макалада болсун тема ачылбаса андай чыгарманын, макаланын текке кеткендиги. Окуучу дилбаянда берилген теманы ача албаган болсо, анын да эмгеги текке кетет. Ушул жерде белгилүү методист-окумуштуу С.Н.Громцеванын дилбаянды баалоодогу экинчи пикирин мисал кыла кетели: “Эгерде тема ачылбаса жана окуучу материалды байланыштуу жаза албаса, орфографиялык жана пунктуациялык сабаттуулугу талапка жооп берсе да дилбаян оң бааланбоого тийиш” [46;79]. Бул жерде ушул цитатаны алуубуздун максаты – грамматикалык жактан эч бир катасыз иштелсе да тема ачылбаган болсо, андай дилбаянга жакшы баа коюлбастыгын айтуу, орфографиялык, пунктуациялык каталардын жоктугу теманын ачылбай калганын актай албастыгын баса белгилөө. Дилбаянга мазмуну (кыргыз адабияты) жана сабаттуулугу (кыргыз тили) боюнча эки баа коюлат. Орус тилин жана адабиятын окутуунун методикасында да ушундай. С.Н.Громцевадан кийин да көптөгөн методист-окумуштуулар тарабынан азыркы учурга чейин дилбаянга коюлуучу талаптар, баа коюунун эрежелери көп жазылды (алар тууралуу учурунда дагы сөз болот), бирок темага коюлуучу жогоруда көрсөтүлгөн талап өз күчүндө кала берет.

Тема тандоонун тарбиялык, эстетикалык да мааниси чоң. Окуучу билген, ал окуган, ал өзү ой-пикирин төшөп жазуу менен дагы бир жогорку баскычка көтөрүлө турган теманы тандоо майнаптуу. Айрыкча, өтүлгөн темалардан кийин даярданып жаздыруу жемиштүү. Демек, теманын окуучуга түшүнүнүктүү, ал жаза ала турган, тааныштыгы бар, окуп-билген болушу керек, ошондо тема оңой ачылат. Дилбаянды баалоодо баа тема жеткиликтүү ачылганбы, же жокпу ошого жараша коюлат.

Тема тандоонун олуттуулугу жөнүндө орус дилбаянчы–методисти Л.С.Айзерман: “Тема окуучу алган билимине таянып чыгармага үңүлүп кирүүгө, ошол аркылуу аны үйрөнүп түшүнүүгө болгондой тандалат.

Ошентип, дилбаян китепти, жазуучунун чыгармачылыгын адабият курсунда толук түшүнүү системасынын органикалык бөлүгү, чынжырлашкан сабактардын звеносу катары коюлат”,– [5;25] десе, кыргыз методисти, профессор А.Муратов мындай дейт: “Тематика сунуш кылгандар балдар дүйнөсүн, алардын кызыгууларын анча түшүнө албай келебиз, булар мектепте да андан жогорку жактарда бар” [89;86].

Тема деген эмне экенин окуучу билиши керек. Бул башка предметтер үчүн да, турмушта да көп жолу керек болот. Жыйынтыгында теманы ачуу үчүн окуучуга төмөнкүлөрдү билүү зарыл:

1. Теманын негизи же өзөгү (эң маанилүү жери) болот. Ошону табуу.
2. Теманын мааниси, өзөгү сунушталган, берилген сүйлөмдө, сөздөрдө катылат.
3. Теманын убакыт, мейкиндик, аралык алагында да теманын чеги болот.
4. Дилбаяндын бөлүмдөрүнүн негизи жана чеги болот. Аларды туташтыруучу сөздөрдү жана сүйлөмдөрдү табуу.
5. Тема боюнча берилген конкреттүү текст менен дилбаян жазган окуучу (автор) сөзсүз тааныш болууга тийиш.
6. Ал текст менен жөн эле үстүрттөн тааныш болуу аздык кылат, адабий текстти туура түшүнгөн болушу керек. Билбегенден да туура эмес түшүнгөн жаман.
7. Жазууда темадан чыгып кетпеши керек. Ал үчүн планды түзүү керек.
8. Тема боюнча жеке жыйынтыгы, ой-пикири болушу (идея) керек.

Ошентип, тема дегенибиз – чыгарманын мазмунун идеялык, эстетикалык, этикалык-моралдык, психологиялык, логикалык, көркөмдүк жактан бириктирип, мезгилдик, мейкиндик, аралык алкактарда кармап турган борбор,

өзөк, негизги маани, бүтүндүк. Ал автордон (окуучудан) кошумча пикирди, ойду талап кылат.

Теманы ачуудагы зарыл нерсе – идея. Тилекке каршы, көп эле методисттер, мугалимдер бул маселе боюнча унчугушпайт. Дилбаянда да идея болот. Окуучунун берилген тема боюнча айтайын деген негизги ою, сөз болуп жаткан нерсеге карата баасы – дилбаяндагы окуучунун пикири же идеясы болот. Албетте, окуучунун дилбаянынан олчойгон чоң идеяны издөөнүн кажети жок. Идеянын жылт эткен учкуну болсо да каниет кылганыбыз жакшы. Учкундан жалын тутанат эмеспи. Бирок, ал идея-көз караштын окуу китебине, же мугалимдин пикирине кайчы келип калса, андан коркуунун кереги жок. Ага туура кеңеш берүү, туура талдоо жасап, туура багыт берүү – улуу муундун өкүлү катары да, устат катары да адабият мугалиминин милдети. Окуучу кээде ошол оюн так айта албай айландырып жүрө берет, ток этер жерин таппай калат. Дилбаян узара берет. Идея айтылбагандан кийин дилбаян супсак, мааниси жок бир нерсеге айланат. Бул жалпы эле чыгарма атмайга тиешелүү. Идеясыз чыгарма – жаны жок нерсе. Идея – теманы ачып берүүчү көз караш.

Идея жөнүндө 5-6-класстарда дилбаян жаза баштаганда эле түшүнүк берилиши керек. Тилекке каршы, көп учурда буга маани берилбей келет. Ал тургай дилбаяндын башаты делген оозеки дилбаянда баланын өз оюн, пикирин айтууга көнүктүрүү зарыл. 5-6-класстарда окуучу өз оюн бир-эки сүйлөм менен айтчу болсо, бүтүрүүчүлөрдүн дилбаянында бир топ кеңири айтууга, чечмелөөгө, жыйынтыктоого аракеттениши күтүлөт. Айтмакчы, дилбаяндын идеясы дилбаяндын баш жагында деле, ортосунда же аяк жагында, жыйынтыктап жатканда деле жазыла берет. Ким кандай жазат, ал анын эрки жана жөндөмүнө карайт, эч ким ал үчүн эч нерсе дап айта албайт, болгону өз идеясан чагылтса болгону. Идея көбүнчө орто ченде, же аягында айтылат. Кээ бир көркөм чыгармаларда идея айтылбаганы менен анын көтөргөн маселесинин коюлушу жана чечилиши идеяны берип коет.

Окуучунун дилбаянында деле идея так ачылбай калган учурда ал сөз кылып жаткан чыгарманын, же автордун көз карашын колдоо менен өз пикирин билдирет.

Бир эле темадагы эки дилбаянда эки автор тарабынан эки түрдүү көз караш, эки түрдүү ой айтылышы боло турган кеп, болчуу нерсе. Ал турсун карама-каршылары да болот. Мисалы, Ч.Айтматовдун “Жамийла” повестиндеги Жамийла өз бактысы үчүн күрөшкөн каарман” деген темадагы дилбаян повесть боюнча сабак өтүлүп бүткөндөн кийин дилбаян жазылды.

11-класстын окуучусу Идирисова С. мындай жазат: “Жамийла өз сүйүүсү жана бактысы үчүн күйөөсүнөн кетип калды. Бактысын да, сүйүүсүн да тапты. Данияр “жүрөгүндө чоң сүйүү алып жүргөн” ишеничтүү адам. Жамийлага суктанамын. Жашоодо өз бактымды табыш үчүн Жамийладай болгум келет”.

Анын классташы Ахунбек кызы А. мындай жазат: “Жамийла согушта жүргөн күйөөсү келгенче, башка бирөөнү ээрчип кетип калды. Бул жеңил ойлуулук. Күйөөсү башка жакта жүргөндө анын келишин күтпөй эле эрсиреп башка менен кете берсе, үй-бүлө болобу, турмуш болобу?”.

Ушундай кайчылаш пикирлерде мугалим кандай методологияны колдонуусу туура? Методист-окумуштуу С.Т.Батаканованын туура пикири боюнча: “Көркөм чыгарманы ичинен талдаганда учурда мугалим турмуштун өзүнө, ар бир окуучунун адеп-ахлактык мүмкүнчүлүгүнө кайрылганы философиялык жактан туура методологиялык принцип болуп саналат. Ошондуктан көркөм чыгарманы талдоо – турмуштун өзүндөй эле, бардык көрүнүшкө, кубулушка өз баасын берүүгө үйрөтүү. Окуучуларды, сезими, кыялы жана ишеними менен көркөм чыгармага баа берүүгө каныктыруу. Аны үйрөнүүдө ар бирине толук эркиндик берүү, өз оюн айта билүүгө жана пикирин башкалар менен бөлүшүүгө, талкуулоого мүмкүнчүлүк түзүү адеп-ахлактык методологиялык принцип менен толук коштолот” [27;16].

Бир темадагы эки дилбаяндагы эки ой, эки пикир. Бир класстагы эки окуучунун эки түрдүү көз крашы. Анысын да, мунусун да өз оюн айткандыгы үчүн сыйлоо керек, жектөөгө болбойт, болгону мугалимге дилбаянды баалоодо күч келет. Мындай дилбаяндарды талдоодо жана баалоодо автордук идеянын, ал жөнүндө белгилүү жазуучу, адабиятчылардын (М.Ауэзов, Л.Арагон, Г.Гачев, К.Асаналиев, М.Борбугулов ж.б.) пикирлерин түшүндүрүү менен калыс баа коюуга болот. Ал эми мугалим экинчи дилбаяндагы идеяны гана колдогон болсо, ал өзү Ч.Айтматовдун “Жамийла” повестинин пафосун түшүнбөгөн болор эле.

Дилбаян – окуучунун жан дүйнөсүн, дүйнөгө болгон көз карашын чагылдыруучу күзгү. Окуучуну изилдөөдө дилбаянды пайдалануунун артыкчылыгы зор. Окуучу кандай ой, идея менен жашайт дилбаяны көрсөтөт. “Окуучу тарабынан терең түшүнүлүп кабыл алынган идея анын чындыгына жана адилеттүүлүгүнө ишенгендиктин негизинде аракетке, шыктындыргыч күчкө айланат да окуучунун бүткүл иш-аракетин, жүрүш-турушун жөнгө салуучу функцияны аткарат”, – деп жазат Эл мугалими Исак Бекбоев [29;65]. Бир темадагы жогорку эки дилбаяндагы эки ынанымды туруктуу идеяга, позициялык көз карашка айланган деп айтсак болот. Биздин кийинки сурамжылообуз боюнча Ахунбек кызы А. диний үй-бүлөдө чоңойгону, адабият сабагына кызыкпаганы, “Жамийла” повести боюнча өтүлгөн сабактарга чала катышканы белгилүү болду.

Кай бирде тема мындай берилет: “Сабитжан – азыркы маңкурт” (Ч.Айтматовдун “Кылым каарытар бир күн” романы боюнча). Бул жерде идея теманын берилишинде эле тезис катары берилди. Бул учурда окуучу дилбаянда аны далилдөөсү гана керек. Ал үчүн ал көптөгөн суроолорду тастыкташы керек. Мисалы, Маңкурт деген ким? Жоломан кантип маңкурт болду? Аны айыктырса болобу? Маңкурт эмне үчүн энесин атты? Найман – Эне эмне үчүн катуу өксүдү? Энесине кол көтөрүүгө, аны атууга ким батынат? Акыл-эсти алган мыкаачылыктан өткөн мыкаачылык барбы? деген

суроолорго жооп берип келип, бул суроолордун Сабитжанга кандай тиешеси бар экенин жазышы керек. Шакылдап сүйлөп, аракты өкүртө ичип, галстукту койкойтуп тагынып алып, анегдотту ышкыртып айткан, анан да шаарда жашаган адам кантип эле маңкурт болсун?! Бул маданияттуулуктун белгиси эмеспи?! Же андан башкабы? Ушундай суроолорго жооп таап тактаганда, атасынын тажиясына келгендеги кылыктарын бир катар анализден өткөргөндө гана бул тезис-темага жооп өзүнөн өзү табылат.

“Көркөм чыгарманын темасы бул жазуучу сүрөттөөгө алган нерсе, коом турмушунун бул же тигил жагы, идея – бул сүрөттөө, образдар, окуялар, ой жоруулар аркылуу жазуучу айтайын деген ой, анын берген баасы” [147;23]. Көркөм чыгармадагы идея эмне экенин түшүнүү, өздөштүрүү окуучуга оңойго турбайт. Ал үчүн окуучу көп окуп, мугалимдин кеп-кеңешин көп угуп, өз алдынча да көп издениши керек. Көркөм идеяны жазуучу жылаңач айтып бере койбостон, аны көптөгөн каармандардын образдарын түзүү менен, окуялардын жүрүшү аркылуу көркөм чагылдырат. Ошол себептүү Л.Толстойдун “Согуш жана тынчтык” эпопеясынын идеясы жөнүндө сурап калышканда, ал үчүн ошол чыгарманы ошол бойдон кайра айтып берүү керектигин айткан дешет.

Р.Гамзатов идея жөнүндө мындай жазат: “Бомбейде дайыма гүлдөп турган бир бак бар. Айлана күнгө куйкаланып, кургакчылык басып турган менен ал соолубайт да кургабайт. Көрсө, ошол бактын түбүндө, жер алдында бизге көрүнбөгөн көл бар экен, ал даракты жашартып, тамырларына суу жүгүртүп турат экен. Идея деген күркүрөп-шаркырап, көрүнгөн жакка чачырап, таштан-ташка боюн ургулап, далбактаган сууга эмес, өсүмдүктөрдүн өзөгүнө азык берип, топуракка ным жүгүртүп, көзгө көрүнбөй жаткан сууга окшош” [38;34]. Эң көркөм, туура, таамай айтылган сөз. Идея деген чыгармага дем берип, шык берип, жашоо берип турган күч. Автордун да чыгарманы жазуудагы башкы максаты, чагылдырайын деген дилдеги ою, тема боюнча

негизги тутунган позициясы идея болот. Муну түшүнбөгөндүн чыгармачылык менен алек болгону куру бекер.

Окуучу окуганда да, жазганда да ар дайым теманын негизи эмнеде же негизги нерсени бөлүп алышы, эске тутушу керек. “Негизи – бул ошол теманын мазмун, маанисин себеп-натыйжасын, мүнөзүн, ачып берген башкы ой, идея, эреже, закон, окуя, корутунду ж.б.”– дейт лейлектик белгилүү тажрыйбалуу мугалим Гапыр Мадаминов [74:22]. Дилбаян жазаарда түзүлгөн план ошол негизги нерсени – теманын ачылышын чагылдырууга тийиш.

Ал эми окуучунун дилбаянындагы идея, ошол берилген, сунуш кылынган темага болгон оюн ирети боюнча образдарды, окуяларды, фактыларды талдоо менен, мурда окуган адабияттарына, мугалимдин лекциясына, жолдошторунун талкуусуна, пикирине таянып чыгармада коюлган автордук идеяга өз пикирин билдирүү, баалоо, ой кошуу менен ишке ашат. Дилбаянда да окуучунун берилген тема боюнча ой толгоосу, ага болгон өз пикири болушу керек жана ал үчүн окуучунун дилбаяны гана бааланууга тийиш. Кээде окуучунун пикири, идеясы тема боюнча белгилүү адабиятчы, окумуштуулардын, акын-жазуучулардын ой-пикиринен алынган цитаталарды коштоо, колдоо аркылуу да берилиши мүмкүн.

Эркин темада окуучунун өз ою даана көрүнөт. Мисалы, каада-салт, жаратылыш, коомдогу окуялар боюнча жазылган эркин темаларда. Бул адабий темадагы дилбаянда идея болбойт деген сөз эмес. Окумуштуу Ж.Шериев тема менен идеянын байланышы жөнүндө мындай жазган: “Чыгарманын бүтүндүгүн каармандардын саны эмес, чыгармада алынган коомдук турмуштун проблемасы (тема) түзөт. Ушул проблема (тема) белгилүү максатка (идеяга) байланышат. Мына ушундан чыгарманын тематикалык-идеялык бирдиги келип чыгат” [147;24]. Тема менен идеянын байланышы окуучунун дилбаянында да болушу керек. Окуучунун дилбаянында берилген теманын проблемасын табуу жана ага карата билгенин, китептен окуганын,

мугалимдин лекциясынан укканын жана өзүнүн жеке пикирин пайдаланып жооп берүү – ошол дилбаянда окуучу аткаруучу иш, милдет болуп эсептелет.

Академик Л.Тимофеев тема идеяны тереңдетерин, идея теманы өнүктүрөрүн белгилеп: “Идея” термини сүрөткер койгон маселенин биз элестеткен жыйынтыгы, маселенин чечилиши менен байланышат”,– деген [136;143]. Тема менен идеянын тыгыз байланышы да ушунда. В.А.Никольскийдин: “Теманы идея десе да, жазыла элек бүтүн дилбаян десе да болот”,– деп жазганынын да мааниси ушунда [111;28]. Дилбаянда проблеманы (теманы) тереңдетүү да, идеяны өнүктүрүү да окуучунун тема менен тааныштыгына, билим деңгээлине жана жеке чыгармачылык өзгөчөлүгүнө да түздөн түз байланыштуу болот. Антсе да, мугалимдин кеп-кеңешинин таасири чоң экендигин эч ким тана албайт.

Жыйынтыктап айтканда, дилбаянда окуучунун айтайын деген негизги пикири, коюлган маселеге берген баасы дилбаяндын идеясы болот. Тилекке каршы, көптөгөн окуучуларыбыз мындай деңгээлдеги дилбаянды жазыша албай жатышканы өкүнүчтүү. Анын себептерин профессор А.Муратов китебинде даана көрсөткөн [89;5-6].

Идея боюнча окуучу билүүгө тийиш нерселер:

1. Окуучу берилген тема боюнча чыгарманын автору айткан идея эмнеде экенин билүүсү керек;
2. Окуучунун ага жекече ою.

Дилбаянга коюлган дагы бир чоң талап-ырааттуулугу (пандуулугу). Анда айтылуучу ойдун биринин артынан биринин кынапталып уланып кетүүсү, композициялык биримдиктин сакталуусу жана туура жыйынтык чыгарылуусу керек. Ал турсун тема боюнча автордун жеке ой пикиринин (идеясынын) берилгени дилбаян үчүн алгылыктуу болот жана колдоого

алынат. Дилбаяндын ыраатуулугу анын пландуулугу менен шартталат. Бирок, пландын дилбаянга жазылышы шарт, милдет эмес.

Кандай гана чыгарманын композициясы болгондой, дилбаяндын да композициясы болот. Дилбаян негизинен үч бөлүктөн турат: киришүү, негизги бөлүм жана жыйынтыктоочу бөлүм. Албетте, бул бөлүмдөр бири бири менен мааниси боюнча байланышып бири бирин мааниси боюнча толуктайт. Ансыз мүмкүн эмес.

Киришүүдө берилген тема боюнча автордун (окуучунун) ой-пикирлерин чагылдыруучу негизги бөлүмгө өтүүгө даярдык көрүлөт, жол салынат. Кээ бир фактылар, окуя өткөн доорлор, алардын тарыхый элеси, темага тиешелүү адабий терминдер, чыгарманын жарык көрүшү ж.б. жөнүндө сөз козголот. Киришүү бөлүгү көпкө созулбайт.

Негизги бөлүмдө окуучу адабий чыгарма боюнча билген билимдерин, өз ойлорун аргументтер менен, логикалык жактан так, даана, түшүнүктүү, жеткиликтүү жазышы керек жана стилистикалык, грамматикалык жактан сабаттуу болушу лаазым. Бул бөлүм дилбаяндын көп бөлүгүн ээлейт.

Жыйынтыктоочу бөлүмдө жалпы дилбаянда айтыла турган ой-пикир жыйынтыкталат, темага карата автордун жеке ой-пикири чагылдырылат, айтылуучу негизги пикирге дагы басым жасалып корутундуланат. Жыйынтыктоочу бөлүм аз эле көлөмдө болот.

Дилбаянда эпиграф менен цитаталар да орун алышы мүмкүн. Эпиграф автор тарабынан сөзсүз түрдө коюлат деген нерсе эмес, кааласа гана, анда да ыңгайына жараша коюлат. Эпиграф берилген теманы ачууга жардам берүүчү, автордун айтайын деген оюн жеңилдетүүчү мүнөзгө ээ болот. Автордун темага мамилесин аныктайт. Кээде эпиграф теманы жарым-жартылай ачып салат.

Башка бирөөлөрдүн айткан ой-пикирлерин сөзмө-сөз мисал кылып алуу цитата болот. Цитатаны да ыңгайлүү колдонуу зарыл. Өтө эле чубалжытып узун цитатаны көчүрүп алып текстти толтурууга аракет кылууга жана авторун айтпай коюуга болбойт. Цитатанын аз, бирок саз болгону жакшы. Дилбаяндын композициясына ылайык планы түзүлөт. Композиция менен план тыгыз байланышта болот. План – максатка жетүүнүн туура жолу. План – теманы ачуу үчүн, идеяны кандай, кантип чагылдыруунун алдын ала жоромолдонгон, ойлонуштурулган ыңгайлуу жолу. “План өтө чоң мааниге ээ: ал дилбаяндын түзүлүшүн да мазмунун да аныктайт. Татаал дилбаяндын негизин үч бөлүм түзөт: киришүү, негизги бөлүм (бир нече бөлүкчө болушу мүмкүн) жана жыйынтыктоо” [16;11]. Бул пикирге кошулабыз: план дилбаяндын түзүлүшүн да, мазмунун да аныктайт.

Чыгармачылык жеке адамдын өзгөчөлүгүнө байланыштуу болгон сыяктуу, дилбаян жазууда да көп нерсе окуучунун жеке өзгөчөлүгүнө байланыштуу болот. Окуучуга белгилүү теманы сунуш кылуу менен дилбаянды тигиндей жаз, мындай жаз деп өз көз карашын таңуулоого болбостугу маалым. Мугалим бар болгону багыт берет, анда да үйрөтүүчү дилбаяндарда. План – үйдүн фундаментинен баштап, кандай бүтөрү тууралуу туура ойлонуштурулган архитектуралык сызыгы (чертёжу). Ал эми анын каражаты – сөз. План аткарылуучу иштин ойлонулган, ырааттуу тизмеги, ойлордун, далилдердин, фактылардын автор тарабынан кандай, кайда коюлары тууралуу алдын ала түзгөн божомолу. Иш үстүндө ал ырасталат, такталат, өзгөртүлөт, оңдолот, алымча-кошумчаланат. План жандуу, ошол себептүү аны өзгөртсө, оңдосо, кайсы бир жерине кошсо же алып таштаса болот, ал автордун эрки. Ойлорду, фактыларды, далилдерди, сунуштарды тартипке, иретке салуу – дилбаянда аткарылуучу милдеттердин негизгиси болмок. Эстей кетели, “сочинение” деген сөз орустун “чин” – порядок – иретке келтирүү деген сөзүнөн келип чыккан. Мына ошол себептен дилбаян жазууда план түзүүгө үйрөтүү негизги иштердин бири.

Н.Л.Херсонская туура белгилегендей: “План окуучунун жеке өзгөчөлүгүн, теманы жеке түшүнүүсүн чагылдырат, стандарттуу пландарды сунуштаган мугалимдер туура эмес кылышат” [143;74]. Н.Л.Херсонская аталган эмгегинде планда үч бөлүм болорун, алар: киришүү, негизги, корутунду бөлүмдөр экенин биринчилерден болуп көрсөткөн [143;74]. Планды ушундай бөлүүнү же көрсөтүүнү Л.П.Романовский, В.Никольский, К.П.Лаготский жакташса, А.Липаев каршы чыгат. В.В.Голубков ар бир дилбаянга кириш сөз жана корутунду сөз керек болбосун айтат. Ушундай пикирге “ Сегиз жылдык мектептерде сочинение жүргүзүүнүн айрым маселелери” деген макаласында Б.Алымов да кошулат [8].

Методист М.Н.Грызлова дилбаяндын жанрына жана мүнөзүнө ылайык үч бөлүмдүү пландын түзүлүшү зарыл эместигин, пландын мындай формилоркаланышы окуучуну кыйын абалга калтырып коёрун, окуучу мейли жөнөкөй, мейли цитаталуу план түзсө да, негизинен план ага кыйын абалдан чыгууга шарт түзүшү керектигин айтып келип мындай жыйынтыкка келет: “Негизгиси план жылаңач, формалдуу схема болбошу керек да иштин мазмунуна дал келиши зарыл” [47;65- 66]. Бул туура пикир. Планга коюлуучу талаптар:

- 1.План теманы толук ачуусу керек.
- 2.Бөлүктөрдүн логикалык туура ырааттуулукта жайланышы.
- 3.Тема боюнча бардык ой-пикирлердин негизинин камтылышы.
- 4.Пландын так, кыска, көркөм формулировкаканышы.
- 5.Стилистикалык, орфографиялык, пунктуациялык жактан сабаттуулугу

Дилбаяндын көлөмүнө коюлуучу болжолдуу талап төмөнкүдөй:

К ласс	Дептердин болжолдуу бети (окуучулук дептер өлчөмү)	Болжолдуу сөз саны
V	1,5 – 2	150 – 200
VI	2 – 2,5	200 – 250
VII	2,5 – 3	250 – 300
V III	3 – 3,5	300 – 350
IX	3,5 – 4,5	350 – 450
X	4,5 – 5,5	450 – 550
XI	5,5 – 6,5	550 – 650

План – дилбаяндын даяр сызыгы. Жакшы түзүлгөн план жакшы жазылчуу дилбаянга шарт түзөт. Планды дилбаянга көчүрүү шарт эмес. Окуучу кааласа жазат, каалабаса жазбайт, буга толук эркиндик берилет. Ал эми бүтүрүү экзамендерине карата жазылган дилбаяндарда план жазылбайт. Бирок, бул баш аламандыкка жол берилет деген сөз эмес. Ырааттуулук дилбаяндын мазмунундагы болчу башкы талаптардын бири бойдон кала берет.

Планды түзүп үйрөнүүнүн практика көрсөткөн жакшы жактары төмөнкүлөр деп эсептейбиз:

- Темадан четтебейт.
- Дилбаяндын тексттин ырааттуу жазууга шарт түзүлөт.
- Негизги жана жардамчы ойлорду автор билет.

- Өзүнө жазганга ыңгайлуу, башка бирөөгө окуганга түшүнүктүү болот.
- Кыйынчылыкты жеңүүгө пландын керегин сезет.
- Текст менен оңой иштей алат.
- Чыгармачылыктын даамын татат, аны да пландаштырса болорун түшүнөт.

Дилбаянды ырааттуу жазуу үчүн окуучуга керек нерселер:

1. Дилбаяндын композициясын билүүсү;
2. Дил баянга жакшы, туура план түзүү;
3. Панда теманын ачылышын камтуу;
4. План боюнча жазууну ишке ашыруу.

Жогоруда дилбаянга коюлуучу негизги талаптар көрсөтүлдү. Мына ушул талаптардын негизинде жана жалпыга баа коюунун нормаларына ылайык дилбаяндар талдоого алынат. Мугалим үчүн окуучуну дилбаянды жаздырууга даярдоо канчалык оор жана түйшүктүү болсо, талдоо, баалоо андан да оор, андан да жооптуу. Туура талдоо жана баалоо окуучунун кийинки дилбаянында өз кемчиликтерин жоюусуна, жакшы жактарын өркүндөтүүсүнө берилген чоң жардам болот. Бул жардамдын өз мезгилинде болгону жакшы. Дилбаянды талдоо жалпы класстагы окуучулар катышуусу менен гана өткөнү жакшы.

Профессор А.Муратов талдоо боюнча төмөнкүдөй жазган: “Дилбаяндарды анализдөө сабагы эки бөлүктөн турушу мүмкүн: биринчиси, бүт класстын дилбаяндарын обзордук түрдө, жалпылап баалоо; экинчиси, атайын максатка ылайык айрым бир типтүү дилбаяндарды конкреттүү талдоо.

Класстын дилбаяндарын обзордук, жалпылап баалоо төмөнкүдөй баскычтардан турат:

- жалпы баа, бүтүндөй алганда өсүш барбы, жокпу, кубандырабы, өкүндүрөбү, стилдик, орфографиялык, пунктуациялык типтүү каталар;

- теманы жалпы класстын ачуу деңгээли боюнча сын пикирлер, жалпысынан тема кабылданып, дилбаян жазгандар тарабынан туура ачылганбы;

- дилбаяндардын жалпы көлөмү талап кылган деңгээлге жетеби, эң көлөмдүү дилбаяндар канчалык;

- дилбаяндардын композициясы кандай, ал туура жана толукпу, жыйналган материалдар иште канчалык берилген, окуялардын жүрүшүндө, ойдун ыраатуулугунда бузулган учурлар жокпу, болсо канчалык.

- жазуу жумушунун бул түрү боюнча окуучулардан жалпы байкалган тил боюнча жетишкендиктери, тилдик маданиятын көрсөтүүлөрү, эне тилдерин билиши жана жазуу иштеринде колдонуу мүмкүнчүлүгү ж.б.

Мына ушундай класс боюнча типтүү кемчиликтерди жалпы обзордук талдоодон соң конкреттүү жумуштарга өтөт, аны үчүн эң жакшы жазылган, эң начар жазылган, же дагы бир көпчүлүккө мүнөздүү дагы бир иш тандалышы мүмкүн. Негизгиси, ошол иш аркылуу башка окуучулар өз жумуштарын салыштыра билиши керек. Мындай талдоодо мугалим суроо берип отурат да, жанагы дилбаян тууралуу көбүнчө жалпы класс жооп берет. Бул процесс мындай тартипте болушу мүмкүн:

- дилбаянды окуу;

- дилбаян тууралуу жаккан, жакпаганын айткан аңгеме;

- иштин тема менен идеясынын ачылышы;

- аталышы, эпиграф, план, майда темалар (эгер болсо) туура коюлгандыгы;

- композициялык талдоо, б.а, туура башталып, туура жыйынтыкталганбы, бөлүмдөрдүн тутумдашуусу, ойдун эволюциясы;

иштин көлөмүн талдоо дилбаяндын тилин анализдөө ж.б.” [91;535-536]. Дилбаянды талдоого алуу сабагы боюнча айтылган бул пикир кыргыз мектептеринде алдыңкы практик мугалимдер тарабынан колдонулуп жүргөнү

менен жалпы мектептерге жайылтылууга тийиш. Себеби, анда дилбаянды талдоого алуунун негизи иштери жана ыкмалары жеткиликтүү айтылган. Мугалим аны чыгармачылык менен колдонуусу керек. Албетте, оболу обзордук талдоо жүргүзүү керек. Жогоруда көрсөтүлгөн иштерди карап чыгуу кыйла убакытты талап кылат, ал үчүн мугалим мурда даярданган болушу керек. Талдоонун мүнөзү конкреттүү тема боюнча кандай конкреттүү дидактикалык максаттар коюлганына байланыштуу бир аз өзгөрүшү мүмкүн. Обзордук талдоо жалпы маалымат сыяктуу болот да, экинчи этабы мыкты жана орто же начар дилбаяндардын типтерин анализге алууда окуучулардын пикирлерине тыкан көңүл бурууну талап кылат. Талдоонун аягында мугалимдин жыйынтык сөзү болот.

Аман кызы Бактыгүл “Орто мектепте окуучулардын адабий билиминин сапатын өркүндөтүүдө жазуу жумуштарын жүргүзүүнүн илимий методикалык негиздери” деген диссертациялык эмгегинде дилбаяндарды талдоо сабагында төмөнкүдөй ыкмаларды колдонууну сунуш кылынат:

“1.Эң жакшы деп бааланган дилбаяндарды талдоо, ошолордун жакшы экенин аргументтөө.

2. Начар жазылып, талапка жооп бере албаган дилбаяндарды анализдөө.

3. Жакшы, орточо, начар жазылган үч дилбаянды салыштырып талдоо менен баа берүү.

4.Ушул эле темада жазылган башка мектептердин окуучуларынын иштери менен салыштыруу.

5. Ушул эле же ушуга жакын темада жазылган мурдагы жылдардагы окуучулардын иштери менен салыштырып талдоо [15;25].

Талдоодо дифференциялык методду колдонууга болот, кээ бир окуучунун өсүшүн жеке айтып коюу аны дагы шыктандырат.

Дилбаяндарды талдоо боюнча биз жогоруда окуган эки пикирде тең талдоого алынуучу (үлгү) дилбаян окуучулардын көзүнчө окулушу керектиги айтылат. Бул туура пикир. Дилбаянды автор-окуучу өзү окуганы жакшы. Мыкты дилбаяндын авторунан дилбаянды кандай жазганын, кандай кыйынчылыктарга туш болгонун, аны кандай жеңгенин, кошумча кандай китептерди окуганын, кандай булактарды пайдаланганын, кыскасы, кандай даярданганын суроо, ага жооп алуунун да башкалар үчүн пайдасы бар. Окуучунун кичине болсо да баштан өткөргөн тажрыйбасы айтылат. Ал мугалимге көнүмүш нерсе катары сезилгени менен, башка окуучу үчүн жаңылык же ачылыш болуп калуусу мүмкүн. Талдоо темага байланыштуу, класска, программалык материалга, жетишилген ийгиликтерге жана каталардын мүнөзүнө жараша да өзгөрөт, өзгөчөлөнөт. Бирдей эле эки класстан бирдей темада жаздырылган дилбаяндардын анализделиши да мазмуну боюнча бири бирине такыр окшобойт. Себеби алардагы кемчиликтер да жетишкендиктер да башка-башка болот. Кетирилген кемчиликтер жана аларды жоюунун жолдору боюнча кеңеш берет.

Кыргыз тили менен адабияты сабактарынан жазылган дилбаяндарга эки баа коюлат да алар: мазмунуна жана сабаттуулугуна коюлган болот. Мазмунуна: тема, көркөм текст менен тааныштыгы, дилбаяндын планы, композициясы, автордун жеке пикири же сөзү кирсе, сабаттуулугуна: стилдик, грамматикалык, орфографиялык, пунктуациялык каталары кирет.

Мазмунуна байланыштуу каталарга төмөнкүлөр кирет:

- теманын ачылбай калышы же четтеп кетиши;
- программада өтүлгөн көркөм текст менен тааныш болбоо же аны туура эмес түшүнүү менен туура эмес талдоо;
- өзүнүн жеке ой-пикиринин жоктугу же так эместиги;
- маалыматтарды, фактыларды жаңылыш колдонуу, бурмалоо, туура эмес талдоо;

– туура эмес пландаштыруу, натыйжада ыраатуулук жоголуп башаламандыкка жол берүү;

– план менен дилбаяндын мазмунундагы дал келбөөчүлүк;

– дилбаяндын композициялык түзүлүшү сакталбагандыгы;

– жыйынтыктоонун жоктугу;

Сабаттуулугуна байланыштуу каталарга:

грамматикалык, орфографиялык, пунктуациялык, стилистикалык каталар кирет. Аларга мүнөздүүсү :

– сөздөр туура эмес мааниде колдонулат да, айтайын деген ой ойдогудай так айтылбайт;

– сүйлөмдөр синтаксистик туура эмес түзүлөт да, логикалык жактан ойду так бере албайт;

– текст туура эмес түзүлөт, натыйжада тема ачылбайт же темадан четтейт;

– кичи тексттерди, микро темаларды бириктирүүчү керектүү сөздөр же сүйлөмдөр жазылбай калат да тексттер аралык логикалык маани ширелишпейт, ой аксайт;

– тамгалардын колиграфиясы туура эмес жазылат, энчилүү аттар: адам аттары, жер, суунун аттары баш тамга менен жазылбай калат, кош сөздөргө сызыкча коюлбайт, төл жана бөтөн сөздүн тыныш белгиси туура эмес коюлат, гезит, журналдын, чыгармалардын аттары тырмакчага алынбай жазылган мүнөздүү каталар жолугат;

– бир өңчөй мүчөлөрдүн ортосуна, татаал сүйлөмдөрдүн ортосуна үтүр коюлбай калат;

– адабий тилдин нормалары сакталбайт;

Кээде бардык каталардан ашып түшкөн ката: окуучу сөз болуп жаткан чыгарманы (көркөм текстти) окубаган болот. Негизгиси, окуучу көркөм текстти окуган болушу керек. Жогоруда көрсөтүлгөн каталар боюнча мугалим

ар бир окуучуга аны жоюунун чаралары, жолдору боюнча кеңеш берет, кийинки дилбаянда ал кемчилик тууралуу эске алат. Тема боюнча мазмундун ачылышы, окуучунун чыгармачылык ою-идеясынын болушу, ыраатуулугу, сабаттуулугу мына ушул жазуунун негизи болот.

Дилбаянга баа коюунун нормалары адабият мугалими билүүгө тийиш, ал бир катар методикалык эмгектерде да жарыяланган [91;530-531],[109;107-108],[126;254-256].

Изилдөөнүн максат-милдетине, изилдөөнүн методологиясына ылайык иште алгылыктуу жана натыйжалуу деп эсептелген изилдөөнүн методдору колдонулду. “Метод” грекчеден алынган, мааниси-максатка жетүүнүн жолу, ыкмасы”. “Максатка алып барар жол – метод”,– деп аталат[90;4-б.]. Колдонулган методдор изилдөөнүн теориялык -практикалык методдору жана педагогикалык-эксперименттик методдор деп экиге бөлүнүп колдонулду. **Биринчиси** – теориялык практикалык методдор:

- Билим берүүгө, кыргыз адабиятын окутууга карата иштелип чыккан нормативдик документтерди окуп үйрөнүү. Бул аркылуу орто мектепте билим берүүгө, анын ичинде кыргыз адабиятын окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптарды тактап, жалпылаштырып, аларды ишке ашыруунун багыттары жана ык жолдорун аныктоого мүмкүнчүлүк алынды.

- Илимий – методикалык эмгектерди талдоо, системалаштыруу. Бул методду колдонуу менен дилбаян жаздыруу, аны талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн бир катар теориялык маселелерин аныктап, аларды жакшыртууга жана өркүндөтүүгө карата өз сунушубузду чыгарууга жетиштик.

- Практикалык тажрыйбаларды талдоо, жалпылаштыруу. Дилбаян жаздыруунун жана талдоонун практикадагы азыркы абалы талдоого алынып, алардын алгылыктуу жактары белгиленди, айрым мүчүлүштүктөрү аныкталып, аны жоюуга карата сунуштар берилди.

•Сурамжылоо, аңгемелешүү. Билим берүү бөлүмдөрүнүн кызматкерлери, мектеп администрациясы, кыргыз адабияты мугалимдери менен мектеп дилбаяны, аны жаздыруудагы ийгиликүү аткарылуучу иштер боюнча сурамжылоо жана аңгемелешүү иштерин жүргүзүү менен мектеп практикасында жазуу иштерин, анын ичинде, дилбаян жаздырууга өзгөчө көңүл буруп, бул ишке карата жаңыча мамиле жасаган, артыкчылыктуу маани берүүнүн зарылдыгын тактадык. Окуучулар менен аңгемелешүүдөн алардын дилбаян жазууга кызыкдар экендигин, мектепте дилбаяндарды көбүрөөк жаздырууну каалаша тургандыгын билдик. Ошондой эле окуучулардын жазган дилбаяндарын баалоодо мугалимдин ар бир ишке жекече мамиле кылуусу керектигин көрдүк.

•Окуучулардын жазган дилбаяндарын талдоо, алардын чыгармачылыкка болгон умтулууларын үйрөнүү. Бул методду колдонуудагы негизги максат окуучунун дилбаяндагы салттуу баяндоолор менен чыгармачылык изденүүлөрдү аныктоо, аларды жакшыртууга карата аракеттерди белгилөө болду. Натыйжада, дилбаян жазган окуучулардын көпчүлүгү берилген темага өз алдынча мамиле кылып, чыгармачылык менен жазууга аракеттене тургандыгы белгилүү болду. Дилбаянды чыгарманын негизинде, анын мазмунун кайталаган окуучулардын иштерин талдоого алганыбызда, дилбаян жаздыруу боюнча мугалимдердин жетиштүү иш-аракеттерди жасабагандыгы белгилүү болду. Окуучунун дилбаянынын чыгармачылык менен иштешине анын жазган ишин терең талдоо, ийгиликтерин баса белгилөө, ар бир дилбаянга жекече мамиле жасоо өбөлгө түзө тургандыгына ынандык.

•Анкета алуу. Дилбаян жаздыруу жана жазуу боюнча конкреттүү суроолор жазылган анкеталар мугалимдерге жана окуучуларга таратылып берилип, жооптор алынды. Алынган жооптордон мектеп мугалими да, окуучусу да дилбаян жаздыруунун жана жазуунун маанисин жогору баалашат. Мугалимдер бул ишке атайын саатарды бөлүүнү сунуш кылышат. Окуучулардын көпчүлүгү эркин темадагы дилбаяндарды жазууну каалашат.

• Дилбаян жазуу боюнча конкурс өткөрүү. Биз өз изилдөөбүздө бир райондун алкагындагы мектептерде мыкты дилбаяндар боюнча конкурстарды өткөрдүк. Натыйжада, дилбаяндар боюнча конкурс өткөрүү бул жазуу ишин өркүндөтүүнүн мыкты формасы экендигине бекем ишендик.

Экинчиси – педагогикалык эксперименттин методдору. Педагогикалык эксперименттик иштерди уюштуруу, жүргүзүү жана анын натыйжалары главанын экинчи параграфында берилди.

2.2. Педагогикалык эксперименттик иш аракеттердин жүрүшү жана анын жыйынтыктары

Эксперименттик иш аракеттерди жүргүзүүнүн базасы катары Чоң-Алай районундагы А.Саит атындагы гимназия-мектеби (Дароот-Коргон айылы), В.И.Ленин атындагы орто мектеби (Кара-Мык айылы), А.Мурзакулов атындагы орто мектеби (Дароот-Коргон айылы), Алай районундагы М.Адышев гимназия-мектеби, Ош шаарындагы № 5 Ж.Бөкөнбаев гимназия-мектеби, № 36 Ч.Айтматов гимназия-мектеби алынды.

Эксперименттик иштерге аталган мектептердин кыргыз тили жана адабияты мугалимдери жана беш жүзгө жакын окуучу тартылды. Педагогикалык эксперименттик иштер салтка айланган үч этапта жүргүзүлдү. Биринчи аныктоочу этап (2015-2016-окуу жылы); экинчи практикалык этабы (2016-2017, 2017-2018-окуу жылдары); үчүнчү, текшерүүчү этап (2018-2019-окуу жылдары) болду. Ар бир этаптын максат-милдеттери, колдонгон методдору натыйжалары төмөнкү таблицаларда берилди.

Таблица 2.1. – Эксперименттин биринчи этабында (2015-2016- окуу жылы) жүргүзүлгөн изилдөө жумуштары: максат, милдеттери методдору, алынуучу натыйжалары

Изилдөөнүн эмприкалык этабы: байкоо жүргүзүү, анкеталык сурамжылоо			
Максаты	Милдеттери	Методдору	Алынуучу натыйжалар

<p>Илимий изилдөөнүн иш божомолун тактоо, адабият сабактарында дилбаян жазууга даярдоо, жаздыруу, талдоо, баалоо процессинин теориялык жана практикалык абалын үйрөнүү, талдоо иштери.</p>	<p>Педагогикалык эксперимент жүргүзүүнүн максат, мазмунун аныктоо, аны максаттуу жүргүзүүнүн жолдорун, ык-амалдарын, шарттарын тактоо.</p>	<p>Проблеманы теориялык жактан үйрөнүү, байкоо, талдоо жана жалпылоо; мектептердин, окуучулардын, мугалимдердин, ата-энелердин абалына тиешелүү фактыларды үйрөнүү, талдоо, жыйынтыктоо; окуу, тарбиялоо, өнүктүрүүгө, чыгармачылык ишмердүүлүккө тиешелүү персоналдар менен жекече иш жүргүзүү: баарлашуу, интервью мугалимдин иш-тажрыйбаларын үйрөнүү, анкеталык сурамжылоо, зарыл адабияттар менен таанышуу, конспектилөө, теориялык жана методикалык маалыматтар менен таанышуу, анализдөө, жалпылоо (оң, терс жактарын табуу) дилбаян жаздыруу процессинин таасир берүүчү бардык фактыларды комплекстүү изилдөөгө алган педагогикалык-психологиялык, социалдык, юридикалык, медициналык ж.б. методдор, таанып билүүнүн логикалык</p>	<p>1. Республиканын мектептеринин V-XI класстарында окуучулардын дилбаян жазуу боюнча билими, билгичтиги, көндүмдөрүнүн абалы, чыгармачылык ишмердүүктөрүнүн тажрыйбалары үйрөнүлөт.</p> <p>2. Адабият мугалимдеринин иш тажрыйбалары үйрөнүлөт, талданат жалпылаштырылат.</p> <p>3. Мугалимдердин сунуштары, методдору, тажрыйбалары үйрөнүлөт, анализден өтөт процессинин теориялык жана практикалык абалын үйрөнүү, талдоо иштери.</p>
--	--	--	---

		методдору, педагогикалык эксперимент ж.б..	
--	--	--	--

Таблица 2.2. – Эксперименттин калыптандыруучу этаптагы (2016-2017-, 2017-2018-окуу жылдары) максаты, милдеттери, методдору, алынуучу натыйжалары

Илимий изилдөө этабы: аныктоо, калыптандыруу			
Максаты	Милдеттери	Методдору	Алына турган натыйжалар
Дилбаян жаздыруунун чыгармачылык ка үйрөтүүнүн методикалык жана дидактикалык негиздерин аныктоо. Изилдөөнүн жумушчу планын түзүү.	Дилбаянга даярдануу, жаздыруу, талдоо процессинде психолого-педагогикалык, материалдык-техникалык жагдайды талдоо. Мугалимдердин теориялык, практикалык билимдерин, адистик тажрыйбасын үйрөнүү. Окуучулардын суроо талаптарын, кызы	Сабактарга катышуу, талдоо. Мугалимдер окуучулар менен аңгемелешүү. Анкета жүргүзүү. Сабактардын план-конспектисин түзүү. Окуучулардын дилбаяндарын чыгармачылык ишмердүүлүктө рүн үйрөнүү, аныктоо. Жазуу иштерин жүргүзүү.	1. Дилбаян жаздыруу, жана талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн методикалык, дидактикалык негиздерин жаңылоонун, толуктоонун зарылдыктары, шарттары аныкталат. 2. Дилбаян жаздыруунун, жазуу нун методикасы өркүндөтүлөт дилбаянды талдоо аркылуу чыгармачылык ишмердүүлүктү өнүктүрүүнүн шарттары, формалары, методдору сунушталат. 3. Мугалимдин дилбаян жаздырууга даярдыктары, жаздыруу процессиндеги

	кчылыгын, муктаждыктарын үйрөнүү	Тесттик жумуштарды жүргүзүү	аракеттери, текст менен иштөөсү, талдоодогу педагогдук чеберчилиги анализделип, методикалык сунуш-пикирлер айтылат.
--	--	-----------------------------------	---

Таблица 2.3. – Эксперименттин текшерүүчү этабындагы (2018-2019-окуу жылы) максаты, милдеттери, методдору жана натыйжалары

Практикалык этап: текшерүү, жыйынтыктоо жумуштары			
Максаты	Милдеттери	Методдору	Алынган натыйжалар
Дилбаяндарды жаздыруу менен окуучулардын чыгармачылыгын өркүндөтүү жана ал боюнча сабактардын сапатын жакшыртуу, өркүндөтүү максатында түзүлгөн	Сабактардын моделин өркүндөтүү. Мугалимдер арасында дилбаян боюнча семинар өткөрүү, баяндама жасоо, методикалык макалаларды жарыялоо. Мугалимдердин чыгармачылык ишмердүүлүгүн	Дилбаян жазууга чыгармачылык менен даярдануу, жаздыруу, талдоо, андагы кемчиликтерди белгилөө, анализдөө. Окуучулардын билим, билгичтик, көндүмдөрүн, тажрыйбаларын эске алып, темаларды	1. Дилбаян жазуу, талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылыгын өркүндөтүүнүн жалпы дидактикалык жана методикалык принциптери түзүлдү. 2. Орто мектептерде адабият сабагында дилбаян жаздыруунун методикалык негиздери такталды. 3. Дилбаян жаздыруу аркылуу окуучулардын чыгармачылыгын өркүндөтүүнүн методдору,

жумушчу божомолдун тууралыгын текшерүү, жыйынтыктарды чыгаруу.	өркүндөтүү. Дилбаян жаздыруу боюнча окуу процессинин абалын жакшыртуу, ал аркылуу окуучунун чыгармачылык ишмердүүлүгүн өркүндөтүүнүн жолдорун, методдорун, сунуш кылуу.	тапшырмаларды кайра түзүп сунуштоо. Сабактардын (даярдоо, талдоо) моделин өркүндөтүү, мыкты дилбаяндардын конкурсун уюштуруу, окуучулардан тест алуу.	активдүү формалары иштелип чыкты. 4. Дилбаян жаздыруу боюнча, окуучулардын чыгармачылыгын өркүндөтүү боюнча методикалык сунуштар түзүлдү. 5. Эксперимент жүргүзүлгөн мектептердин адабият мугалимдеринин дилбаян жаздыруу ишмердүүлүктөрү, окуучулардын чыгармачылыгын өркүндөтүү боюнча методикасы анализденди. 6. Мектептерден алынган дилбаяндар текшерилди, анализден өттү, жыйынтыктары чыгарылды.
--	---	---	--

Таблица 2.4. Дилбаян жаздыруу боюнча экспериментке катышкан мектептердин 5-11- класстарынын окуучуларынын саны

№	Мектептер	5 а	5б	6а	6б	7а	7 б	8а	8б	9а	9б	10а	10б	11а	11б	
1	А.Саит а.г.м.	23	22	21	15	21	20	-	-	-	-	-	-	-	-	122
2	Ленин о.м.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	20	19	20	20	79
3	Адышев о.м.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	18	16	22	20	76
4	№ 5 Бөкөнбаев г. м. Ош ш.	-	-	-	-	-	-	25	26	21	22	-	-	-	-	94

5	№36 Ч.Айтматов г.м.	5а 29	5г 30	6б 27	6д 33			-	-	-	-	-	-	-	-	119
	Жалпы:	52	52	48	48	21	20	25	26	21	22	38	35	42	40	490

**Таблица 2.5 Окуучулардын дилбаяндарынын көрсөткүчтөрү
(тажрыйбага чейин)**

№	Мектеби Дилбаяндын темасы	Окуучу лардын саны	Баалар				Билим сапаты %	Пайыз дык өсүү
			“5”	“4”	“3”	“2”		
1	А.Саит г.м. Чоң -Алай р. 5-кл. Тема:“Акыл Карачач”, 6-кл.Тема:“Бороондуу күнү” 7-кл.: Эр Табылды –элдин баатыры	122						
	1) тажрыйба класстары	65	5	10	26	24	23%	0,2%
	2) текшерүү класстары	57	4	9	29	23	22,8%	
2	Ленин о.м. Чоң -Алай р. 10кл.Тема:Т. Молдонун өмүрү, чыгармачылыгы. 11-кл. “Жамийла”- сүйүү жөнүндөгү эң сонун баян (Ч.А. “Жамийла”).	79						
	1) тажрыйба класстары	40	3	6	16	15	23%	0,5%
	2) текшерүү класстары	39	2	7	15	16	22,5%	
3	М. Адышев о.м. Алай р. 10-кл. Тема: Кемчонтой жана бүгүнкү кемчонтойчулук (Т.Молдо,	76						

	“Кемчонтой” поэмасы боюнча), 11-кл. Тема: Ч.Айтматовдун өмүрү, чыгармачылыгы							
	1) тажрыйба класстары	36	3	6	15	12	25%	0%
	2) текшерүү класстары	40	2	8	14	16	25%	
4	№ 5 Бөкөнбаев г. м. Ош ш. 8-кл. Семетей – Манастын ишин улантуучу. 9-кл. Арыба, Ак кеме, мен келдим! (Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повести).	94						
	1) тажрыйба класстары	46	4	8	22	12	26%	1%
	2) текшерүү класстары	48	3	9	21	15	25%	
5	№36 Ч.Айтматов г.м. 5-кл. Тема: “Акылдуу дыйкан”, 6-кл. Тема: “Каныкейдин Тайторуну чапканы”	119						
	1) тажрыйба класстары	56	3	10	24	19	25,2%	-0,6
	2) текшерүү класстары	63	3	12	27	21	23,8%	
	Жалпы жыйынтыгы	490						1,1%

Эксперимент жумуштарына Ош шаарынан эки, Алай районунан бир, Чоң-Алай районунан эки мектебинен V-XI класстарынын 490 окуучусу тартылып текшерүү дилбаяны жаздырылды, аларды талдоо учурунда дилбаян жазуунун көптөгөн көйгөйлүү маселелери ачыкка чыкты. Негиздүүлөрү: а) окуучулардын адабий чыгармаларды окубагандыгы, б) ал чыгармалардын китепканалардан табылбагандыгы, в) мектепте окуучунун дилбаянын жаздырууга мектеп программасы койгон талаптагыдай көңүл бурулбаганы-өгөй мамиле кылынганы, г) программадагы көрсөтүлгөн сааттарда дилбаян жаздырууга мугалимдин

чыгынбагандыгы, окуучулардын чыгармачылык жазуу ишмердүүлүгүнө мугалимдердин ата-энелердин, ал турсун адабият мугалимдеринин кызыкпагандыгы.

Анын себептери көп. Негизги себептеринин бири көптөгөн адабият мугалимдери дилбаян жаздыруунун методикасын билишпейт.

Билген, тажрыйбалуу мугалимдердин тажрыйбалары жайылтылбайт. Дилбаянды жаздыруу, текшерүү жумуштарынын оордугунан аны көптөгөн адабият мугалимдери түйшүгүнөн качышат. Окуучулардын олимпиадасы үчүн гана мектептерден бир, эки таланттуу, мыкты окуучу тандалып алынып катуу даярдалары баарына белгилүү.

Адабият сабагыгынын гана эмес жалпы эле учурдагы мектептин чоң проблемасы болгон окуучулардын окууга терс мамилеси жөнүндө көбүнчө учкай айтылып келет. Бул – чоң маселе. Бардык эле педагогдор бул маселе менен бетме-бет келет, анын жоюунун жолун издешет. Бул боюнча изилдеген академик Ю.К.Бабанский мындай жазган: “ Жетишпеген окуучулардын окууга терс мамилеси мугалимдердин окуу тапшырмаларын аткаруудан баш тартуудан, сабактарды көп калтыруудан, мугалимдердин жана ата-энелердин окуу боюнча талаптарына тескери аракет жасоодон, сабак учурунда тартип бузуудан, түшүндүрүлүп жаткан материалды түшүнгүсү келбегенде окуучунун сабакка калп эле катышып олтуруусунан көрүнөт” [24;162]. Окуучунун окууга терс мамилесинин себептери ар түрдүү экенин, анын башкаларга терс таасирин тийгизерин белгилеп, ага каршы күрөшүүнүн методдорун да көрсөткөн. Алар: окугусу келбеген, окуу тартибин бузган окуучу менен окуучулардын, мугалимдин, ата энелердин ортосунда психологиялык жылуу жагдай түзүү; окууга кызыгуусун араттыруучу таанып билүүсүн артыруу; окуунун инсандык, коомдук манисинин керектигине ишендирүү, аң сезимдүү окууга милдетин, жоопкерчилигин калыптандыруу ж.б [24;163]. Бул методдорду мугалимдер арасында талкуулап колдонууну сунуштадык.

Мугалимдердин дилбаян жаздыруунун методологиясын үстүрттөн билиши, мектепте дилбаян жазууга көп көңүл бурулбастыгы, чоң эле класстардын окуучуларында да дилбаян жазуу боюнча билим, билгичтик, көндүмдөрүнүн аздыгы изилдөөбүздүн **экинчи баскычында** биздин алдыбызга көп проблемалык-маселелерди койду. Алардын негизгилери төмөнкүлөр:

1. Экспериментке катышкан адабият мугалимдерин дилбаянды жаздыруунун методикасы менен терең тааныштыруу.

2. “Чыгармачылык”, “чыгармачылык ишмердүүлүк”, деген эмне экендигин түшүндүрүү;

3. Окуучулардын дилбаян жазууга кызыктырып, чыгармачылык жөнүндөгү түшүнүктөрүн, теориялык жана практикалык билимдерин канткенде өстүрө алабыз?

Бул маселелер боюнча методикалык эмгектерден жооп издеп, тажрыйбалуу устаттардан алган сабактарыбызга, көп жылдык мектептеги тажрыйбабызга таянып, орто мектептерде дилбаян жаздыруунун өзүбүз иштеп чыккан системасы менен экспериментке катышкан мугалимдерди тааныштыруу аркылуу изилдөөбүздү уланттык. Изилдөөдө аныктай турган жоболордун, концепциялардын теориялык жана практикалык жактан негиздүүлүгүн, ишенимдүүлүгүн камсыз кылуу үчүн Ош шаарындагы, Чоң-Алай, Алай районундагы бир катар мектептердин кыргыз тили жана адабиятын окутуу усулдук бирикмелеринин жыйындарында тажрыйбабыз жана максаттарыбыз менен ой бөлүштүк, тажрыйба алмаштык аларды кийин да башка мектептерде жайылттык. Тактап айтканда, Ош шаарындагы № 5 гимназия мектебинин мугалими Эл агартуунун мыктысы Амиразаева Гүлнаранын өз сабактарында дилбаян жаздыруудан мурда текстти окуу, комментарийлеп талдоо жумуштарын интерактивдүү ыкмалар менен басым койгону жана дилбаян жазууга бөтөнчө маани бериши, Чоң Алай районундагы А.Саит гимназия-мектебинин мугалими

Орунбаева Гүлзаттын эвристикалык методдун мүмкүнчүлүктөрүн кеңири колдонуп, дилбаян жаздырууда теманы туура тандап, туура формулировкакалап, теманы, идеяны туура түшүндүрүүдөгү иш тажрыйбалары, Жумабаева Динаранын көркөм тексти интерпретациялоодогу чеберчилиги, В.И.Ленин атындагы орто мектептин мугалими Таштанбекова Насипгүлдүн репродуктивдүү, изилдөө методдорунун негизинде сабак өтүп, тема боюнча дилбаян жаздырууда окуучулардын психологиялык маанайын, социалдык шарттарын билүүсү, А.Саит атындагы гимназия-мектебинин мугалими Маматаипова Гүлзаттын комплекстүү сабактарды өтүү чеберчилиги, дилбаян жаздырууда, талдоодо окуучулардын чыгармачылык жөндөмүнө шык берүүчү маанай жаратышы, Ленин атындагы орто мектептин мугалими Убраимов Рысбайдын дилбаян жаздыруудан мурда окуучуну текст менен иштетүүгө, подтекстерге ажыратууга, план түзүүгө көнүктүрүүгө жасаган методдору, Алай районундагы М.Адышев гимназия-мектебинин мугалимдери Капарова Гүлүкан менен Камалова Наргизанын дагы башка практик мугалимдердин иш-тажрыйбалары ишибизде үйрөнүлдү жана жалпылаштырылды. Тажрыйбалуу мугалимдердин дилбаян жаздырууга кылган жигердүү чыгармачыл мамилелери, методдору башка мектептерге жайылтылды.

Таблица 2.6. – Окуучулардын дилбаяндарынын көрсөткүчтөрү (тажрыйбадан кийин)

	Мектеби Дилбаяндын темасы	Окуу чунун саны	Баалар				Билим сапаты %	Пайыз дык өсүү
			“5”	“4”	“3”	“2”		
1	А.Саит г.м. Чоң -Алай р. 5-кл. Тема: “Алтын Куш”, 6-кл. А.Осмоновдун “Толубай сынчы” поэмасы 7-кл.: Куйручук—чындыктын адамы (Т.С.”Акылман куудул”).	122						

	1) тажрыйба класстары	65	8	13	28	16	32,3%	
	2) текшерүү класстары	57	5	9	27	17	24,5%	7,8%
2	Ленин о.м. Чоң -Алай р. 10-кл. А.Токомбаевдин өмүрү жана чыгармачылыгы. 11-кл. “Адамга эң кыйыны – ар күнү адам болуп жашап өтүү” (Ч. Айтматовдун чыгармалары боюнча).	79						
	1) тажрыйба класстары	39	6	7	17	19	33,3%	
	2) текшерүү класстары	40	2	8	16	13	25%	8,3%
3	М. Адышев о.м. Алай р. 10кл.Тема: А.Токомбаевдин өмүрү, чыгармачылыгы. 11-кл. “ Жеңишбек” поэмасынын идеялык мааниси.	76						
	1) тажрыйба класстары	36	5	8	15	8	36,1%	
	2) текшерүү класстары	40	3	9	16	12	30,%	6,1%
4	№ 5 Бөкөнбаев г. м. Ош ш. 8-кл. ”Манас” эпосундагы Манастын образы. 9-кл.. Мекендин татым тузу (А.Саспаев “Татым туз” аңгемеси)	94						
	1) тажрыйба класстары	46	8	9	23	6	36,9%	
	2) текшерүү класстары	48	6	8	20	14	29,1%	7,8%
5	№ 36 Ч.Айтматов г.м. 5-кл. Тема:Толубай сынчы жана Азиз хандын каршылыгы 6-кл.“Биринчи мугалим болуу сыймык да,оор да. (Ч.А. “Биринчи	119						

мугалим “ повести боюнча).								
1) тажрыйба класстары	56	8	12	25	11	35,7%		
2) текшерүү класстары	63	4	14	29	16	28,5%	7,2%	
Жалпы жыйынтыгы	490						7,4%	

Көрүнүп тургандай, тажрыйба класстарында текшерүү класстарына салыштырмалуу жалпы өсүш 7.4% ды түздү. Тактап айтканда, жалпы 490 окуучунун ичинен 248 окуучу контролдук класстарда, ал эми 242 окуучу эксперименталдык класстарда катышып, жетишүү текшерүү классында 27.4%, тажрыйба классында 34.8% болду. Айырмасы – 7.4

Бул ийгилик дилбаян жазуу жана талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылыгын өркүндөтүүнүн биз иштеп чыгып, сунуштаган методиканын, ыкма-усулдарынын колдонууга киргизилишинен жана туура пайдаланылышынан улам мүмкүн болуп отурат.

Эксперимент жумуштарынын үчүнчү баскычы (2018-2019-окуу жылдары) сабактарда биз сунуштап, колдонууга киргизген көрсөтмөлөр алгач ирет апробациядан өтүп, кетирилген айрым мүчүлүштүктөр такталып, оңдоолор киргизилди. Дилбаян жаздыруу, текшерүү, талдоо, баалоо маселелериндеги баш аламандык жолго коюлду. Мугалимдин кетирген методикалык каталарын жоюу менен окуучунун каталарын жоюунун үстүндө үзгүлтүксүз иш алып барылды. Эксперимент жүргүзүлгөн мектептерде окуучулардын дилбаян жазуу боюнча конкурстары уюштурулду. Мугалимдер арасындагы тажрыйба алмашуу тынбай улантылды. Чыгармачылык ишмердүүлүк, окуучунун чыгармачылыгы боюнча мугалимдердин, окуучулардын түшүнүктөрү калыптанып дилбаян жазууда пайдаланылды жана ал үзүрлүү натыйжа берди. Ал үчүн төмөнкүдөй шарттар, максат-милдеттер коюлду.

Максаты:

Окуучунун чыгармачылык, чыгармачылык ишмердүүлүк жөнүндө түшүнүктөрүн, чыгармачылык ишмердүүлүгүн өркүндөтүү максатында окуу программасындагы темаларда түрдүү жанрларда дилбаян жазууну сунуштоо, практикалоо. Түзүлгөн жумушчу божомолдун тууралыгын текшерүү, жыйынтыктарды чыгаруу.

Методдор:

Дилбаян жазуудан мурда сабактарды талаптагыдай алдыңкы методдор менен өтүү, дилбаян жаздырууга мугалимдин, жазууга окуучунун даярдануусу. Мугалим өзү ар бир сабакка чыгармачылык менен мамиле кылып, сабакты чыгармачылык менен өтүүсү. Текст менен сөзсүз тааныш болушун камсыз кылуу. Окуучунун текст түзүү тажрыйбасын өстүрүү. Окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүк боюнча билим, билгичтик, көндүмдөрүн эске алып, чыгармачылык менен иштелүүчү шарттарды, тапшырмаларды түзүү. Сабактардын моделин өркүндөтүү. Оозеки жана жазуу тапшырмаларын түзүү, окуучулардан сынак алуу.

Милдеттери:

Сабактардын моделин дилбаянга даярдануу, жаздыруу, баалоо, талдоо процесиндеги педагогикалык, психологиялык климатты жакшыртуу. Изилдөө боюнча семинар өткөрүү, баяндама жасоо, методикалык макалаларды жарыялоо. Мугалимдердин чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо. Адабий чыгармаларды өтүү боюнча сабактардын, окуу процессинин абалын жакшыртуу,

Алынган натыйжалар:

1. Дилбаянды жаздыруу жана талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн өркүндөтүп окутуп-тарбиялоонун дидактикалык принциптери иштелди .

2. Орто мектепте дилбаян жаздыруу аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн өркүндөтүүнүн методикалык негиздери такталды.

3. Дилбаян жаздыруу аркылуу окуучулардын чыгармачылыгын өркүндөтүүнүн методдору жана формалары иштелип чыкты.

4. Орто мектептерде дилбаян жаздыруу жана талдоо боюнча зарыл методикалык сунуштар түзүлдү.

5. Эксперимент жүргүзүлгөн мектептердин адабият мугалимдеринин дилбаян жаздыруу жана талдоо боюнча методикасы анализденди жана алардын методдорун өркүндөтүүгө сунуштар айтылды.

Экинчи глава боюнча корутунду

Изилдөөнүн объектиси - орто мектептердин окуучуларына дилбаян жаздыруу жана аларды талдоо, баалоо процесстери, **изилдөөнүн предмети** – дилбаян жаздыруу жана аларды талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүү болгондуктан ишибиз ага ылайык изилдөөнүн методологиясын тандап алуудан башталып, алдыга койгон максатыбызга жетип, белгилүү натыйжаларды алуунун ык-жолдорунун системасы тандалып алынды. Ал мектептерде дилбаян жаздыруунун негиздерин-дилбаянга коюлуучу көптөгөн талаптарды билүүнүн жана аны туура аткаруунун негизинде ишке ашырылмачы. **Дилбаян жазуудагы тема боюнча мазмундун ачылышы, окуучунун чыгармачылык ою-идеясынын болушу, ырааттуулугу, сабаттуулугу дилбаян жазуунун негизи болот.** Окуучу аларды өздөштүрүп, дилбаянында чыгармачылык менен пайдаланганда гана чыгармачылыгын өнүктүрө алат. Изилдөөнүн максат-милдетине ылайык теориялык төмөнкүдөй методдор колдонулду: билим берүүгө, кыргыз адабиятын окутууга арналган нормативдүү документтерди үйрөнүү, илимий методикалык эмгектерди талдоо, салыштыруу, практикалык тажрыйбаларды талдоо, салыштыруу, жалпылаштыруу, сурамжылоо, аңгемелешүү, окуучулардын жазган дилбаяндарын талдоо жана алардын ичинен чыгармачылык менен жазылган дилбаяндардын санын аныктоо аркылуу чыгармачылыкка умтулусун аныктоо, үйрөнүү колдонулду.

Педагогикалык-эксперименттик методдор катары сабактарга катышуу, мугалимдер жана окуучулар менен конкретүү темаларда аңгемелешүү, сабактардын план-конспектисин түзүү, чыгармачылык, чыгармачылык ишмердүүлүк боюнча түшүнүктөрүн кеңейтүү, чыгармачылык менен дилбаян жаздырууга даярдануу, жаздыруу, талдоо, анализдөө, кемчиликтерди жоюу, сабактардын моделин жаңылоо, өркүндөтүү, дилбаяндардын конкурсун уюштуруу, жыйынтыктоо колдонулду.

Натыйжада дилбаян жазууга, жаздырууга, чыгармачыл ишмердүүлүккө болгон тоскоолдуктар аныкталып аларды жоюунун чаралары көрүлдү. Алдыңкы мугалимдердин тажрыйбалары жайылтылды. Тажрыйба алмашуу өткөрүлдү. Мыкты чыгармачылык менен жазылган дилбаяндар үлгү катары паралелл класстарда жайылтылды.

Ошентип, жүргүзүлгөн эксперименттин үч этабында, анын жүрүшүндө жана жыйынтыктарында изилдөөнүн натыйжалары апробацияланды, тыянактарынын тууралыгы тастыкталды.

III ГЛАВА. ДИЛБАЯН АРКЫЛУУ ОКУУЧУЛАРДЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮКТӨРҮН ӨРКҮНДӨТҮҮНҮН МЕТОДИКАСЫ.

3.1. Адабияттык окуу курсунда (V-VII класстар) дилбаян жаздыруу менен окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн формалары жана методдору

Кыргыз Республикасынын “Билим берүү жөнүндө мыйзамынын” билим берүү жаатындагы мамлекеттик саясаттын принциптеринде (4-статья): “...билим берүү тутумундагы окуп жаткандардын окуп-жетилүүсүнүн жана даярдыгынын деңгээли менен өзгөчөлүктөрүнө шайкеш келиши; окуп жаткандардын өзгөчө зээндүүлөрүнүн чыгармачылыгы үчүн шарт түзүү керек”,– деп белгиленген [64]. “Кыргыз адабиятынын программасынын”

талаптарына ылайык орто мектептерде адабиятты окутуу үч этапка бөлүнөт. Анын биринчи этабы – V-VII класстар. Адабияттык окуу.

“I этап – бул адабияттык курс. Мында окуучулар айрым-айрым чыгармалар, алардын үзүндүлөрү, жомок, макал-лакап жана башка жеке –жеке жанрлар, ал жанрлардын эреже-жолуна ылайык жазылган, түзүлгөн кээ бир көркөм дөөлөттөр менен таанышат. Адабият теориясынан элементардык маалымат алышат. Бул класстарда жазуучунун жандуу сөзүн добушун чыгарып окуу, үн кубултуп көркөм окуу өзгөчө орунду ээлейт. Текстти көркөм окуу жагынан мугалим окуучуларга үлгү болушу керек. Адабий текстти үйрөнүү, көркөм окуу чыгарманы аналитикалык талдоолор менен айкалыштырылышы максатка ылайыктуу” [65;5]

Бул программада “Окуучунун мамлекеттик тилде бай лексика менен сүйлөй жана жаза билиши адабиятты мектепте сабаттуу окутууга байланыштуу экенин эстен чыгарбоо керектиги” [65;7] да белгиленген. “Кыргыз тилин эне тили катары окутуунун предметтик стандартында”: “окуучуларды кыргыз тилинин лексикалык-грамматикалык байлыгын оозеки жана жазуу кебинде активдүү колдоно билүүгө, кеп ишмердүүлүктөрүнүн бардык түрлөрүндөгү компетенттүүлүктөрүнө ээ болууга, кеп маданиятынын нормаларын кебинде туура сактоого үйрөтүү” талабы коюлган [69]. Демек кыргыз тилин жана адабиятын орто мектепте окутууда окуучулардын сөз байлыгын өстүрүп, сабаттуу жазып маданияттуу сүйлөөлөрүнө артыкчылыктуу маани берилүүгө тийиш. Бул милдетти ишке ашырууда эки предметтин бирдей катышуусу ишти жеңилдетип, аталган эки предметтин интеграцияланышына шарт түзөт. Биздин максат-программалык талаптарды аткаруу менен биримдикте окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн алгылыктуу жолдорун табуу. Коюлган максаттын өтөөсүнө жетүүдө кыргыз тили жана адабияттары сабактарында жазылган дилбаяндарды мыкты каражат катары пайдаланууну сунуш кылабыз. V-VII класстарда окуучуларды дилбаян жаздырууга көнүктүрүү, аларга

чыгармачылк мамиле кылууну үйрөтүү кийинки класстардагы ийгиликтерге негиз, пайдубал болушу шарт.

V класста сүрөттөө, баяндоо түрүндөгү чакан тексттерди (дилбаяндарды) түзүүдөн баштоо майнаптуу болот. Бул сүрөттөө, баяндоолордо өздөрүнүн көргөн билгендерин баяндоо, табигый көрүнүштөрдү (жыл мезгилдерин), айылды, мектепти, үйдү, жаныбарларды, адамдарды сүрөттөөлөр болушу мүмкүн.

Эркин тема боюнча 5-класстарда көнүктүрүүчү дилбаянга даярдануунун мааниси зор. Окуу жылы башталгандан тартып адабият мугалими күз мезгили боюнча дилбаян алып талдоосу талап кылынат. Ал күз мезгилинде экскурсияга бакка, токой четиндеги талаага чыгуу менен жүргүзүлөт. Бак-дарактын түсүнө, жалбырактарга эгин талааларга, тоолордун көрүнүшүнө байкоо жүргүзүлөт. Окуучу көрүп турган көрүнүштөр боюнча сүйлөшүүлөр болот. Анда бак-дарактын кечээ жаздагы өң-түсү жана азыркы абалы, бактын, токойдун, талаалардын, тоолордун көрүнүшүнө маани берилет. Дилбаянга экскурсия даяр каражат берип окуучулардын байкоо ишмердүүлүгүн өркүндөтүүгө кызмат кылат. Байкоо аркылуу окуучулардын предмет, көрүнүш боюнча жеке түшүнүктөрү байып, ага өз алдынча мамиле кылууга, чыгармачылыгынын өнүгүшүнө өбөлгө түзүлөт.

Экскурсияда мугалим жаратылыш боюнча окуучунун сөз байлыктарынын үстүндө иштейт. Лексикалык иште бак-дарак, жалбырак, токой, талаа, тоолор, эгин, күн, булут, шамалга ж.б. катары менен көңүл бурдуруу үчүн алар жөнүндө сөздөрдү, сүйлөмдөрдү кошуп сүйлөтүүгө аракет жасалат. Окуучунун көргөн-билгендери, байкагандары боюнча оозеки баяндап, сүрөттөп беришет. Сабакта дилбаян жазууга тапшырма берилгенде экскурсиянын негизинде дилбаянга план түзүүнү сунуштайбыз. Планды ар ким аркандай түзө берет. Ар бир окуучу өз планын түзгөнү жакшы болот.

Планды коллективдүү талдоодон өткөрүү-мыкты ийгиликтердин башаты. Мында бир окуучу жакшы түзүлгөн планын доскага жазат. Окуучулар ал план боюнча өз ойлорун ортого салышат. Талкууга окуучулардын баары катышат. Пландын жакшы жактары менен кошумчалана турган жактары да айтылат, сунушталат. Башка пландар боюнча да ушундай пикирлер айтылат. Натыйжада баары планды туура түзгөндү оңой өздөштүрөт. Тандалган план боюнча же ар ким өз планы боюнча дилбаян жазуу сунушталат. Эч качан бирөөнүн планы боюнча мажбурлап жазуу дилбаянда болбойт. Бул жердеги мугалимдин негизги максаты-план түзүүнү үйрөтүү. Эгерде, окуучулар өз алдынча план түзүүнү мыкты өздүштүрсө, дилбаяндын жекече жана чыгармачылык менен жазылуусуна өбөлгө түзөт.

Планга коюлуучу талаптар: 1. План теманы толук ачуусу керек. 2. Бөлүктөрдүн логикалык туура ырааттуулукта жайланышы. 3. Тема боюнча бардык ой-пикирлердин негизинин камтылышы. 4. Пландын так, кыска, көркөм түзүлүшү. 5. Стилистикалык, орфографиялык, пунктуациялык жактан сабаттуулугу.

Жыл мезгилдери боюнча жазылуучу дилбаяндар окуучуларды үйрөтүүгө жана көнүктүрүүгө мыкты материалдар десек болот. Болгону аны чыгармачылык менен пайдалануу керек.

V класстын адабият боюнча программасында “Алтын куш”, “Акылдуу дыйкан”, “Акыл Карачач” жөө жомоктору, адабий жомоктордон А. Токомбаевдин “Жетим менен сыйкырчы”, Ч.Айтматовдин “Бугу эне” (“Ак кеме” повестинен үзүндү) Т. Үмөталиевдин “Күч бирдикте”, Ж. Садыковдун “Эненин жүрөгү”, А.С.Пушкиндин “Балык жана балыкчы тууралуу жомок” деген жомоктор, тарыхый чыгармалардан Н.Байтемировдун “Тарых эстелигинен” үзүндү, Ы.Шайбековдун “Кайран эл” поэмасы, адабий көркөм чыгармалардан Ч.Айтматовдун “Атадан калган туяк” аңгемеси, элдик акындардын чыгармаларынан Т.Молдонун “Телибай тентеги” окутулат.

Жомокту өтүүдө ал боюнча теориялык маалымат берилет. “Жөө жомок оозеки адабиятта кеңири тараган эпостук тектин бир түрү. Жөө жомоктор негизинен кара сөз түрүндө болот. Айрыкча жөө жомоктун башы жана бүтүмү традициялык түрдөгү окшош жорго сөздөн турат. Жөө жомоктор маанисине жараша айбанаттар жөнүндөгү, (“Түлкү менен карышкыр”, “Чокчолой баатыр”), укмуштуу же кереметтүү (“Алтын шакек”, “Алтын куш”), турмуштук (“Акыл Карачач”, “Алдар Көсө”) жөө жомоктор болуп бөлүнөт [3;32]. Теориялык маалымат берилгенден кийин жомоктун тексти тааныштырылат, көркөм окулат, интерпретацияланат. “Көркөм окууну жакшы өздөшүргөн адамдын милдети – биз дайыма чыгарманын идеясы деп атаган автор тарабынан чындыкка карата берилген бааны угуучуга жеткирүү болуп эсептелет” [57;42]. Идея окуучуга жетпейинче, ал эмоциялык таасир албайт, шыктанбайт. “Жомок окуучулар арасында өзгөчө популярдуулук, сүймөнчүлүк менен кабыл алынгандыктан жанрдын теориялык маселелерин өздөштүрүп чыкан соң балдарга өз алдынча керемет окуялуу, турмуштук жана айбанаттар тууралуу жомокторду оозеки чыгарууга жана жазып көрүүгө берүүгө болот” [85;19]. Окуучунун жомогу ошондо жаралат.

V класста жөө жомоктор кереметтүү “Алтын куш” жомогунан башталат. Бул жомокту укпаган, мектепте окубаган бала жоктур. Керемет окуясына ар бала суктанат. Ата-энеси үчүн күйгөн баланын кандай гана кыйынчылык болбосун чыдаганы үчүн, кыйынчылыкты жеңгендиги үчүн жана ага карышкырдын жардам бергендиги үчүн жомокту жакшы көрүшөт. Жомокто “ата-энесин сүйгөн жана алар үчүн баарына даяр турган бала жомокто Алтын кушка, Алтын көкүл күлүк бууданга, жана айдай сулуу кызга ээ болот” деген кызыктыруучу идея жатат. Жомоктун тарбиялык мааниси зор, ата-энени сүйүүгө, аларга чексиз кызмат кылууга тарбиялайт.

Бул жомокту 5-класста дилбаян катары чыгармачылык менен жазуу окуучуга оңой эмес. Ал Алтын кушту канатынан эмес, боосунан кармагандай, атты жалынан эмес, чылбырынан кармагандай адашат. Тажрыйбалуу

мугалимдин жардамы менен мындан оңой чыкса болот. Чоң-Алай районундагы А.Саит атындагы гимназия-мектептин мугалими Маматаипова Гүлзат алгач жомокту өзү айтып, ролдоштуруп, эпизоддорго бөлүштүрүп көрсөтүп, окуучуларга оозеки шашпай айттырып, окуучунун кебин өстүрүп жомоктун текстин бөлүктөргө бөлдүргөн:

1. Алманын уурусу Алтын куш экен.
2. Карышкыр менен жолугушуу, достуктун башталышы.
3. Алтын кушту табышты, бирок...
4. Алтын көкүл,кулун жал күлүккө баруу.
5. Сулуу кызды карышкыр өзү ала качты.
6. Кыз менен бала бири бирин жакшы көрүп калды.
7. Атты, кызды, кушту кандай ажыратышты.

Текстти болжолдуу мындай бөлдүрүп айттыруу: 1) бөлүккө бөлүүнү үйрөтөт. 2) окуучунун айтып берүүсүн оңойлотот.3) окуянын катарын эстетет, унуттурбайт. 4) дилбаяндын планын түзүүгө оңой үйрөнөт. 5) ырааттуу сүйлөөгө, андан улам ырааттуу жазууга өбөлгө түзөт.

Окуучулар жомоктун окуясын айтышып, ролдоштургандан кийин, текстти бөлүктөргө бөлүштүрүүнү үйрөнгөндөн соң дилбаян жазышса ийгиликтүү болот. Бул аны бир темага бириктирет. “Тексттин эң кичине бирдиги – метатекст деп аталат, метатекст бир нече сүйлөмдөрдүн органикалык тутумунан турган өз алдынча мааниге ээ, өзүнчө микротемасы, маанилик-структуралык бүтүндүгү, коммуникативдик багыты бар, сүйлөмдөн чоң бирдик. “Метатекст” деген терминдин мааниси “тексттин бөлүгү” дегенди туюндурат” [78;23]. Окуучунун дилбаяны да окуучу түзгөн текст, ал метатексттерден турат. “Тексттин белгилери катары бир теманын, максаттын, белгилүү бир стилдик-функционалдык өзгөчөлүктөрдүн жана маанилик-түзүлүштүн

биримдиктин болушу” [78;19] керек. Бул нерселер дилбаянда бар. Биз дилбаянды бир текст десек, ал өз кезегинде микротексттерден турат.

Төмөндө окуучулардын салттуу жана чыгармачылык менен жазган дилбаяндарынан мисал беребиз.

Чоң-Алай районундагы А.Саит атындагы орто мектептин 5-а классынын окуучусу Эркинбек кызы Нураиданын адабият сабагынан жазган дилбаяны.(2016-2017- окуу жылы, мугалими – Маматаипова Гүлзат) Тема: Алтын куш

Илгери бир абышка-кемпир жашаптыр. Абышка-кемпирдин бир түп алмасы бар экен. Ал жылда бир алма алат. Ошону жеңсе чал-кемпир жашарып калышчу. Бир жылы аны бирөө уурдап кетет. Кийинки жылы чалы кайтарып жатып, уктап калып уурдатат. Андан кийинки жылы кемпири кайтарат, ал да алдырып жиберет. Үчүнчү жылы баласы кайтарат. Ал такыр уктабайт. Өтө сак болот. Бир түндө бир куш келип алманы жей баштайт. Жаа менен атат. Куштун канатынан бир талы түшөт. Бала куштун канатын ата-энесине көрсөтөт. Азыгын даярдап Алтын кушту издеп жөнөйт.

Бала узак жол жүрөт. Бир жерге келсе: “Сол жакка баргандын өзү өлөт, оң жакка баргандын аты өлөт”,– деген жазуу бар экен. Жолдун оң жагына түшөт. Кырк күндөн кийин жолдон бир карышкыр чыгып баланы качырып калат. Карышкыр ач экен. Бала атынан түшө калып, аны муздап берет. Баланын акылдуулугу үчүн карышкыр балага жардам берет. “Жонума мин, көзүңдү жум”,– дейт. “Көзүңдү ач”,– дегенде ачса, Алтын кушка келген болот. Бирок, бала Алтын кушту ала албайт. Карышкырдын кеңешин унутуп калат. Кароолчулар кармап ханга алып барышат. Бала ата-энесинин алмасын ушу куш жегенин, ата-энеси картайып баратканын айтат. Хан балага ыраазы болот да өлтүрбөйт. “Алтын көкүл атты алып кел”,– деп жөнөтөт. Бала карышкырга келет. Ал жонуна мингизип ат турган жерге алып келет.

Карышкырдын кеңешин дагы унутуп калат. Дагы колго түшөт, дагы сурак берет. Хан өлтүрбөйт. Ал хан абдан сулуу кызга жөнөтөт. Эми кызга келгенде карышкыр өзү барып кызды ала качат. Экөөнү жонуна мингизет. Бала менен кыз жолдо бири бирин жакшы көрүп калат. Экөөнүн суроосу боюнча карышкыр айла таап, кызды, атты, кушту балага алып берет. Бала максатына жетип жашап калат.

Дилбаян чыгармачылык эксперимент жүргүзүлбөгөн класста жазылган. Бул – салттуу дилбаян. Дилбаянда текст боюнча кыска план түзүлгөн. Жомоктун негизги окуялары жазылган. Окуяларды өз сөзү менен айтууга аракет кылган жана ал толук ишке ашкан. Анткени менен аны чыгармачылык менен жазылган дилбаян деп айттууга болбойт. Себеби: 1) Тексттеги окуялардын чегинен чыга алган эмес. 2) Өзүнүн “менинен” эч нерсе кошулбады, кыялдануу (воображение), чыгармачылык менен ой жүгүртүү болгон жок. 3) Жыйынтыктоочу бөлүгүндө да өз пикири айтылбады. Баяндаманын деңгээлинде жазылган дилбаян. Мындай көрүнүш көнүгүүчү дилбаяндарга мүнөздүү. Мектеп практикасында мындай дилбаяндарга “беш” деген баа коюп да жүрүшкөнүн көп жолуктурабыз. Бул дилбаянга да беш деген баа коюлган. Себеби: 1) Окуучу жомокту окуган, текст менен жакшы тааныш, сюжетти билет. 2) Жомоктун окуялары дилбаянда толук чагылган. 3) Окуучу өз сөзү менен жазган. 4) Стилистикалык каталары жок, грамматикалык жактан сабаттуу. 5) Мугалим тарабынан чыгармачылык жөнүндө түшүнүк берилген эмес. 6) Чыгармачылык дилбаян жазуу талабы коюлбаган.

Кээде ушундай жазылган дилбаянды жыйынтыгында бир сүйлөм чыгармачылыкка айландырган учурлар да кездешет.

Класс жетекчисинин берген мүнөздөмөсү боюнча Нураида класстагы активдүү окуучулардын бири. Беш бир тууган. Ата-энеси бар, күүлүү-күчтүү. Турмуш –шарты жакшы. Демек, дилбаяндын чыгармачылык менен

жазылбаганын себеби, Нураида окуган класста чыгармачылык, чыгармачылык ишмердүүлүк, чыгармачылык дилбаян жөнүндө түшүнүк берилбегенинде.

Чоң-Алай районундагы А.Саит атындагы гимназия-мектептин 5-классынын окуучусу Ыдырысова Мадинанын адабият сабагынан жазган дилбаяны (2016-2017-окуу жылы. Мугалими – Маматаипова Гүлзат). Тема: Алтын куш

Бала Алтын кушту издеп жөнөдү. Ата-энесинин бир түп алмасы жылда бир даана алма алчу эле. Аны жеген кемпир чал жашарып турчу. Кийин аны бирөө уурдачу болот. Ата-энеси кайтарып эки жыл алдырып жиберет. Кийинки жыл бала өтө сак кайтарат. Бир куш келип жей баштаганда бала аны жаа менен атат. Куштун бир тал канаты түшөт. Бала аны ата-энесине көрсөтүп, күлазыгын даярдап, кушту издеп жолго чыгат.

Көп жол жүрүп жолдун айрылышына келет. “Оң жакка баргандын аты өлөт, сол жакка баргандын өзү өлөт”,– деген жазуу бар экен. Бала оң жакка түшөт. Жолунан чоң көк карышкыр чыгып баланы качырат. Бала атын мууздап карышкырга берет. Баланын марттыгына карышкыр ыраазы болот. Анын Алтын кушту издегенин угуп, жонуна мингизет. “Көзүңдү жум”,– десе жумат. “Ач”,– десе, ачат. Караса, шаардын ортосуна келиптир, “ Ушул үйдө алтын куш бар , боосунан эмес, канатынан кармап алып чык”,– дейт карышкыр. Бала куштун сулуулугуна таң калып, канатынан эмес, боосунан кармайт. Коңгуроо шыңгырап, сакчылар баланы колго түшүрөт. Эртеси хан баланы суракка алат. Ата-энесинин камын көрүп жүргөнү үчүн хан баланы өлтүртпөйт. Ага ыраазы болот. Бирок, ал башка хандыктагы алтын көкүл күлүк атка жумшайт.

Көрсө хандар да сук болот турбайбы. Алтын куштун ээси Алтын жалдуу тулпарга жиберет. Бала дагы колго түшөт. Ал хан сулуу кызга жиберет. Ошондо атты бермек болот.

Кызга барганда кызга карышкыр өзү барат. Кызды карышкыр өзү ала качат. Бала менен кызды жонуна мингизет да кайра жөнөйт. Жолдо бала менен кыз бирин бири жактырып калышат. Баланын өтүнүчү боюнча кызды балага калтырат. Ханга келгенде карышкыр сулуу кыз болот. Аны берип атты алып жөнөйт. Хан кызга жакындаганда карышкыр аны жарып таштап, арттан жетет. Кийинки ханга келгенде аргымак ат болот. Аны берип, бала кушту алат. Хан атты ууга минип барган жеринде, карышкыр аттардын кардын жарып, качып аркадан жетет. Бала атты минип, кызды өңөрүп, кушту колуна кондуруп ата-энесине келип, жыргап жашап калышат. Ушуну менен жомок бүтөт. Бирок Алтын алма, Алтын куш, Алтын көкүл аргымак, сулуу кыздын кайсынысы кымбат деген суроо пайда болот? Баары эле кайталангыс кымбат. Ар биринин турмушта өз орду бар. Алардан да балага ата-эне, ата-энеге бала кымбат. Эң кымбат – өмүр. Бала ата-эненин өмүрү үчүн күрөшөт. Ошонусу үчүн жана атын союп берген марттыгы үчүн Көкжал карышкыр балага сонун кызмат кылды. Бир аты үчүн Алтын кушту, Алтын көкүл атты, сулуу кызды балага алып берди. Болбосо хандар аларды эч кимге ыраа көрбөйт эле. Жомоктордо, кинолордо дайым жырткыч катары сүрөттөлүүчү карышкыр да жакшы мамилеге жакшы жооп кайтарды. Мүмкүн, биз карышкырларга жомоктогу баладай мамиле кылсак кантет?

Окуучунун жомоктун тексти менен тааныштыгы бар. Салттуу дил баяндагыдай жомоктун окуясын калтырбай өз сөзү менен жазган. Бул дилбаянды чыгармачылык менен жазылган дилбаян дейбиз. Себептери: 1) Хандар жөнүндө окуянын жүрүшүндө өз байкоосун айтат. 2) Кымбат нерселерди Алтын алма, Алтын куш, Алтын көкүл атты, сулуу кызды салыштырды. 3) Бала үчүн ата-эне, ата-эне үчүн бала кымбат экендигин жазды. 4) “Эң кымбаты – өмүр”, – экен. Бул көмүскөдөгү, жомоктун контекстеги идеясы. 5) Баланын атты союп берген марттыгы өмүр үчүн, өзүнүн да, ата-энесинин да өмүрү үчүн экен. Бул жомоктун да, дилбаяндын да контекстинде бар. “Контекст (лат.- карама-каршылык) көркөм чыгарманын

мааниси жагынан байланышта, биримдикте турган, үзүп алууга мүмкүн болбогон бөлүгү, үзүндүсү” [86;72]. Ошол үчүн: “Көкжал карышкыр балага сонун кызмат кылды”,–деп жазат автор.7) “Мүмкүн карышкырга жомоктогу баладай мамиле кылсак кантет?..”,–деп, суроо таштап дилбаянды бүтүрөт. Дилбаяндагы риторикалык суроо жоопту күтпөйт, эгер ал гезит-журналга жарык көргөн болсо ойго салмак. Дилбаянда болсо анын эмоциялык таасирин күчөтүп турат. Мүмкүн, окуучу чын дил менен жазган болсочу? Карышкырга эч ким бул жомоктогудай минген атын союп берген эмес. Кинолордо да, көркөм адабияттарда, башка жомоктордо да карышкыр дайым жырткыч, жесе-жебесе оозу кандуу болуп сүрөттөлөт. Бул окуучунун чыгармачылык ой жоруусу. Үрлөрдө гана кезикчүү мындай кайрылуу, окуучунун дилбаянында жолугуп калганы, ошону менен бүтүрүлгөнү мугалим менен окуучунун үзүрлүү эмгегинин натыйжасы. Ушундай суроо-маселе коюунун өзү да чыгармачылык ойлоону (творческое мышление). Класс жетекчисинин берген мүнөздөмөсү боюнча Мадина жоопкерчиликтүү кыз. Отличник. Класстын активисттеринин бири, тартиптүү. Китепти көп окуйт. Ата энеси бар, үч бир тууган.

Чоң-Алай районундагы А.Саит атындагы орто мектептин 5-классынын окуучусу Мунарбек кызы Асылзаттын адабият сабагынан жазган дилбаяны (мугалими – Маматаипова Гүлзат).

Тема : Алтын куш

Баласы Алтын кушту издеп кетти. Күн өткөн сайын ата-энеси кыжалат боло баштады. Алгач эч кимиси сыр бербеди. Кийин бири-бирине ачык эле айтыша башташты. “Алма жебесек жебей эле карыганда жалгыз балабызды маңдайыбызга алып жөн олтурсак болмок”,– дешти. Ар бир күн алар үчүн ай болду, жыл болду, кылым болду.

Экөө мурдагыдан да карып кетишти. Күн сайын жол карашат. Тамак ичсе ичишип, ичпесе жок күндөр өтүп жатты... Эч кабар жок. Үмүт менен

ган жашап калышты. Бир күнү кемпири жол карап олтурса бир аттуу келе жатат. Ушундай сулуу, көркөм ат. Алтын көкүлү, алтын жалы бар. Үстүндөгү бала айдай сулуу кызды өңөрүп, колуна Алтын кушту кондуруп алган. Тим эле көз уялат! Кемпири чалын ойготуп, чалына айтат. Чалы ишенбейт. Экөө тең мындай укмушту өмүрү көргөн эмес, уккан эмес экен. “Ушундай сулуу кыз болобу, ушундай сулуу ат болобу, ушундай сулуу куш болобу?” – дешет. “Балабызды ушундан сурасакпы”, – деп жөнөшөт. Алдыдагы чоң Көкжал карышкырды көрбөптүр. Көргөндө эле экөөнүн жүрөгү түшүп, качалы дегенде : “Ата, ана!” – деп баласы кыйкырат. Эми корккондон эмес кубангандан экөөсүнүн эси ооп калат. Бала аттан түшө калып ата-энесинин бетине суу чачып, эсине келтирет.

Эсине келген чал-кемпир кубангандан ыйлашат. Баласын кучактап өбүшөт. Көргөн көздөрүнө ишенишпей, таң калышат. Бала кызды, атты, кушту, карышкырды тааныштырат. Ушуларды карышкыр кандай алып бергенин айтат. Атасы карышкырдан балага эмне үчүн мындай жардам бергенин сурайт. Анда карышкыр: “Ата-энесин сыйлаганы үчүн жана атын аябаган марттыгы үчүн жардам бердим”, – дейт. Карышкыр үйүнө кетет. Бала менен кыз үйлөнөт. Ата-энеси чоң той берип, жашарып жашап калышат.

Бул жомоктун уландысы катары окулат. Мындайды улама дилбаян дейбиз. Улама дилбаяндар чыгармачылык дилбаяндарга кошулат. Алар төмөнкүлөрдөн көрүнөт. Дилбаянда жомоктун окуясын кууп талдоо жок. Жомоктун аяк жагын улап, ата-эненин санаркоосун, кубанычын чагылдырган. Бала үйдөн кеткенден кийин ата-эненин санаркоосу башталат да, баласынын жолдуу кайтканы менен бүтөт. “Ар бир күн алар үчүн ай болду, жыл болду, кылым болду”, – деген сүйлөм санаркоону, зарыгып күтүүнү, баланын кымбаттыгын, ага болгон сүйүүнү чагылдырат. Бул нерселер жомоктун текстинде жок. Ал окуучунун чыгармачылык табылгасы. Күтүү, сагынуу, зарыгуу, үмүтүн үзбөй жол кароого ата-эне гана чыдайт. Кан-жанынан бүткөн баланын кымбаттыгын ата-энеден ашык ким билет. Ошентип зарыгып күтүп

олтурушса баласы күтүүсүз олжолуу келет. Алтын көкүл ат минген, Алтын Кушту колуна кондурган, айдай сулуу кызды өңөргөн. Чал, кемпирдин карышкырдан корккону жомокто жок. Баланын үнүн угушуп кубангандан эси ооп калат. Баласынын аман келгени алар үчүн чоң олжо экенин ошондон билинет. Мунун баары жомоктун текстинде жок. Бул аны логикалык улап жазган окуучунун табылгасы – чыгармачылыгы – өз жомогу. “Баланын өз жомогун жаратууга жетишүү – демек бала менен мугалимдин бүткүл чыгармачыл иштин натыйжалуу болгонун далилдейт. А бардык эле бала “өз жомогун” жаратууга жетише албайт. Андай сапат таланттуу балдарда гана болуусу, же жомоктун табияты ага өзгөчө таасир эткендигинен келип чыгуусу да ыктымал”, –деп жазат педагогика илимдеринин доктору С.Рысбаев [128;208]. Класс жетекчисинин мүнөздөмөсү боюнча Мунарбек кызы Асылзат эки бир тууган. Чоңу – Асылзат. Отличник окуйт. Ата-энеси Россияда иштешет, алты айда келип кетишет. 2-класстагы иниси менен чоң ата, чоң энесинин колунда жашайт. Чоң-ата, чоң энеси жакшы адамдар. 4-класста окуганда райондук “Мыкты мугалим” конкурсуна эжекесин коштоп роль аткарып катышкан. Сагынуу тууралуу билгени, мүмкүн, чоң-ата энесинин уулун (Асылзаттын атасы Мунарбекти) сагынышканынан, андан да өзүнүн атасы-апасын сагынганынан болушу мүмкүн, жомок кантсе да ага дагы күчтүү таасир берген.

Үч дилбаян боюнча жалпы пикирибиз. Биринчи дилбаян чыгармачылык эмес дилбаян, экинчи, үчүнчү дилбаяндын чыгармачылык дилбаян болгондугунун педагогикалык себептери төмөнкүдөй деген пикирдебиз: 1) Биринчи дилбаян эксперимент жүргүзүлбөгөн класста жазылган, текст менен иштөө болгону менен чыгармачылык ишмердүүлүк жөнүндө түшүнүк берилген эмес. 2) Текст интерпретацияланган эмес, чыгармачылык менен жазуу талабы коюлбаган, андай талап коюуга болбостугу түшүнүктүү. 3) Кийинки эки дилбаян тажрыйба жүргүзүлгөн класста жазылган, текст менен иштөө болгон, интерпретацияланган.

4)Чыгармачылык жөнүндө түшүнүк берилген. 5) Сабак учурунда “ой калчоо”, “сынчыл ойлом” интерактивдүү методдору колдонулган. 6) Дилбаянды чыгармачылык менен жазуу талабы сунушталган.

Окуучулардын дилбаян жазууда чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн калыптандыруунун алгачкы шарты катары алардын берилген тема боюнча түшүнүктөрүнүн жетик болушун көрсөтүүгө болот. Көркөм текст менен толук тааныш болуп, теманы жеткиликтүү түшүнүү жана элестетүү (воображение) окуучунун чыгармачылыгына түрткү берет.

Экперимент жүргүзүлгөн, жүргүзүлбөгөн класстардагы дилбаяндарды салыштырганда чыгармачылык ишмердүүлүктүн өнүгүшүнө төмөнкүдөй учурлар оң таасир берери айкын болду: 1) “Чыгармачылык”, “чыгармачылык ишмердүүлүк” жөнүндө окуучуларга туура түшүнүк, туура багыт берүү; 2) Окуучунун чыгармачылыгын ойготуучу ыкмаларды колдонгондо. М: текстти кайра түзүү, текстти улоо, ошол жомок аркылуу жомок айтуу же жазуу; 3)Окуучуларды шыктандыруу. М: жазуу алдында “Сен жаза аласың”, “Бул сенин колуңдан келет”,– деп шыктандырып, талдоодо мактоо да керек. 4)Мугалимдин даярдыгы, жетекчилиги, насааты да таасир тийгизет. 5)Окуучунун чыгармачылык ишмердүүлүгү белгилүү шарттарда устаттын (бул жерде мугалимдин) ишмердиги астында ойгонот, өнүгөт деген педагог-психологдордун пикири туура чыкты. Окуучунун чыгармачылыгын дагы өнүктүрүү үчүн окуучу мугалимдин жетекчилиги менен тынымсыз иштеши керек. 6) Бирок адабият мугалими окуучуну акын-жазуучу кылып чыгарат деген пикирден алыс болуу керек. “Балдардын чыгармачылыгынын мыйзамы мында турат, анын баалуулугун анын натыйжасынан, чыгармачылыктын продуктасынан көрүүгө болбойт, аны ошол процесстин өзүнөн көрүү керек” [35;63] деген пикирди көңүлдө кармоо керек.

“Алтын куш” жомогуна караганда “Акылдуу дыйкан” жомогу боюнча дилбаян жазуу оңоюраак. Себеби, биринчиден жомоктун тексти кыска, экинчиден микротекстерге жана микротемеларга бөлгөнгө оңой.

“Акылдуу дыйкан” жомогу майда темаларга мындай бөлүнөт:

1. Хандын буйругу.
2. Жигиттер жана карагайчы.
3. Жигиттер дыйканга жолукту.
4. Дыйкан менен хан.
5. Дыйкан хандын кийимин кийди.

“Акылдуу дыйкан” жомогунун микротексттери менен микротемалары ушундай. Сабак өткөндө ушундай бөлүктөргө бөлүп, ролдоштуруп өтүү окуучунун эсинде калат. Бул боюнча Ош шаарындагы № 36 Ч.Айтматов атындагы гимназия-мектебинин окуучулары жазган төмөнкү эки дилбаянды окуйлу. Бул дилбаяндын планын түзгөндө жыйынтыктоочу бөлүмүнө мугалим тарабынан “Мен хан болсом же дыйкан болгондо” деген бир микротекст куруу жагы сунушталган.

Ош шаарындагы № 36 Ч.Айтматов атындагы гимназия-мектебинин 5-классынын окуучусу Айтмамат кызы Зырапанынын кыргыз адабиятынан жазган дилбаяны(мугалими Дадаева Айнаш)

Тема: Акылдуу дыйкан кантип хан болду?

План: 1. Хандын буйругу.

2. Хандын жигиттери карагайчыга жолукту.

3. Жигиттер дыйканды жолуктурду.

4. Хан менен дыйкан эмне жөнүндө сүйлөштү...

5. Мен хан болсом.

Бир акылсыз хан болуптур. Ал зеригип олтуруп жигиттерине: “Акмакты таап келгиле!”– дейт. Жигиттер акмакты издеп жөнөштү. Жолдо карагайчыга жолугушту. Ал :

– Карагайды таптап кеткидей акмак эмесмин ,–деп кетип калды. Андан кийин дыйканга туш келишти. Жигиттер: “Сен акмак экенсиң, ханга жүр!”– дешти. Дыйкан :

–Акмакты тап деген ханыңар акмак, издеген экөөң акмаксыңар!– дейт. Дыйканды хан сарайга алып келишет. Хан:

– Билгич болсоң, кудай кайда экенин айт,– дейт, дыйканды кекетип.

Дыйкан:

–Ушул кийимим менен кудайды кантип айтам!,– деди. Хан экөө кийимдерин алмаштырды. Дыйкан хандын тагына олтурду. Жигиттерди чакырып:

– Бул акмак. Башын алгыла! – деп буйруду. Хандын башы алынды. Эли жыргап жашап калды.

Эгер мен хан болгондо, жигиттериме акылманды тапкыла демекмин. акылман табылса, аны кеңешчи кылып алмакмын.

Ош шаарындагы №36 Ч.Айтматов атындагы гимназия-мектебинин 5-классынын окуучусу Бөрүбай кызы Айнусканын кыргыз адабиятынан жазган дилбаяны.

Тема: Акылдуу дыйкан кантип хан болду?

План: 1. Эси жок хандын эриккендеги буйругу.

2. Хандын жигиттери акмакты издеп жөнөштү.

3. Карагайчы акмак эмес экен.

4. Дыйкан акмактын ким экенин айтты.

5. Жигиттер дыйканды хан сарайга алып келишти.

6. Дыйкан менен хан.

7. Дыйкан кудайды ханга кандай көрсөттү.

8. Дыйкан эли менен жыргап жашап калды.

Хан болгондун баары эле акылдуу деп ойлойбуз. Көрсө андай эмес экен. Бийлигине чиренген, эриккенден иш тапкан бир хан болуптур. Ал жигитерине:

– Акмакты таап келгиле!,– деп катуу буйрук бериптир. Жигиттери ким акмак экенин билбесе да коркконунан акмакты издеп чыгышат. Эч жерде акмак жок. Карагайчы жолугат. Ал тоодон карагай кесип, араң сүйрөп келе жаткан болот. Карагайчы:

– Араң алып келе жаткан карагайды таптап кеткендей мен акмак эмесмин,– деп кетип калат. Жигиттер эми ким биринчи жолукса, ханга алып бармак болушат. Ошентип баратып дыйканга жолугушат. Ал жер айдап, жер кургай электе урук сээп алайын деп жаткан экен. Ал да акмак эмесмин дейт.

–Эмесе, акмакты таап бер,- деп жигиттер койбойт. Анда дыйкан:

– Акмакты тап деп калдыңар, айтса айтайын. Акмакты тап деген ханыңар акмак. Акмакты издеген экөөңөр акмаксыңар. Мындан өткөн акмак дүйнөдө жок,– деп айтат. Жигиттер:

- Ханга айтабыз, ага тил тийгиздиң,– дешсе, –Бир эмес миң айткыла,– дейт. Жигиттер ханга айтып барышат. Хан аларды дыйканды ,алып келүүгө жумшайт. Дыйканды ханга алып келишет.

Хандын ачуусу келип:

– Сен билгич экенсиң, андай болсо кудайдын кайсы жерде турганын айтып бер!– дейт. Дыйкан акылдуу экен. Ушу жерден пайдаланат:

– Мен ушул кебетем менен кантип айтайын. Кудайдын кусуру урат. Сиз менин кийимимди кийиңиз, мен сиздикин кийейин. Ордубузду алмашалы, анан сизге кудайды айтайын. Ушу кебетем менен болобу,– деп ханды ишендирет.

Хан менен дыйкан кийимдерин, орундарын алмаштырды. Хан күнөөлүүдөй болуп, дыйкан хан болуп олтурат. Дыйкан кудайдын кайда экенин эми айтмак. Ал жигиттерди чакырып:

– Акмак мына! Башын алгыла!– деп, хандын башын алдырат. Хан өзүнүн акылсыздыгынан тагынан, башынан айрылат. Дыйкан өзүнүн акылы менен хан болот.

Менин акылсыз хан болгум келбейт. Акылсыз хандын зыяны өз башына да, элге да тиет. Андан көрө акылдуу дыйкан болгон жакшы. Акылдуу дыйканга окшоп хан болуп калсам, адилет болуп, эли-жеримди гүлдөтүү үчүн иштедеммин.

Биринчиси жөнөкөй, экинчиси татаал план боюнча жазылган. Мугалим сунуш кылган микротема дилбаяндардын чыгармачылык менен жазылышына себеп болду. Болбосо экөө тең жомоктун текстинен чыга албай калмак. План түзгөндөгү бир сунуш эки дилбаянда окуучунун ой-пикирин айтырууга себеп болду. Өз пикирин кошуу менен кадимки салттуу дилбаяндар чыгармачылык дилбаянга өтүшүнө ушул эки чакан дилбаян мисал.

Үйрөтүүчү мүнөздөгү дилбаяндардын максаты дилбаянды ырааттуу жазуу үчүн план түзүү, ошол аркылуу жазуу ишин ишке ашыруу болгон. Бул жүзөгө ашкан.

План түзүүнүн, план түзүүгө үйрөтүүнүн пайдалуу жактары:

- Темадан четтебейт.
- Дилбаяндын тексттин ырааттуу жазууга шарт түзүлөт.

- Чыгармадагы негизги жана жардамчы ойлорду билет жана туура жайгаштырат.

- Кыйынчылыкты жеңүүгө пландын керегин сезет.

- Текст менен оңой иштей алат.

- Чыгармачылыктын даамын татат, аны да пландаштырса болорун түшүнөт.

- Керексиз нерселерди пайдалануудан арылат, ага алаксыбайт.

План түзүүнүн пайдасы илимий изилдөөлөрдө, адабий чыгармаларды жазганда да тиет. Бул жагынан алганда пландаштыруу окуучуга келечекте да көп пайдасын тийгизет.

V класста алгач дилбаян жазганда план жөнүндө кеңири түшүнүк берүү керек. Жөнөкөй жана татаал пландын үлгүсү көрсөтүлөт. Бул окуучу үчүн да, мугалим үчүн да керек. Үйрөтүүчү мүнөздөгү дилбаяндарда мугалим тарабынан даяр үлгү пландар берилсе да, окуучу такшалгандан кийин планды өзү түзүүсү керек. Даяр план берилбейт. “План түзүү аналитикалык ойлоону талап кылат. План түзүү үчүн текстти жакшы билүү, теманы түшүнүү, чыгармадагы негизги ойду билүү керек”[83:14]. Методисттер дилбаяндын план боюнча жазылганын жактырат. Себеби, ал баш аламандыкка жол бербейт, ырааттуу жазууга шарт түзөт. “План окуучулардын логикалык ойлоосун, теманы жеке түшүнүүсүн чагылдырат, даяр план берген мугалимдер туура эмес кылышат” [143:74].

План көрсөтмөгө түзүлбөшү керек. “ План жылаңач, формалдуу схема болбостон, иштин мазмунуна төп келиши керек”,– дейт методист М.Н.Грызлова [47;66]. План түзүлүп, ал боюнча текст иштелип, бирок план өзү дептерге жазылбаса деле дилбаян иреттүү болуп, айтылуучу ой ырааттуу, түшүнүктүү жазылса, башаламандыкка жол берилбесе болду, пландын жазылбаганы баага терс таасирин тийгизбейт. Дилбаяндын түзүлүшү менен планы бирдей болгону жакшы.

Дилбаянды жаздыруу маселенин бир жагы, аны анализдөө, баалоо бул андан да чеберчиликти, терең көңүл бурууну талап кылат. Класстагы мыкты делген же ортозаар, начар дилбаяндар максатка ылайыктуу окшоштугуна жараша анализден өткөрүлүшү керек. Бул окуучу кандай каталарды кетирди жана аны кандай оңдошу үчүн керек. Албетте, анализ берилүүчү дилбаян автор тарабынан же автордун көзүнчө класста үн чыгарылып окулушу керек жана да анализделиши керек. “Жомок менен иштөөдө эне тили мугалими өз алдынча эки түрдүү максат коёт. Биринчиден, жомоктун сюжети идеялык мазмуну, образдары талданат да андан соң өтүлүп жаткан грамматикалык жана лексикалык материалдар мисалга алынып изилденет”[128;208].

Көнүктүрүүчү дилбаяндарды дагы жакшыртуу максатында анализдегенден кийин да төмөнкүдөй иштерди жүргүзүүнү алдыңкы мугалимдер сунуш кылышат.

- Дилбаян менен жомоктун текстин салыштырып чыгуу, дилбаянда тексттеги кандай негизги ой, факт калтырылганын табуу.
- Дилбаянда тексттен сүйлөмдөр алынганбы, окуучу өз тили менен жаздыбы? Тактоо.
- План боюнча жаздыбы? План жазылгандай ырааттуубу?
- Түшүнүксүз, диалектилик сөздөр барбы? Болсо чечмелөө.
- Дилбаянда диалог, төл жана бөтөн сөз кандай жазылды?
- Башка дилбаян менен салыштыруу.
- Дилбаянда дагы эмнени жазса болот эле.

Бул нерселерди талдоо жана ортого салуу кийинки дилбаян үчүн, кийинки чыгармачылык ишмердүүлүктүн өсүүсү үчүн керек. Албетте, бири биринен, китептен көчүрүү дилбаян эмес, ал өзүн алдоо, мугалимдин көзүн боёо экенин түшүндүрүү керек.

V класстарда баяндоо, сүрөттөө дилбаяндары үстөмдүк кылат. Жогорудагы дилбаяндар тексттеги сюжетти кууп баяндоо болгон.

Дилбаян жазуу аркылуу окуучу өзүнө алган билимдерин текшерет, ага өзүн каныктырат, аны жазып бекемдөө менен оң каармандардын мыкты сапаттарын өзүнө сиңирет, өрчүтөт. Бул, айрыкча, жомоктун эмоциялык таасир берүүчү күчү, эстетикалык рахат тартуулоочу касиетинен болот. “Мен мектепте жомок угуу үчүн гана эмес, жомок түзүү болбогон окутууну окутуу деп элестете албайм”, – деген В.А Сухомлинскийдин пикири [133; 29] адабият сабагында, жазуу түрүндөгүсү дилбаянда гана ишке ашат. Биздин оюбузча да чыгармачылык ишмердүүлүк ушул жерде калыптанышы керек.

Дилбаян жаздыруу менен окуучунун билиминин деңгээлин жана адам катары да канчалык өскөнүн, чыгармачылык ишмердүүлүгүн канчалык өрчүгөнүн билүүгө болот. Дилбаян жаздыруунун жеке максаты катары окуучунун билим деңгээлин билүү коюлса да, чыныгы педагог үчүн окуучунун адамдыгынын өсүшү маанилүү. Дилбаянды жазуу менен окуучунун билими гана бекемделбестен, адамдык сапаты, тарбиясы да өрчүйт, позициясы бекемделет. Айрыкча, патриоттуулукка тарбиялоодо жомоктон артык курал жок. “Жомок – Мекенди сүйүүгө тарбиялоонун асыл жана эч нерсе менен алмаштыргыс булагы”, – деген В.А.Сухомлинскийдин [133;154] пикирин жомок боюнча сабак өтүүгө кирген мугалим туура пайдалана билиши керек. Мугалим окуучуну кыйнабай, мажбурлабай жомоктун керемет сыйкыр күчү менен билдирбей тарбиялаганын окуучу туйбай калсын. “Жомок – элибиздин кепкордугунун, талантынын, сөзгө чебердигинин натыйжасында сөз берметтеринен чогулуп келип чыккан айрыкча бир сөз мунарасы эмей эмне!” – деп суктанганууга жомок татыктуу [125;205]. Жомок – окуучунун ички дүйнөсүнө күчтүү таасир берүүчү, чыгармачылык кыялын ойготуучу бирден бир каражат.

Жомок боюнча жазылган дилбаяндар негизинен жомоктун стилинде, көркөм стилде, жазылган. “...Көркөм стилдеги текст дүйнөнү көркөм аңдап билүүнүн, образдар аркылуу көркөм ой жүгүртүүнүн бир түрүнө кирет. Башка функционалдык стилдеги тексттер байланыш катышты тейлесе, көркөм

стилдеги тексттер коммуникативдик кызматтан сырткары эстетикалык кызмат аткарат. Ушуга байланыштуу көркөм стилдеги текст эстетикалык көрүнүш катары көркөм өнөрдүн бир түрүнө кирет”,– деп жазат филология илимдеринин доктору Т.С.Маразыков [79;110]. Дилбаян жазуу менен окуучу көркөм стилдин өзүн кармалап көрөт, образ аркылуу көркөм ой жүгүртөт, көркөм өнөрдүн чыгармасы, жемиши катары мурда жомоктон ырахат гана алса, аны эми өзү жазып чыгармачылыктын эң алгачкы даамын татып, түйшүгүн сезет. “Көркөм текст адамды маданиятка, ыймандуулукка, адамгерчиликке, гумандуулукка, нарктуулукка, боорукерликке, кайрымдуулукка тарбиялайт. Адамдын сулуулукту, аруулукту таанып билүүсүнө мүмкүнчүлүк түзөт” [79;111]. Көркөм чыгармадагы (көркөм тексттеги) адилеттүүлүк, адамгерчилик, баатырдык, боорукердик, чечкиндүүлүк ата-энени сүйүү, мекен үчүн, сүгөнү үчүн жанын да аябоо сыяктуу сапаттар көркөм тексттин контексти аркылуу окурмандын баалуулугуна акырындап айлануучу түгөнбөс байлык, эстетикалык сулуулук, руханий гүлазык, улуу тарбия. Мына ушуга тарбиялоодо жөн эле бир окуп кеткен чыгарманын үстүндө калем менен ойлонуунун касиети бөлөкчө. Бул адамга илхам берүүчү күч. Муну 5-класста өтүлгөн жомоктордон баштап окуучуга терең түшүндүрүп жеткирүүнүн мааниси зор.

Мектеп окуучуларына дилбаян жаздырууда алардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн калыптандыруунун башаты 5-класста сабактарда жомоктордун негизинде жазылган дилбаяндардан башталат. Жомок адамдын акылынан, адамдын кыялынан, адамдын каалоо-максатынан жаралып, жакшылыктарга чакырган, элестүү жана таасирдүү иштелген адабий текст. Анда элестетүү менен кыялдануу өтө күчтүү болот. Ар бир окуучуда (5-класстын окуучусунда) толук калыптанбаса да элестетүү менен кыялдануу бар. Максат ал кыялданууну, көз алдына элестетүүнү күчөтүп, аны бекемдеп, ал аркылуу окуучуну чыгармачылыкка карай багыттоо болуп саналат. Бул учурда адабият мугалими окуучунун окуган жомогу менен өзүнүн жомогун

(кыялдануусун, элестетүүсүн) бириктирип, бир багытка, өркүндөтүүгө аракет кылышы зарыл.

Адабият мугалими жомокторду окутууда окуучулардын төмөнкү ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүгө аракет кылууга тийиш:

Көңүл бурдуруу. Кандай гана ишмердүүлүк болбосун, анын башаты көңүл бурдуруудан, кызыгуудан башталат. Эгерде окуучу жомокко көңүл бурбаса, укпаса, ага кызыкпаса, мугалимдин бардык аракеттери текке кетет.

Кабыл алуу. Окуучу кайсы бир нерсеге, жомокко көңүл буруп, аны окууга, түшүнүүгө аракет кылса, жомоктун мазмунун, идеясын кабыл алып аны өздөштүрүүгө аракет жасайт.

Элестетүү. Окуучу жомок боюнча кабыл алуусун кадимкидей болгон нерсе катары көз алдында элестетип, ал боюнча ой улап, кыялдана баштайт. Башкача айтканда, сөз менен кабыл алган жомоктор элестелип материалдашат.

Ой жүгүртүү. Жомоктогу айтылгандарды элестеткенден кийин окуучу ал боюнча өзүнчө ой жүгүртө баштайт. Окуучу жомок боюнча өз алдынча ой жүгүртүүгө жетишсе, мугалим мындай ишмердүүлүктү толук колдоп, аны жакшыртууга карата аракеттерди көрүүгө милдеттүү. Анткени **окуучунун жекече ой жүгүртүүсү – аны чыгармачылыкка жасаган алгачкы аракети, алгачкы далалаты. Себеби, чыгармачылык ишмердүүлүк чыгармачылык ойлонуудан, кыялдануудан башталат.**

Окуучуларга жомоктордун негизинде дилбаян жаздыруу менен алардын чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүн калыптандырып, жакшыртуу үчүн сабакта жомокторду окутууда аткарылчу дидактикалык иш-аракеттердин негизин төмөнкүлөр түзүүгө тийиш:

Биринчи, окуучунун жомоктун мазмунун, идеясын толук өздөштүрүүсү. Бул үчүн жомок милдеттүү түрдө сабакта мугалим тарабынан көркөм

окулуусу зарыл. Окуучулар тарабынан (кеминде 2,3 окуучу) жомок толугу менен же бөлүктөр боюнча үн чыгарып окулат. Жомоктун негизги мазмуну боюнча суроо-жооптор алынат. Жомок боюнча окуучулардын жеке түшүнүктөрү угулат.

Экинчи, жомок боюнча окуучунун жеке ой, жеке пикири. Бул максатка жетүү үчүн адегенде бир нече окуучунун жомоктун мазмунун, жеке түшүнүгүн айтып берүүсү керек. Мазмун боюнча даярдалган суроолор сабакта талкууланат. Айтып берүүгө, сүйлөөгө көңүл бурулат.

Үчүнчү, жомокту текст катары таанып билүү. Мында окуучулар жомоктун түзүлүшүн, бөлүктөрүн, окуялардын жүрүшүн жыйынтыгын ажыратып билишет. Бөлүктөргө бөлүүгө көнүгүшөт.

Төртүнчү, жомок боюнча алган түшүнүктөрүн жазуу түрүндө (дилбаян) бере алууга көнүгүү. Окуучулар жомокту бөлүктөргө бөлүп, ажыратууну мыкты өздөштүрүшсө, дилбаян жазууда ал бөлүктөрдү иштин планы катары колдонууга көнүгүшөт.

Белгиленген бул иш-аракеттер жомокту окутууда, ал боюнча дилбаян жаздырууда, негизинен аткарылат. Бирок дилбаян жазуу, талдоо аркылуу окуучунун чыгармачылык ишмердүүлүгүн жакшыртууга бул аракеттер жетишсиз. Ал үчүн адабият мугалими ар бир дилбаянды талдоодо жана баалоодо алардагы өз алдынчалык менен чыгармачылыктын болушуна, айрым элементтерине, ар бир табылгасына өзүнчө токтолуп, аны баса белгилеп, ар ийгиликти окуучунун жеке ийгилиги, жеке табылгасы катары атайын белгилеп айтышы талап кылынат. Окуучунун кичинекей ийгилигин анын жетишкендиги катары атайын сабакта айтуу, белгилөө – чыгармачылык ишмердүүлүктүн калыптанышынын зарыл шарты. Буга биз өз практикабызда жана изилдөө ишибизде бекем ынандык.

V-VII класстарда ыр менен жазылган жомокторду окуучу кара сөз менен жазууда кыйналары байкалды. Мында даяр курулган сүйлөмдөр, тексттер жок

Окуучулар жомоктордун мазмунун айтууда өздөрү сөз таап, сүйлөм, текст түзүшөт. Кереметүү жомокторду жазган тажрыйбасына таянып ыр жомокторду дилбаян кылып жазышат.

Мындай дилбаяндарга 5-класста “Манастын балалык чагы”, Ы.Шайбековдун “Кайран эл”, А.Токомбаевдин “Жетим менен сыйкырчы”, Т.Үмөталиевдин “Күч бирдикте”, Ж. Садыковдун “Энелердин жүрөгү”; 6-класста А.Осмоновдун “Толубай сынчы”, Ж.Бөкөмбаевдин “Чептен эрдин күчү бек” деген поэмалары боюнча жазылчу дилбаяндар кирет. Таасирдүү мыкты өтүлгөн сабактарда бул поэмалар терең, жеткиликтүү өтүлсө жана балага кайсынысы эмоциялык таасир берген болсо, окуучу дилбаян жазууда ошол чыгарма боюнча теманы тандайт.

Чоң-Алай районундагы А.Саит атындагы орто мектептин 5-классынын окуучусу Эркаалы кызы Нурканымдын кыргыз адабиятынан жазган дилбаяны (мугалими – Орунбаева Гүлзат)

Тема: Кыйналган элдин муңу (Ы.Шайбековдун “Кайран эл” поэмасы боюнча).

Мен бул чыгарманы окуп чыгып, тээ ата- бабаларыбыздын өткөн оор күндөрүн элестеттим... Көрсө, биз азыркы заманда жыргал жашоодо жашап жаткан турбайбызбы. Канчалаган кыйын күндөрдү кечирип, ачкалыкты, жокчулукту көрдү биздин ата-бабаларыбыз. Ошол окуяда мен болгонумда кантмекмин? Ушул окуя кайта кайталанышын каалабаймын. Анткени, азыркы жашообуз достукта, ынтымакта өтсүн.

Отуз миңден ашуун калк Ак Өгүздүн ашуусунан аша албай көпчүлүгү мерт болушту. Ачкачылык кыйнаган, кендирик кескен. Ал жакка барганда жыргал калды дейсизби?! Жок! Ал жакка барганда бойго жеткен кыздарын сатып, жүн, идиш, жонундагы чапанын, эмнеси болсо жанын багыш үчүн баарын сатты. Ооруунун, жокчулуктун айынан канчаларынын сөөгү кытай

жеринде көмүлбөй кала берди. Өлгөндөрдүн зыйнатын кылып көмө алышкан эмес. Мындай күндү көргөн элиме зээним кейип, көзүмө жаш тегеренет.

Арадан жүз жыл өтсө да, ошол кездеги кыйналган элдин муңу басылбай жаңырып келет. Бул окуя кыргыз элинин башынан өткөргөн оор тарыхы, жүрөгүнүн кара тагы болуп кала берет.

Ы.Шайбеков элдин ошол азабын көрдү. Ырдады. Аны чыдап окуш да кыйын.

Эртели кеч дос –жарын

Көрүшпөдү кайран эл.

Чогулушуп өлгөнүн

Көмүшпөдү кайран эл.

Же,

Азаттыкты эңсешип,

Зарлап жүрөт кайран эл,– деген саптар сөөккө, чучукка жетет. Азаттыктын баркын да билели.

Ыр менен жазылган чыгарманы окуучу өз сөзү менен кара сөздө жазды. Поэма окуучуга эмоциялык күчтүү таасир берген. Поэманын мазмуну, идеясы окуучу тарабынан туура кабыл алынган. Дилбаянда кыргыз элинин өткөндөгү унутулгус трагедиясы улуу сабак болуп, ал аркылуу бүгүнкү күндүн баркы билингенин туура, эмоциялуу берген. Чыгарманын баарын айтып-жазып олтурбай өз оюн аз эле мисал менен жеткире айтууга жетишкен. “ ... Көрсө, биз азыркы заманда жыргал жашоодо жашап жаткан турбайбызбы” деген сүйлөм эле эки заманды салыштырып, андан өтө чоң (кадыресе чоң адамдардай) жыйынтык чыгарганы – окуучунун табылгасы. Окуучунун дилбаяны аркылуу анын класста текст менен таанышканы, чыгарманын мазмунун, идеясын кабыл алганы, чыгарманын ага күчтүү таасир бергени, ал

боюнча ой жүгүрткөнү, мугалимдин аракети билинип турат. Дилбаян чыгармачылык менен жазылган.

Бир менен жазылган чыгармалар боюнча дилбаян жаздыруудан мурда чыгарманын текстти мугалим тарабынан, кийин окуучулар тарабынан үн чыгаруу менен көркөм окулуп, мааниси-мазмуну, идеясы, кейипкерлери тууралуу аңгемелешүү болгондон кийин, ар кандай суроолор, методдор менен бекемделип, иштелгенден кийин гана дилбаян жазуу сунушталган. Аңгемелешүү мезгилинде түзүлгөн сүйлөмдөр, тексттик курулмалар дилбаянга даяр каражат болот. Чыгарманын сюжеттик түзүлүшү кубалап жүргүзүлгөн түшүндүрүү, чыгарманы талдоо жумуштары дилбаяндын планына, композициялык түзүлүшүнө таасир берет. М.:

Чоң-Алай районундагы А.Саит атындагы гимназия-мектебинин 5-классынын окуучусу Насиридин кызы Захиданын кыргыз адабиятынанан жазган дилбаяны (мугалими – Орунбаева Гүлзат).

Тема: Бала менен сыйкырчынын ортосундагы кармаш (А.Токомбаевдин “Жетим менен сыйкырчы” поэмасы боюнча).

Эне баласынын келечеги үчүн кыйналса да баарына чыдоого бел байлайт. Баласын окуткучу келет, бир өнөр алса деп, жолго чыгат. Ал жолуккан киши сыйкырчы экен. Аны эне билбейт. Устаттан шакирти өтөт демекчи, сыйкырчыдан баланын өнөрү өтүп кетти. Кемпирдин баласын окутуп, өнөр үйрөтүп берүү үчүн алган сыйкырчынын ниети таза эмес болчу. Ал баланы өзүнө кызмат кылдыруу үчүн кара ниеттик максатта колдонгусу келген. Бала өнөрдү сыйкырчыдан дагы тереңирээк өздөштүрүп алат. Себеби ага жеңилип калгысы келген жок. Анткени баланын үйүндө аны зарыга күтүп, балам өнөр үйрөнүп келсе, мени багат, нан таап келет деп олтурган энеси бар болчу. Бала жашоо үчүн, эне үчүн кара ниет сыйкырчы менен катуу кармашты. Баланын сыйкырчы менен таймашы өзүн энесине таанытышы,

андан кийин сыйкырчы аттын жүгөнүн бербей минип качышы, андан соң чалдын арстанга айланышы жана жана атка жетип жарып салаарында баланын каз болуп учуп кетиши, артынан чалдын чүйлү болуп учушу, ал эми бала болсо сазан балык болуп калышы, а сыйкырчы жаян болуп калышы кармашты күчөтөт. Бала шакек болуп өзгөрсө, а сыйкырчы жигит болот. Бала таруу болгондо, чал короз болуп, тарууну жей баштайт. Бала бүркүт болуп, короздун эки көзүн оюп жок кылат. Сыйкырчы жеңилет. Кармалган балдарды азаттыкка бошотот. Ошентип, кара ниеттикти акыйкаттык, ак ниеттик жеңет. Элдин тилеги ушундай. Анын үстүнө баланын өмүрүн, жеңишин тилеген карыган энеси, тордогу досторунун каалоолорун аткаруу да керек.

Менин оюмча бала сыйкырчынын илимин алса да аны жаман ишке пайдаланбаса керек. Себеби жамандыкты өзү көрдү. Бул чыгарма баарына сабак болот деп ойлойм.

Адабият мугалими көркөм чыгарманын тексти менен окуучуларды тааныштырып, алгач өздөрү көркөм окуп, андан соң окуучуларга окутушуп, мазмунун, идеясын талдашып, окуучулар менен талдашып анан дилбаян жазууга тапшырма берилген. Окуучуларга мындай дилбаяндарды жазууда өз күчү менен сүйлөм, текст түзүү кыйынчылыгы турат. Дилбаянды окуучу өз сөзү менен жазган. Бул дагы чыгармачылык. Ал эми мурда жомоктор боюнча жазышкан тажрыйбасына таянып тексттин бөлүктөрүн өздөрү түзгөн. Дилбаяндагы максат – эки каармандын ортосундагы күрөштү чагылдыруу. Ошол аркылуу чыгарма боюнча түшүнүгүн, өз оюн берүү. Дилбаянда кара ниеттикти адилеттик жеңгени жазып өз оюн берген. “Менин оюмча бала сыйкырчынын илимин алса да аны жаман ишке пайдаланбаса керек. Себеби жамандыкты өзү көрдү”, – деген өзүнүн жыйынтыгы, табылгасы..

Негизинен V-VII класстардагы мындай чыгармалардан улам адабий каарман жөнүндөгү түшүнүктөрүн тереңдеттишкени көрүнөт. Башкы

каармандын айланасында окуя өнүгөрүн билишет. Көбүнчө, дилбаян чыгарманын сюжетин ээрчип баяндалып жазылат.

Кыргыз адабияты адабий жомокторго бай. Аларга 5-класста өтүлүүчү А.Токомбаевдин “Жетим менен сыйкырчы”, Т.Үмөталиевдин “Күч бирдикте”, Ж. Садыковдун “Энелердин жүрөгү”, Ч.Айтматовдун “Бугу Эне”; 6-класста өтүлүүчү А.Осмоновдун “Толубай сынчы”, Ж.Бөкөмбаевдин “Чептен эрдин күчү бек” деген адабий жомоктору кирет. Алар боюнча дилбаян жазуу окуучунун чыгармачылык ишмердүүлүгүн жакшыртууга кызмат кылат.

“Жетим менен сыйкырчыны” өтүү үчүн 5-класста программада 2 саат, “Толубай сынчыны” өтүү үчүн 6-класста 2 саат берилет [66;10-бет]. Мугалим чыгармаларды жөн эле өтпөй интерпретациялап берүүсү, идеялык, адеп-ахлак жактарынан да окуучуга тарбиялык таасир болбосо, анда кургак мазмунду кайталоодон не пайда. Чынында, окуучу үчүн ар бир оң каармандын үлгү сапаттарынан өзүнө алуучу таасири бар. Ал жулунуп алынбайт. Ал акыл-эсине, мүнөзүнө, таасир берүү менен аң сезимине сиңет жана анын инсандык сапатын өрчүтөт. Мисалы, “Жетим менен сыйкырчы” поэмасындагы кемпир – карапайым аял. Жанын багыш үчүн өмүр бою иштеген. Карыган. Антсе да, баласынын тарбия алып, өнөр үйрөнүүсү үчүн андан убактылуу айрылууга кайыл болот. Баласынын билим-тарбия алуусуна азыркы учурда эң колунда жок ата-эне деле колунда барын берип алыска жөнөтөт. Эне деген ушундай асыл жан экен, ал бала үчүн ошол мезгилде да, ушул мезгилде да баарына кайыл болгон адам. Өзүнүн кандай абалы болору менен иши жок баланы тарбия алсын, өнөр үйрөнсүн деп берет...

Бирок, сыйкырчы чал ким? Эне үмүт кылып, баламды тарбиялап берет деген илгертеден чыгыш элдеринин сезимине сиңген устат болдубу? Шакирти үчүн адилеттүүлүктүн, адамгерчиликтин бийик идеялы, туусу боло алдыбы?! Көрсө, сыйкырчы андай эмес экен. Аны бала да, эне да билбептир. Ошо себептен билген кезде бала устатын өлтүрдү. Чыгарманын мазмунундагы

ушул идеяны окуучу туура түшүнгөн жан өз алдынча жазууга аракет жумшаган.

6-класста өтүлгөн А. Осмоновдун “Толубай сынчы” поэмасында социалдык чоң жик бар. Поэманын эки варианты бар. Сөз, албетте, окуучуларга сунуш кылынган 2-варианты боюнча болот. Поэма өтүлүп, текст көркөм окулуп, талдоодон өтөрүлөт. Суроо-жооптор алынат, окуя кайра айтылат. Үйгө дилбаян жазууга даярданып келүү берилип, бул сабакты жыйынтыктоочу, кийинки, дилбаян жазуу сабагынын киришүүсү катары адабият мугалиминин сөзү төмөнкүдөй негизде болот. Бул кийинки сабакта окуучуларга көп убакыт берүү үчүн болгон аракет.

Азиз хан чексиз бийлик ээси. Ал эми Толубай кедей, бирок улуу өнөр ээси. Толубайдын өнөрүн сынап, ага өзүнүн күлүктөрүн сынаткан Азиз хан кандай адам? Чыныгы өнөр ээси катары сынчы аркандай күлүктүн кемчилигин да билип баалашы керек экен. Толубай сынчы не бир көркөм, сулуу аргымак деп айтылган аттардан чыныгы тулпарды таппайт. Кайдагы Кармыш кулдун атын, болгондо да кырчаңгы, арык эшек кейпиндеги немени “Нагыз тулпар ушу”, – деши ханга шылдыңдын шылдыңы сезилди. Эгер Толубай хан көңүлүн алам десе Чоң күрөң бозду же, Жээрде кашканы же Жибек жалдын бирин: “Ханым, мына нак тулпар!” – десе, көзү да аман калып, сыйлык да алмак. Бирок чыныгы өнөр ээси калп айтмак эмес. Ошол тазалыгы, ханга да чындыкты түз айткандыгы үчүн, Кармыш кулдун атын, алда чыныгы тулпар болгондугу үчүн: “Падышам, анык тулпар ушу”, – дейт. Ошонусу үчүн хандын сынынан өтпөй калат, жазаланат. Болгондо да хан көзүн ойдурут.

Чыгыш элдеринде, анын ичинде кыргыз элинде да, адам мүчөлөрүнүн ичинен көз үчүн гана кун төлөнгөн. Ошол үчүн: “Жаман боз көз куну үчүн мага калсын”, – дейт сынчы. Көз адамдагы жарыглыкты көрсөтүп турган орган, ал болбосо жашооң эч нерсеге арзыбайт. Жөнөкөй айтканда, дүйнө бир теңда, көз бир тең. Сынчынын баалоосунда анын көзүнүн кунуна Жаман боз гана татыктуу! А Азиз хан үчүн Жаман боз эмне – ат орду эмес, мал орду эмес,

ит ордуна да жүрбөгөн бары-жогу окшош бир жандык, айбан! Ошол үчүн, өзүнүн бардык аргымактары, күлүктөрү ошол кырчаңгы, эшек кейпине тең келбегени үчүн көздү ойдурбады беле, Азиз хан “ал” дебеди, “ал” дегендей белги гана кылды.

Эми хан туурабы же сынчы туурабы аны далилдеш калды. Ал үчүн сынчы тулпарды кырк бир күн багып, таптап, кемпирине учкашып чыгат. Бул чындык үчүн күрөшкө чыгуу. Толубай сынчынын сынынан, Азизхандын сынынан башка мезгилдин сыны, адилеттүүлүктүн сыны, окурмандын сыны бар. Адилеттүүлүк, чындык боюнча Азиз хан сынчы ата айткандай ээн талаада маскара болуп калды эле, кийин жоого аттанып жеңилип кайтат. Мезгил да Толубайдын улуулугун даңазалайт. Бул сыяктуу зарыл маалыматтарды берүү менен мугалим окуучулардын аларды түшүнүүлөрүнө көңүл бурат. Түшүнүктөр оозеки угулат. Талдоолор, талаш-тартышуулар, проблемалык суроолор болот.

Кийинки сабак.

Сабактын темасы: А.Осмоновдун “Толубай сынчы” поэмасы боюнча дилбаян жазууну уюштуруу .

Сабактын билим берүүчүлүк максаты: Поэма боюнча алган билимдерин, дилбаян жазуу көндүмдөрүн текшерүү, баалоо.

Саламатсыңарбы! Өткөн сабакта Силер менен А.Осмоновдун “Толубай сынчы” поэмасын өттүк жана ал боюнча кеңири аңгемелештик. Үйгө ал боюнча дилбаян жазууга даярданып келүү тапшырма болгон эле. Даярдыгыңар кандай?

Окуучулар: Даярбыз.

Мугалим: Дилбаян жазган дептеринер, ручкаңар бардыгыңда барбы?

Окуучулар : Бар.

Мугалим: Поэманын тексти менен баарыбыз чогуу окуп таанышканбыз. Толубай сынчынын жана Азиз хандын образына токтолуп, алар жөнүндө пикир алышканбыз. Унуткан жоксунарбы?

Окуучулар: Унуткан жокпуз.

Мээрим : Мен такыр баштай албай жатам.

Мугалим: План түзүүдөн баштаганыбыз жакшы го. Ким кандай план түздү?

Окуучулар пландарын окуйт.

Нуридин: Агай, биз да ыр менен жазабызбы?

Мугалим: Ыр менен жаз деп эч ким силерди кыстабайт. Түшүнгөнүнөрдү кара сөз менен ырааттуу жазгыла. Ким ыр менен жазарына ишенсе, ага макул дейбиз, ал турсун кубаттайбыз.

Пландардын үлгүсү менен таанышып кайсы бирин ондогонго кеңеш берүүгө болот. Бул үйрөтүүчү мүнөздөгү дилбаян үчүн айрыкча керек. Теманы берип коюп “Жазгыла” деп буйруп койгон мугалимдер туура эмес кылышат.

Мугалим класстагы абалды байкап өзүнүн кыска баяндоосун айтат. Анда эмнени жазса болот? Эмнени жазбашы керек? Мисалы, Алыкул жөнүндө, анын башка чыгармалары жөнүндө бул жерде сөз козгоонун кереги жок. Сөз Толубайдын сынчылыгы, калыстыгы, чынчылдыгы жана Азиз хандын адилетсиздиги, таш боордугу, алысты көрө албастыгы жөнүндө болушу керектигин, сынчынын улуулугу, көрөгөчтүгү аркылуу образын ачууга болорун түшүндүрүү.

Убакыттын көбүн 40 минутаны дил баян жазууга бөлүү керек. Оболу черновикке жазышат. Мугалим классты карап чыгып эгер окуучулардын көпчүлүгү бүтпөгөн болсо, үйдөн улантып жазуусун сунуш кылат, дептерлерине таза көчүрүп келеүүнү тапшырып, сабакты жыйынтыктайт.

Ош шаарындагы №36 Ч.Айтматов атындагы гимназия-мектебинин VI б классынын окуучусу Муктарали кызы Азизанын кыргыз адабиятынан жазган дилбаяны (мугалими – Кадырова Мастура)

Тема: Толубай сынчы менен Азиз хандын карама-каршылыгы (А.Осмоновдун “ Толубай сынчы” поэмасы боюнча)

Азиз хан Кытайга жортуул жасоону ойлогон. Сынчылар ошого ылайыктуу тулпар тапсын деп жар салган. Сынчылар тулпар таба алышпай каардуу хандан көз жумган. Ошондан аз өтпөй Азиз хан жигиттери менен уудан келе жатып, сырдуу олтурган чалга жолугат. Анын сынчы экенин билгенден кийин, хан сарайга алып келдиртет. “Тулпар тап!”, деп буйрук кыйнайт. Хандын эсепсиз мыкты деген жылкыларынан чыныгы тулпар чыкпайт. Буга хан ыза болот. Элдеги жылкыларды да алып келтирет. Толубай сынчы ошончо көркөм, сулуу жылкылардын ичинен бир эшек кейпи, кырчаңгыны тулпар ушу деп көрсөтөт. Азиз хан: “ Мени шылдыңдап жатат”, – деп Толубай сынчынын эки көзүн оюп салат. Көз куну үчүн ошол Жаман бозду Толубай алып кетет. Азиз хан менен Толубай сынчынын кимиси туура экени ошо кезде белгисиз эле. Аны убакыт көрсөттү. Ортодон кырк бир күн өткөн. Толубай сынчы Жаман бозду таптап минип чыккан. Кемпири алдыда, өзү учкашкан. Талаадан келе жаткан Азизхандын алдын тороп туруп: “Кууп жетип ал!” – деп кемпири экөө чаап кетет. Азизхан жигиттери менен кубалайт. Толубайлар күнчүлүк жолго жеткенде, Чоң күрөң боз деген күлүк кууп жетет. Сынчынын сөзү менен кемпири тулпарды таштакка салат. Тиги ташыркап калып калат. Көрсө, туягы жука экен. Кийинки күнү Жээрде кашка деген күлүк кууп жетет. Анын мээси жука экен. Сынчы атанын сөзү менен тулпарды күнгө карай бурган, ат мээсине ысык өтүп жолдо калат. Үчүнчү күнү Жибек көкүл деген ат менен Азиз хан өзү жетип келет. Ал ат мактоо көтөрө албайт экен, Толутай сынчы аны мактаганда көтөрө албай баса албай калат. Бул үч күлүктүн тең кемчилигин

сынчы билет, алар сулуу болгону менен эч бири Жаман бозго тең келбейт. Жаман боз бардык жагынан кемчиликсиз тулпар экен. Ээн жерде хан маскара болот. Азиз хан менен Толубай сынчынын ортосундагы карама-каршылык бүтөт. Толубай сынчы аты менен жер кыдырып жүрүп деңизге түшүп кетип каза болот деген кеп калат. Азиз хан жоого аттанып минген аты начар болуп жеңилип кайтат.

Толубай сынчы акылдуу, талантуу адам. Ал өтө чынчыл. Болбосо, ошол үч күлүктүн бирин мына турпар деп койсо ханга жакмак. Ал андай кылбайт. Ошол үчүн аны эл сыйлайт. Ошондуктан, “Толубайдай сынчы бол, Токтогулдай ырчы бол”, – деген кеп калган.

Азиз хан ал бийлктин, күчтүн ээси, зордукчул, каардуу. Ал алысты көрө албагандыктан Толубай сынчыдан, кийин душмандан катуу жеңилет.

Улуу акыныбыз А.Осмонов “Толубай сынчы” поэмасы менен таланттуу адамдын таланттын көрүнгөн адам баалай албасын көрсөткөн. Ал турсун Азиз хан да талантты түшүнбөйт. Бул чыгарманын тарбиялык мааниси чоң.

Жогоруда жүргүзүлгөн иштерден кийин жазылган бул дилбаянда окуучу чыгарманын мазмунун толук, жеткиликтүү өз сөзү менен, ырааттуу жазган. Толубай сынчы менен Азиз ханга кыска, так мүнөздөмө берген. Жыйынтыктоочу ою да бар. Дилбаян чыгармачылык менен жазылган. Албетте, мындай дилбаяндардан окуучу чоң ачылыш ача коёт деп күтпөстөн, “Окуучу жок дегенде өзү үчүн кандай жаңылык ачты?”, – деген суроо коюшубуз керек. Окуучунун шедевр чыгарма жаратуусу бизге зарыл эмес. Дилбаян жазууда окуучунун башкалар сыяктуу көркөм текстке көңүл бурганы, кабыл алганы, ал боюнча ойлонгону, ар түрдүү эмоциялык абалга кабылганы, чыгарма боюнча дилбаян жазганда ошол ойлорду, сезимдерди сөз менен жеткире айта албай кыйналганы, сөз тандаганы, кыйналып сүйлөм, өзүнүн текстин курганы, акыры чыгармачылыктын түйшүгүн баштан өткөрүп,

каршылыктарды жеңип дилбаянды бүтүргөнү – кыска айтканда, жазуу процессин баштан өткөрүүсү керек.

Кыргыз адабиятынын адабияттык окуу этабын окуп жаткан 5-7-класстардын окуучуларынын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн калыптандырып өнүктүрүүдө алардын жаш-курактык өзгөчлүктөрүн эске алуунун мааниси чоң. Аталган класстардын окуучуларынын оозеки жана жазуу кептери кыйла калыптанган болуп, өз ой пикирлерин оозеки жана жазуу түрүндө берүүнүн көндүмдөрүнүн элементтерине ээ болушат. Бул курактагы балдардын негизги өзгөчөлүктөрү катары алардын кыялдануусун, фантазиясынын күчтүү болушун белгилөөгө болот.

Дилбаян – окуучунун жазуу кебинин калыптанышын, өнүгүшүн жакшыртууга багытталган дидактикалык иш-аракеттердин жыйындысы. Эгерде мугалим окуучунун дилбаянынан анын укканын, көргөнүн жана окуганын кайталап жазып берүүчү аракетти гана көрсө, же ушуну талап кылса, анда дилбаян окуучунун чыгармачылыгын мокотуп дилбаянга болгон окуучунун кызыгуусун жоготот. “Дилбаян” түшүнүгүнүн өзү “чыгармачылык” түшүнүгү менен биримдикте каралышы зарыл. Текшерүүчү дилбаянда ага баа коюу да ушул критерий менен коюлат, мына ушуга артыкчылыктуу маани берүү жагы каралат.

5-7-класстарда дилбаян жаздырууда окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн калыптандыруунун жана өнүктүрүүнүн негизги багыттары катары төмөнкүлөр каралышы зарыл:

1. Окуучулардын угуп-түшүнүү жана окуп түшүнүү мүмкүнчүлүктөрүн активдештирүүгө көнүктүрүү.
2. Окуучулардын уккандары жана окугандары боюнча оозеки жана жазуу формаларында баяндап берүүсүн жакшыртуу.

3. Окуучулардын сабакта жазуу иштеринде өз алдынча болуусуна, өз билимине ишенүүсүнө, жеке демилге көтөрө билүүсүнө шарт түзүү, колдоо.

4. Окуучулардын окуган чыгармаларын түшүнүүгө чыгармачылык менен жекече мамиле кылуусуна жетишүү.

5. Көркөм чыгарма боюнча окуучунун айткан пикири, чыгарган корутундусун дайыма эске алуусу.

6. Окуучулардын байкоо, элестете алуу, логикалык ой жүгүртүү, тапкычтык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүгө артыкчылыктуу маани берүү.

7. Жазылган ар бир дилбаян терең талдоого алынып, окуучу автордун аз болсо да ийгилиги белгиленип, чыгармачылыкка карай ыңгайлуу шарт түзүү ж.б.

3.2. Системалык курска жакындатылган адабияттык окуу курсунда (VIII – IX класстар) дилбаян жаздыруу, талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн педагогикалык шарттары

Кыргыз адабиятынын программасында адабиятты мектепте үйрөтүүнүн экинчи этабы катары VIII-IX класстар класстар деп көрсөтүлүп, ал тарыхый-адабий курстун элементтерин ичине алган, системалык курска жакындатылган адабияттык окуу курсу болуп аталат. “II этап – бул адабияттын спецификасына, образдар системасына, чыгармалардын мазмунуна тереңдеп кире турган мезгил. Үн кубултуп көркөм окуу бул этапта да маанисин жоготпойт. Жазуучунун чыгармасын, адабиятты, адабий процессти доор, коомдук-тарыхый мезгил менен байланышта үйрөнүүгө көңүл бурулат”[64;5]. Бул курста адабияттык окуу курсуна караганда окуучунун жаш өзгөчөлүгүнө, классына жараша билимине жана билгичтигине коюлуучу талаптар да өстү. VIII класста окуучулар үйрөнүлгөн акын-жазуучулардын өмүр баянынын урунтуу учурларын, каармандардын, окуялардын байланышын, чыгарманын

идеялык проблемаларын ачып бере билүү, эпикалык, лирикалык, драмалык чыгармалардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн айырмалоо жана “үйрөнүлгөн чыгарма боюнча сочинение жаза алуу (каармандарга жекече, салыштармалуу, топтоштуруп чогуу мүнөздөмө берүү) [64.;35] талаптары коюлган болсо, IX класстар үчүн дилбаянга тиешелүү “ жазуучунун кыскача өмүрү, чыгармачылыгы жөнүндө ар кандай мүнөздөгү сочинение, изложение жаза билүү” талап кылынат [64;42].

VIII класстын окуу китебинде дилбаян жазуу боюнча беш жолу тапшырма берилет [Мусаев С.108;253,277,304,340,361]. Ал эми И.Б.Исаков, Ч.Б.Исаковалардын окуу китебинде дил баян боюнча тапшырма берилген эмес, бирок чыгарма жазуу тапшырма катары берилген [49.;277]. А.Турдугулов, Б.Оторбаевдин авторлугундагы VIII класстын окуулук китебинде төрт жолу[137;269,301,317,366], IX класстын окуу китебинде окуу жылы ичинде дилбаян жазуу боюнча беш ирет тапшырма берилет[Алымов Б.14;93,159,279,299,311,333,390].Бул фактылар окуулуктардын авторлору дилбаянга кандай маани беришкенин көрсөтөт.

Дилбаян жазуу үчүн кайсы гана класста болбосун чыгарманын өзүн окуу аны үйрөнүүнүн эң башкы шарты болуп эсептелет. Ансыз чыгарманы талдоого да эч мүмкүн эмес. Андыктан окуучунун сабакта өтүлүүчү көркөм текст менен тааныш болушу мугалимдин да, өзүнүн да ишин жеңилдетет. Окуу жылынын башында класстык бурчка ушул жылы окулуучу программадагы адабияттардын тизмеси менен жазылуучу дилбаяндардын темалары илинип коюлганы жакшы болот. Сабак учурунда тематикасы жана идеясы жакшы талдоого алынбаган көркөм чыгарманын тиешелүү маселеси боюнча дилбаян жазуу оң натыйжа бере койбойт. Системалуу курстун элементтерин ичине алган, тарыхый адабий курска жакындатылган адабияттык окуу курсунда (VIII-IX класстар) сабакта чыгарманын сюжетин ээрчип коментария берип талдоо, көркөм окуу зарылдыгына жараша дале колдонулат, “ бирок жогорку класстарга мүнөздүү чыгарманын темасына,

идеясына, чагылдырган дооруна, образдар системасына, композициялык курулушуна тийиштүү талдоолор текстти окуу процесиндегиден тышкары, ага кошумча алып барылат”, – деп жазат методист Б.Оторбаев. [115;24].

Образдар боюнча талдоо V класста жомоктордон башталып, VI-VII класстарда аңгеме, повесттердин каармандарына чейин талдоодогу окуучунун тажрыйбасы да бар. Бирок “Манас” эпосундагы каармандарды талдоо кыйла даярдыкты талап кылат. Анткени менен эпос менен класста жана өз алдынча тааныш болуусу мурда бир кыйла каарманды талдоо тажрыйбасы болгондуктан оң жана терс кармандарга болгон мамилеси бар.

8- класстын окуу китептеринде “ Манас” эпосу боюнча дилбаян жазуу боюнча тапшырма берилбесе да мугалим өз тандоосу боюнча эпостун темасы, идеясы, образдары боюнча дилбаян жаздыруусу керек деп эсептейбиз. Себеби, дүйнөлүк адабиятта, маданиятта улуу орду бар, “кыргыз рухунун туу чокусу” (Ч. Айтматов) деп аталган “Манас” эпосу боюнча өз деңгээлинде бир дилбаян жазуу сөзсүз керек. Ага чейин эпос боюнча Манастын бала чагы, алгачкы эрдиктери, Ала-Тоого келүү, Алмамбеттин окуясы, баатырдын үйлөнүшү, Көзкамандар, Чоң казат, баатырдын өлүмү сыяктуу бөлүмдөр сабакта өтүлүп, окуучу эпостун сюжети, окуялары менен тааныш болот. Эпостун тематикасы, идеясы жана образдар системасы талдоого алынган сабакта бул темалар боюнча окуучулардын алдыда дилбаян жазышары тууралуу айтып койгону алардын даярдануусуна шарт түзөт. Сабакта материалды өздөштүрүүгө активдүү катышат.

Эгерде 5-7 класстарда жазылган дилбаяндарда баяндоо, сүрөттөө түрүндө болуп, мугалим ушул боюнча көндүмдөрүн калыптандырып, өркүндөтүүгө басым койсо, 8-9-класстарда аларды өркүндөтүү менен окуучуда ой жүгүртүү түрүндө жазуу кебин өнүктүрүүгө артыкчылыктуу маани берүүгө милдеттүү. Окуучунун ой жүгүртүүсү өнүгүшү анын элестөөсү, кыял чабыты мыкты болууга тийиш. Ал үчүн мугалим окуучунун көркөм чыгармага, текстке көңүл буруп, аны кабыл алуусун дагы бышыктоого аракет кылат.

8-9-класстарда дилбаян жаздыруу аркылуу окуучунун чыгармачылык ишмердүүлүгүн өркүндөтүүдө ишмердүүлүктүн маанилүү компоненттери болгон психикалык процесстерге: маанилүү көңүл бурууга, кабыл алууга, элестетүүгө, эске тутууга, ой жүгүртүүгө, алардын натыйжасы катары сүйлөө менен жазууга өзгөчө маани берип, алардын калыптанып өнүгүшүнө кам көрүү талабы бар. “Манас” эпосу боюнча дилбаян жазууну чыгармачылык менен ишке ашыруу үчүн, окуучу эпостун мазмунун түшүнүп, андагы образдарды, окуяларды көз алдында элестетүүгө жетишип, анын өзүнчө ой жүгүртө алып, түшүнүк - белгилерин айтып же жазып бере алууга жетишүүсү талап кылынат. Окуучуда мындай көндүмдөр калыптангандан кийин, ал окуучу эпостогу окуя, каарман, идеялар боюнча жекече ой корутунду чыгарып, жеке пикирин айтып, проблеманы өзүнчө, жаңыча чечүүгө көнүгүшүнө көңүл бурулушу шарт.

Азыркы учурда окуучулардын “Манас” эпосу боюнча маалымат алуучу булактары, каражаттары жана формалары жетиштүү. Милдет аларды тандап, иргеп, керектүү маалыматтарды алуу көндүмдөрүн өнүктүрүүдө турат. Эпос боюнча маалымат алуучу булак, каражаттардын негизгилери булар:

- 1) Басылып чыккан “Манас” эпосунун варианттары; 2) “Манас” энциклопедиясы менен эпостун кара сөз түрүндө жазылып жарык көргөн варианттары. (С.Мусаев, А.Жакыпбеков, К.Мамбетакунов ж.б.);
- 3) Манасчылардын айтуулары (теле, радио, театр, салтанаттар, конкурс ж.б.) менен мектеп окуучуларынын “Манас” эпосу боюнча телетаймаштары; 4) “Манаска” тургузулган эстеликтер менен тартылган сүрөттөр; 5) Окуу китептеринде берилген маалыматтар; 6) Эпос боюнча коюлган драмалар менен телефильмдер; 7) Мезгилдүү басмаларда жарыяланган макалалар ж.б.

8-класстын окуучулары мугалимдин тапшырмасы жана көзөмөлү менен белгиленген булактардан маалыматтарды мүмкүн болушунча көбүрөөк алууга, аларды талдап түшүнүүгө, ал боюнча жекече жыйынтык чыгарууга, акырында алган билим, билгичтик, көндүмдөрүнө таянуу менен жаңы ойду,

жаңы тыянакты (бул – чыгармачылык) чыгарууга жетишүүгө тийиш. Мисалы, Рысбай кызы Акзуурат (№ 5 Ж.Бөкөнбаев атындагы гимназия-мектеби, мугалими – Амиразаева Гүлнара) өз дилбаянында : “Манас баатыр чачылган элди жыйнаган. Өз малмлекетин курган. Ал элдин чыныгы уулу. Айкөл, намыскөй. Эл, жер үчүн жанын аяган эмес. Азыркы учурда мамлекетибизге Манастай баатыр жетишпей жатат деп ойлойм”,– деп жазат. Бул жазылгандардын көбү Манаска карата айтылчу жалпы сөздөр. Окуу китебинде да жолугат. Оозеки кепте да ар ким айта алат.

“Азыр Манастай баатыр жетишпей жатат деп жазганы – бул чыгармачылыкпы? Бул – кырдаалды көз алдына элестетүү. Ал эми элестетүү – бул чыгармачылыктын алгачкы кадамы, алгачкы аракетин. Эгерде окуучунун дилбаянында бул сыяктуу негиздүү элестетүү болсо, анда ага мугалим көңүл буруп, аны бекемдөөгө, өнүктүрүүгө карата аракеттерди кылуусу талап кылынат. Акзуураттын дилбаянын улап окусак андан ары мындай саптар жолугат: *“Манас баатыр чачылган кыргыз элин жыйнаган. Өзү айткандай: “Курама курап журт кылган, кулаалы таптап куш кылган”. Азыркы учурда кыргыз элинин уул-кыздары Россияда, Кореяда, Казакстанда, Турцияда, Америкада акча табам деп тентип иштеп жүрүшөт. Кыргыз эли чачылып баратат. Ал жакка жыргагандан же экскурсияга кеткен жок. Бул жакта үй-бүлөсүн бага албай, чет жерге кетишти. Ал жакта кыйналып жүрүшөт. Манас баатыр жеңилген элди да чоролоруна талап-тоноткон эмес экен. Азыр өз элин, жерин тоногон коррупционерлерди күндө телевизордон камалды деп берип жатат”*

Бул – окуучунун ою. Турмуш чындыгы менен эпосту салыштырып айткан ою. Биздин азыркы турмушубуздун ачуу чындыгы. Окуучу бийликтегилер талап тоноп, ошол себептен карапайым эл турмуштун начарлыгынан чет өлкөгө кетип жатат деген ойду айтмакчы болгон. Бул жалпы контексте берилген. Ал эми: “Азыр Манастай баатыр жетишпей жатат” жатат деп жазганы кийинки ойду айтууга даярдык болгон. Манас баатырдын жеңилген

элди да тонотпогонун айтуу менен анын адамдык бийиктигин, айкөлдүгүн, калыстыгын, жат элге да адилет мамилесин чагылдырды. Бардык нерсе салыштырууда айкын билинет. Азыркы бийликтегилердин өз эли-жерине кылышкан мамилеси окуучуну да ойлондурган, окуган чыгармасы менен салыштырган. Манастай бирөөнүн учурда жетишпегенин белгилөө-окуучунун табылгасы. Бул – чыгармачылык! Бул бир жагынан Манастын образын дагы бийик көтөрүү, экинчи жагынан азыркы заман менен байланыштырып, азыркы бийликтегилерге өзүнүн ички атуулдук оюн билдирүү дагы жаңылык, жок дегенде окуучунун өзү үчүн.

“Көркөм чыгармага талдоо жүргүзүү, аны ар бир окуучуга түшүндүрүү адабият мугалими менен бирдикте окуучунун да философиялык ой жүгүртүүсүн, логикалык кабылдоосун, көркөм чыгарма сүрөттөп берген турмуш чындыгын өздөштүрүүдө таанып билүү аракетин талап кылат. Кайсы классты албайлы, көркөм чыгармага талдоо жүргүзүү чоңбу-кичинеби философиялык ой жүгүртүүсүз ишке ашпайт. Эгер ошол ой жүгүртүүнү тереңдетсек, ар бир окуучуда андай философиялык ойлоонун арттында окуп өздөштүргөн билимдери менен катар турмушта кездешкен жашоо чындыгын баалоо анын мазмунун түшүндүрүү үчүн “жыйнап” чогулта алган философиялык илимдердин (эстетика, этика, логик ж.б.) балада калыптануу менен аны көркөм туундудан издөө зарылдыгы байкалып да байкалбай жүрүп турат”,– деп жазат белгилүү окумуштуу-методист С.Батаканова [28;9]. Бул дилбаяндын авторунда да “Манас” эпосун окуп, мугалимдин талдоосун угуп, көркөм чындык менен турмуш чындыгын салыштырып, көкүрөктү өйгөн маселесине жооп издеп, өзүнүн турмушу үчүн эмес, жалпы эл үчүн “Азыр Манастай баатыр жетишпей турат” деген пикирге келиши сабакта көркөм чыгарманын, образдар системасын талдоонун, идеясын талдоонун натыйжасы. Манаска тиешелүү эпитеттер, салыштыруулар менен анын образындагы башкы сапат, касиет ачылууга мүмкүнчүлүк алат. Анын башкы сапаты мекенди сүйүүдө турат. Мекенди эмес, малын да душманга алдырганча,

намысты кетиргенче өлүп калуу жогору турарын көңүлгө түйөт, сабак алат.. Бул өтө улуу сабак. Чоролоруна, алган жары Каныкейге, башка элдин өкүлдөрүнө кылган мамилеси да окуучулардын тарбиясына үлгүлүү оң таасир берет. “Манастын жети осуятын” айтырып талдоо да майнаптуу болот. Ал эми жыйынтыкка окуучу дилбаян жазганда өзү келүүсү сонун иш. Бул жогорку дилбаянда бар.

Адам баласынын жашоосун, ички дүйнөсүн туулгандан өлгөнгө чейин карама-каршылык коштоп жүрөт. Адамдын талабы менен аны ишке ашырууга болгон күч-кубатынын ортосундагы карама каршылык анын чыгармачылык ишмердүүлүгүнүн гана кыймылдаткыч күчү болбостон жашоосунун да кыймылдаткыч күчү болуп эсептелет. “Баланын муктаждыгы, кызыгуусу, каалоосу б.а. талабы менен мүмкүнчүлүгүнүн (кудретинин) ортосундагы карама-каршылык анын инсандык өнүгүүсүнүн негизги кыймылдаткыч күчү болуп эсептелет”, – деп көрсөтөт белгилүү педагог Бекембай Апыш [230;67].

Окуучунун алдына коюлган дилбаян жазуу тууралуу тапшырма анда бул мезгилге чейин ээ болгон билим, билгичтик, көндүмдөрү менен жаңы темадагы дилбаянды жазууга болгон талабынын ортосундагы карама-каршылыкты жаратат. Мугалимдин чеберчилиги ал карама-каршылыкты сырттан таңуулагандай кылбай бере билгендигинде. Аны окуу процессинде гана берүүгө болот жана андай шартты окуу процесси гана жаратат. “Манас” эпосу окулуп бүтүп, аны ар тараптуу талдоого алып жатканда, анын ичинде окуучунун сүйгөн каарманы Манастын образы талдоого алынып жатканда “Манас” эпосундагы Манастын образы” деген темадагы дилбаян жазууну сунуш кылуу менен мугалим бул дилбаянды жазууга окуучуда чоң каалоону жараткан. Ошол каалоону ишке ашыруу зарылчылыгы менен окуучунун ошол мезгилдеги мүмкүнчүлүгүнүн ортосундагы каршылык анын чыгармачылык ишинин кыймылдаткыч күчү болуп эсептелет. Окуучу жазууну каалаганы менен аны жогорку деңгээлде ишке ашыра аламбы же уят боломбу деген санаркоосу, өз күчүнө ишене албоосу анын чыгармачылык ишине тоскоол

болот. Өз мүмкүнчүлүгүнө ишене албоо, сындан коркуу, тез эле жооп таап маселени чече коюу сыяктуу жөрөлгөлөр чыгармачылык иштин билинбеген чоң тоскоолдуктары болот. Ушундай кырдаалда мугалимдин чеберчилиги, чыныгы устаттыгы бир эле сөзү менен окуучуга дилбаян жазууга дем, күч-кубат берет. Ошо кезде мугалимдин: “Силер бул теманы оңой эле сонун жазасыңар”,– деген сөзү аларга, окуучуларга, кандай күч бергенин ал өзү да билбеши мүмкүн, бирок бул керек сөз.

Ал эми тема боюнча изилдеп, терең ой калчап, өзүнчө жыйынтык чыгаруу, бир бүтүмгө келүү окуучунун мүмкүнчүлүгүнүн деңгээлине жараша болот. “Ой жүгүртүп чечмелөө аркылуу акыл жыйынтыгына келүү – окуу жараянынын шам чырагы”,– деп туура көрсөтөт Бекембай Апыш [31;84]. Дилбаянда өзү ой жоруп, жыйынтыкка келген жыйынтык пикирин окуучу жүрөгүнө, кагазга түшүргөн аракетин, билгичтигин турмуш тажрыйбасына кошуп эсине сактайт. Жогорку дилбаянда окуучу (Рысбай кызы Акзуурат) чыгармачылык менен туура ой жүгүртүп, туура жыйынтык чыгаргандыгы үчүн жыйынтыктоочу ою эсинде бекем сакталат деген ишеничтебиз.

Ош шаарындагы №5 Ж.Бөкөнбаев атындагы гимназия-мектебинин 8-а классынын окуучусу Рыскулов Абдыкадыр “Манас” эпосундагы Манастын образы” боюнча жазган дилбаянын мындай жыйынтыктайт (мугалими Амиразаева Гүлнара): “Манас атабыздын кыргыз элине кылган кызматы эсибизден чыкпайт. Ал эрдикке, Ата Мекенди сүйүүгө шыктандырат. Мен Манастай болууну каалайм. Эгер андай боло албасам да анын кырк чоросунун бириндей мекенге берилип кызмат кылган уулу болсом деген ойдомун”. Мындагы кийинки эки сүйлөм окуучунун нукура жеке ою. Бул окуучунун Манас баатырдын талдоо учурунда окуучунун ой жүгүртүп, чечмелеп жатып келген чечими. Ал кургак сөз эмес – ынанымы. Окуучу эпостун каарманы менен жөн эле тааныш эмес, эпосту окуган, окуу китебиндеги материалдарды окуган, сабактардагы анализге катышкан. Талдоо учурунда ушундай жыйынтыкка келген. Бул – чыгармачылык! Жогорудагы эки окуучунун

дилбаяндарынан алынган кыска үзүндү алардын мекенди сүйүүдөгү бекем ишенимин гана көрсөтпөстөн, аны чыгармачылык менен бере билгенин да далилдейт.

“Манас” эпосун окутууда сабактын салттуу, салттуу эмес, интерактивдүү, интеграциялап окутуу түрлөрүн ыңгайына жараша колдонсо майнаптуу болот. Эң жөнөкөй бир мисал, Манастын образын салттуу сабактагыдай лекция, баарлашуу ыкмалары менен түшүндүрүүдө, бекемдөөдө интерактивдүү окутуунун кластерин колдонуу окуу процесси үчүн керек. Манас адам, баатыр, айкөл, мекенчил, достукка туруктуу, намыстуу, балбан, эл башы, ак көңүл, март, каардуу, күчтүү, чечкиндүү, коркпос сыяктуу сапаттарын кластерде талдоодон терең өткөрүүдөн кийин дилбаяндын материалы даяр болду десе да болот. Болгону аны жазуу жагы калат.

Чыгармачылыкты билген адамдын көзү менен караганда ар бир жазылчу дилбаян өзүнчө өзгөчөлүккө ээ болот, өзүнчө кыйынчылыкты (проблеманы) жаратат “.. өнүгүү кыйынчылыкты жеңүү процессинде болот жана бул жаратылыштын Мыйзамы ”,— деп белгилүү жаңычыл педагог Шалва Амонашвили, окуу процессинде бала дайым ар кандай кыйын абалды жеңип чыгуу зарылчылыгында болуп, ал анын жеке мүмкүнчүлүгүнө ылайык келишин көрсөткөн [17;68]. Окуучу дилбаян жазууда ар дайым анын алдында чон кыйынчылык турат, мугалим анын жеңип чыгуусуна кызыкдар саяпкер. Ар бир дилбаян - чоң проблема.

Образдар боюнча VIII класстарда “Семетей” эпосундагы Семетейдин образы”, “Сейтек” эпосундагы Сейтектин образы” сыяктуу темалардан көп образдарды салыштыруу максатында “Манас” эпосундагы аялдардын образдары”, “Манас” эпосундагы баатырлардын образдары” деген темалар боюнча дилбаян жаздыруу окуучулардын чыгармачылыгын өнүктүрүү дагы жогорку баскыч болмокчу. Себеби бул темаларда бир топ образдар салыштырылат. Образдар боюнча IX класстарда сунушталган “Ажар азаттык жолунда каза болгон кыргыз кызы” (К.Баялиновдун “Ажар” повести

боюнча(чыгарма 5-класста өтүлөт), “Толгонай согушту жектейт” (Ч.Айтматовдун “Саманчы жолу” повести боюнча), “Анарбай кандай адам?” (К.Каимовдун “Анарбайдын көпүрөсү аңгемесин боюнча”) сыяктуу темалардын алдында да көркөм текстти окуу, терең талдоо сунушталат. Дилбаян терең анализге алынат. Талдоо боюнча мурунку бөлүмдө кенен айтылды, класс жогорулаган сайын талдоо да тереңдетилет.

VIII-IX класстарда көп эле акын-жазуучулардын өмүр, чыгармачылыгы өтүлсө да, алар боюнча бир да жолу дилбаян жазуу окуу китептеринде тапшырма катары сунушталбаптыр. Антсе да, өмүрү жана чыгармачылыгы өтүлгөн акындардан VIII класста Артанбек Буйлаш уулунун, Токтогул Сатылгановдун, Жеңижоктун, Барпы Алыкуловдун IX класста К.Тыныстановдун өмүрү жана чыгармачылыгы боюнча ыңгайына, шартка жараша тандап үйлүк дилбаян жаздыруу окуучуга эле пайда болот деген ойдобуз.

Чыгармалардын идеясы боюнча жазылуучу дилбаянда автордун чыгармада көтөргөн идеясы, анын турмуш менен байланышы, аны окуучунун түшүнүшү жана дилбаянында ачып бере алышы каралат. Мындай темаларга VIII класста өтүлгөн темалардан ылайыктуу “Манас” эпосунун негизги темасы жана идеясы”, “Мекендин татым тузу” (А. Саспаевдин “Татым туз” аңгемеси боюнча №3-тиркеме), “Жолборс терисин жамынган баатыр” поэмасындагы патриотизм, гуманизм, сүйүү жана достук идеяларынын даңазаланышы” (Ш.Руставелинин “Жолборс терисин жамынган баатыр” поэмасы боюнча), IX класста “Саманчы жолу” повестинин негизги идеясы – тынчтык” (Ч.Айтматовдун “Саманчы жолу” повести боюнча), “Ак кеме” повестиндеги ак менен каранын күрөшү” (Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повести боюнча) сыяктуу темалар кирет. Окуучу мындай темадагы тажрыйбасын унутуп калбоосу үчүн буларга окшош темаларды көнүгүүү катары кайра да сунуштоо майнаптуу. Себеби жазуу иштериндеги практикалык методдорго көнүгүүлөр

кирет , “аларды аткарууда теориялык билимдерди түздөн түз ишке ашыруу жүргүзүлөт” [23;118] жана ал билимдер эсте көпкө сакталат.

Андай темадагы дилбаяндарды жаздырууда терең маани берип, пландап, талдап окутуу менен, дилбаян жаздырып, талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн окуу процессинде өстүрүү, өстүрүүгө шарт түзүү адабият мугалиминин милдеттеринин бири. Бул темаларга окшош темаларды дагы сунуш кылуу.

Ар бир темада жазылган дилбаяндын өзгөчөлүгү бар. Аны билүү жана эске тутуу мугалимдин дилбаян жаздырууга даярдануусуна, аны жаздыруу, талдоо процесстерин туура өткөрүүсүнө таасир берет. Окутуу эки тараптуу процесс болгондуктан мугалим да, окуучу да ал процесстин ийгиликтүү болуусуна, окуучунун чыгармачылыгын өркүндөтүүгө аракет кылып бир катар даярдыктарды, шарттарды түзүүсү керек.

Мугалим тарабынан даярдалуучу шарттарга төмөнкүлөр кирет:

1. Дилбаян жаздырууну чыгармачылык ишмердүүлүк катары таануусу,
2. Дилбаян жаздырууну жыл башынан пландаштыруусу,
3. Окуу жылы ичинде окула турган көркөм чыгармалардын болжолдуу тизмесин класска жазып илүү,
4. Окуу жылында жазыла турган дилбаяндардын болжолдуу тематикасын даярдоо, класстык бурчка киргизүү,
5. Кошумча адабияттардын тизмесин түзүү жана аларды окуучуларга жеткирүү,
6. Класс жогорулаган сайын тема, идея, образ системасы боюнча окуучулардын түшүнүгүн жогорулатуучу материалдарды берүү,
7. Чыгарманы сюжеттик, композициялык, стилдик, текстик, тилдик жактан адабий талдоодо алардын өзгөчөлүгүн окуучуга жеткире билүү,

8. Дилбаян жазуунун темасын, ордун, убактысын белгилөө,
9. Дилбаянды жаздыруу, дил баяндын жазылуусун камсыздоо,
10. Дилбаянды астейдил, чыгармачылык менен терең талдоо,
11. Окуучунун берилген теманы жаңыча чечүсүнө көңүл буруу,
12. Дилбаянга коюлган баанын тууралыгы, окуучу эмне үчүн ушундай баа алганын түшүнүүсүнө жетишүү.
13. Чыгармачылыкка тоскоол болуучу шарттарды билүүсү жана аны окуучуларга түшүндүрүүсү.

Окуучулар тарабынан аткарылуучу шарттарга төмөнкүлөр кирет:

1. Дилбаян жазууну чыгармачылык ишмердүүлүк катары таануусу,
2. Окуучунун чыгарманын көркөм тексти менен тааныш болуусу, башкача айтканда, аны окуусу,
3. Ал чыгарма боюнча окуу китебиндеги текстти окуп түшүнүшү,
4. Чыгарма, анын автору боюнча өтүлгөн сабактарга катышуусу жана көз карашы болуусу,
5. Чыгарма боюнча идеялык тематикалык, образ, образдар системасы, композициялык, сюжеттик талдоолорго катышуусу жана алар боюнча түшүнүгү болушу,
6. Жаңы өтүлгөн чыгарма боюнча дилбаян жазууда анын планын түзүүгө мүмкүнчүлүгүнүн (билим, билгичтиги, көндүмдөрүнүн) болушу жана аны өркүндөтүп турушу,
7. Кошумча адабияттарды окуу, изденүү, ичтен даярдануу,
8. Мугалим жана окуучулар, үй-бүлө мүчөлөрү менен аңгемелешүү,

9. Дилбаянды жаза аламын деген ишенимге келүү (өзүн сындодон, сырткы сындын коркунучунан арылуу),

10. Теманы жаңыча чечүүгө аракеттенүү,

11. Кийинки дилбаян жазууда мурун кетирген каталарын жоюуга, жетишкендиктерин өрчүтүүгө аракеттенүү,

12. Чыгармачылыкка тоскоол болуучу шарттарды билүүсү.

Чыгармачылыкка тоскоол болуучу нерсе дегенде чыгармачылык ойлонууга, иштөөгө тоскоол болгон шарттарды түшүнгөнүбүз туура болот. Алар 1) өз алдынчалыктын жоктугу же жеңил таасирленүү, тилге тез кирүү, бирөөнү тууроо. 2) ички, тышкы цензурадан коркуу, башкача айтканда, башка бирөөлөр эмне дейт деп тартынуу. 3) Чөйрөнүн тез өзгөрүп турган талаптарына карата ойлоонун тез эместиги, башка жол таба албастыгы, ыңгайлаша албастыгы. 4) Тез жооп табууга умтулуу. 5) Сын көз менен кароонун жоктугу. Бул колдо бар материалды сын көз менен карап тандоо аркылуу чыгармачылык ойлонууну айкалыштыруу болуп эсептелет. Чыгармачыл ойлонууга тоскоол болуучу бул беш шартты алгач америкалык Г.Линдсей, К.Халл, Р.Томпсон деген психологдор көрсөтүшкөн [144;149]. Бул тоскоолдуктарды окуучуга түшүндүрүп коюу окуучулардын дилбаяндан башка тармактагы чыгармачылык ишмердүүлүгүндө да ушундай тоскоол шарттар болорун билип алышканы пайда берет деп эсептейбиз.

Бул изилдөө ишибиздин жүрүшүндө дилбаян жаздыруу процесстеринде айрым окуучулардын демилгелүүлүгү, өз алдынча болууга умтулуучулары, маселени өз алдынча жаңыча чечүүгө болгон аракеттеринин активдүү болгондугу менен айырмалангандары белгилүү болду. Алар бардык маселеге өз алдынча мамиле кылып, жеке көз караштарын билдирип, айрым учурда мугалим менен да келишпестиктери белгилүү болду. Биздин бекем ишенимибизде, мындай окуучулардын аракеттерин четке какпай,

тескерисинче, колдоп, кубаттап, аларга туура багыт, туура көрсөтмө берүүгө мугалимдер милдеттүүбүз. Психология жана педагогика илимдери окуучунун мындай өзгөчөлөнгөн аракеттерин “креативдүүлүк” түшүнүгү менен түшүндүрөт. “Креативдүүлүк – бул адамдын чыгармачылыка болгон мүмкүнчүлүгү, алгоритмдин алкагынан чыгууга болгон умтулуусу” [26;12]. Демек, кыргыз адабияты мугалими окуучуда креативдүүлүк бар экендигин байкаса, аны өзүнчө шык, жөндөм катары карап, аны белгилөөгө, өркүндөтүүгө аракет кылышы зарыл. Креативдүүлүктү, андан улам чыгармачылыкты өзгөчө касиет, жөндөм катары карабастан, аны жалпы адамзаттын мыйзам ченемдүүлүк, көпчүлүккө (рассага) мүнөздүү болгон сапат катары карайт.

Айрым окуучуларда креативдүүлүктүн айкын көрүнүшү бул кокустук эмес. Мындай сапат ар бир окуучуда болот. Бирок ар түрдүү себептер менен бардык эле окуучулар өзүлөрүндөгү креативдүүлүктү ачыкка чыгара беришпейт. Айрымдары уялат, кээ бирөөлөрү коркот, кээ бирлери сабакта пассивдүү болууга көнгөн ж.б. Ошол эле учурда бардык окуучулар өз алдынча эркин болууга, маселе боюнча өз түшүнүк, чечимин чыгарууга ачык же ичинен дайыма умтулат. Кыргыз адабияты мугалими окуучуда катылып жаткан креативдүүлүктүн элементтерин, негиздерин аныктап, ага жараша иш жүргүзүүсү талапка ылайык. Бул максатты ишке ашырууда инсанга багыттап окутуунун парадигмасын, ар бир жазылган дилбаянга жалпы талдоо жана баалоо менен бирге ар бирине жекече, өз алдынча мамиле кылуу талабы коюлат. Окуучунун дилбаян жазууда чыгармачылык ишмердүүлүгүн өнүктүрүүдө жомоктор кандай кызмат кылса 8-9-класстарда чыгармачылык ишмердүүлүктү өркүндөтүүдө “Манас” андан артык кызмат аткарып, чыгармачылыкты өстүрүүнүн алмаштыргыс каражаты боло тургандыгына бул изилдөөбүздө бекем ишендик.

3.3. Адабияттын системалык курсунда (X-XI класстар) дилбаян жаздыруу, талдоо, текст менен иштөө аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн педагогикалык негиздери

Дилбаяндын негизги каражаты – сөз. Окуучу сөз менен иштей алганда гана дилбаян жазууга болот. Бул маселеде М.А.Рыбникованын айтканын адабият мугалими да, окуучу да эске тутканы жакшы: “Адатта окутуудагы “көрсөтмөлүүлүк” туурасында айтышат. Бирок, биздин иште эң башкысы – көз эмес, кулак, анткени жазуучу сөз аркылуу таасир этет. Биздин биринчи “көрсөтмөлүүлүгүбүз” – бул көркөм сөз” [123;32]. Бул дилбаянга толугу менен тиешелүү . Биринчиден, мугалим окуучунун жүрөгүнө сөздүн көрсөтмөлүүлүгүн, касиетин, улуулугун сөз менен орното алышы керек, “угуу – бул чыгармачылыктын, чыгармачыл ой жүгүртүүнүн башаты” [78;64]. Экинчиден, окуучу өз сөзүн кагазга түшүрүү менен башканы ишендирүү. Сөздөн башка дагы бир өтө зарыл нерсе керек. Бул боюнча окумуштуу-педагог Ю.П.Азаров сонун айткан: “Мен азыркы учурдун жабдууларынын болушун, компьютерлештирүүнү, техникалаштырууну, эң бир азыркы учурга ылайык материалдык камсыздоону колдойм. Бирок баарын бул чечпейт. Мугалим-устаттын болушу зарыл”[4;239]. Өз мезгилинде профессор К.Иманалиев да мугалимдин ордун баса көрсөткөн: “Окуучулардын оозеки жана жазма кебин өстүрүү ишинде адабиятын жана адабият мугалиминин айрыкча ролу бар” [53;8].

Кандай гана көрсөтмөлүүлүк, кандай гана метод менен сабактын кандай гана түрлөрү, формалары менен сабак өтпөсүн адабият мугалими окуучунун көңүлүнө сөз кудрети менен таасир бере албаса, кылган аракети жөн эле далбаса болот. А биз да эле сөз кудрети менен чыныгы устаттын дилбаян жазуудагы ордун так баалабай келебиз. Дилбаянда жазуучунун да, мугалимдин да, окуучунун да сөзү болот. Дилбаян

жазуунун түйшүгү түмөн, дагы чыга берет. Окуучу чоңойгон сайын дилбаяндын да салмагы оорлойт.

Окуучулардын өсүүсүндө физиологиялык да психологиялык да жагдайды да эсепке алуу – педагогикада ийгиликтин башаты эмеспи. Психологдордун байкап бөлүштүргөндөрүнө ылайык, V-XI класстардын окуучуларынын курактык баскычтары төмөнкүдөй баскычтарга туура келет экен: кенже өспүрүмдүк курак – V-VII класстар (10–12 жаш), улуу өспүрүмдүк курак – VII-IX класстар (13–14 жаш); жана жаштыктын бүчүр курагы – X-XI класстар (15–17 жаш). Баланын өнүгүшүнүн курактык этаптарын эске тутканда окуучулардын жалпы акыл өнүгүшү менен адабий чыгарманы өздөштүрүү мүмкүнчүлүгү ар башка болгону менен төмөнтөн жогору карай өсөт жана уланат. Бул табигый процесс. Классы жогорулаган сайын бала физиологиялык да психологиялык жактан да өсөт, өзгөрөт.

Андыктан, жогорку класстарда адабиятты окутуунун максаты да талабы жогорулайт. 10-11-класстар адабиятты окутуунун үчүнчү этабын түзүп, алар үчүн тарыхый –адабий окуу курсунун окуу китеби түзүлөт. “III этапта көркөм чыгармаларды тарыхый-адабий негизде үйрөтүү системалык мүнөзгө өтөт. Искусствонун турмуш менен байланыштуулук принциби жетекчиликке алынат. Класста чыгарманын эстетикалык жана адеп-ахлак проблемаларына көңүл буруу актуалдашат” [65;5].

Ушул эле программада “Үчүнчү учурда жазуучунун өмүрү, чыгармачылыгы, адабий-коомдук ишмердүүлүгү, чыгармачылыгы толук үйрөтүлөт. Адабий-коомдук ишмердиги, чыгармачылыгынын улуттук маданияттагы, жалпы процесстеги орду аныкталат. Өмүр баянды окутууда, эң ириде, жазуучунун дүйнөсүн, адамдык касиетин, атуулдук жүзүн окуучуларга жеткирүү керек. Жазуучунун өмүр жолун кургак маалыматка айландырууга болбойт. Окуу китебинин авторлору мурдагы окуу китептеринде баяндалгандарды кийинкилерде кайталабашы керек” [65;6]. Жогорку мисалдардын мааниси чоң, кийин дилбаяндарды жаздырууда жана талдоодо

алар эске алынат. Ушул эле программада X-XI класстардын окуучуларынын билимине жана билгичтигине коюлуучу негизги талаптарда дилбаян боюнча:

–үйрөнүлгөн чыгарма боюнча (же бир нече чыгармага) проблемалык мүнөздөгү ой жүгүртүү дилбаянын жаза билүү; ошондой эле адабий публицистикалык темада ой жүгүртүү [65]; X класстар үчүн болсо;

–XI класста “үйрөтүлгөн чыгарма боюнча ар кандай мазмунда жана формада дилбаян жаза билүү” талап кылынат[65;70]. “Кыргыз адабиятынын программасында” ушундай реалдуу талаптар коюлган. 10-11- класстарды окутууда “Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү уюмдарынын 10-11-класстары үчүн “Кыргыз адабияты” предмети боюнча Предметтик стандарты (окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептер үчүн)” жетектөөчү документ катары колдонулууга тийиш” [67].

Биз изилдөөбүздө бул талаптарды эске алып аталган класстарда жазылуучу дилбаяндардын түрлөрүнө, алар аркылуу окуучулардын чыгармачылыгын өркүндөтүү маселесине токтолобуз. Андан мурда X-XI класстардын окуу китептеринде дилбаянга тиешелүү кандай талап-пикирлер бар экенин көрөлү.

X класстын адабиятынын методикалык аппаратанда (авторлору К.Асаналиев, С.Байгазиев, С.Жигитов, К.Иманалиев) бүт окуу китебинин ичиде бир гана А.Осмонов боюнча суроолор жана тапшырмаларда “Акын жана эмгек” деген темада дилбаян жазгыла деген тапшырма берилет [21;320]. Ал эми окуу китебинде 24 акын-жазуучунун өмүр чыгармачылыгы берилген. Жалгыз дилбаян сунушталганына караганда авторлор дилбаянга кандай маани беришерин айттырбай билсе болот. Ал эми XI класстын окуу китебинде он бир акын-жазуучунун өмүрү жана чыгармачылыгы окутулат да, беш жолу дилбаян жазуу сунуш кылынат [64 ;89, 110, 197, 234, 250]. Алардын ичинен К.Жусуповдун “Ыр сабындагы өмүр” эссеси боюнча жана Ш.Абдрамановдун “Полот хан” тарыхый очерки боюнча сунуш кылынган дилбаяндардын темалары да берилгени кубанарлык.

Чынында бардык акын-жазуучулар жана бардык чыгармалар боюнча дилбаян жазууга программа боюнча саат жетишпейт, бирок аны күтпөстөн үйлүк дилбаяндарды кошумча пайдалануу керек. Эгер факультативдик сааттарды уюштурса эң сонун болот. Айыл жергесиндеги мектептерде ушул эмнегедир колго алынбаганы кейитет. Окуучу ар бир чыгарма боюнча дилбаян жазбаганы менен бүтүрүүчү ар бир чыгарма же акын-жазуучунун өмүрү жана чыгармачылыгы боюнча жазууга окуу жылынын аягында даяр болушу керек.

Программага ылайык кыргыз адабияты боюнча түзүлгөн календарлык планда [109] сөз өстүрүү жана жазуу жумуштарына төмөнкүдөй сааттар бөлүштүрүлүп сунушталган:

чейрек	I	I	III	IV	жыл бою
10-класс	4	5	4	5	18 саат
11-класс	4	4	5	5	18 саат

10-11-класстарда адабият сабагы боюнча жазуу жумушу дегенде конспект, реферат жана дилбаянды түшүнсө болот. Дилбаянга конкреттүү темасы менен сааттарды бөлүүнү сунуштайбыз. Себеби, дилбаян жаздыруунун методикасын билбеген же жаздыруу, текшерүү түйшүгүнөн качкан мугалим (мындайларды турмушта көп жолуктурдук) дилбаян жаздырбай журналдын графасына сөз өстүрүү же кайталоо деп жазып салып кутулат. Ушуга программа боюнча да, календарлык план боюнча да жол бербөө керек деген пикирдебиз.

10-11-класстарда жазылуучу дилбаяндар мурдагы 5-9-класстарда жазылуучу окуучулардын уландысы болуу менен мазмун жана формалары жактан айырмаланат. 10-11-класстын окуучулары акыл-эси жагынан, жаратылышты, коомду таанып билүү жагынан да билимдерге, билгичтиктерге ээ болуп, ар кандай илимий булактарга, ар кандай тажрыйбаларга таянат.

Психологиялык жактан да жетилүүсү байкалат: бир кыйла токтоо, сабырдуу боло баштайт. Класста, мектепте, коомдо, үй-бүлөдө өздөрүн табууга умтулат. келечек турмуш боюнча ой жоруусу, планы, түйшөлүүсү жаралат. Дене бою мурдагыга караганда жетилет. Турмуштук, коомдук окуялар боюнча өз алдынча ой жүгүртүүгө, окуялардын себеп-натыйжасын тапканга жарап калат. Достук, алгачкы сүйүү сезимдери да жарала баштайт. Адептүүлүгү артат. Ата-энеге, бир туугандарына, жолдошторуна болгон, агай-эжейлерине болгон мамилелери, өздөрүнүн кылык-жоруктары да калыптануу этабына өтөт. Дене боюна, кийингенине, чачынын таралышына да көңүл бурушат. Сүйлөө маданияты да өзгөрөт. Сүйлөөсү так, ишеничтүү болот. Адабият боюнча да акын-жазуучулардын биографиясы, чыгармалары боюнча да тааныштыгы, билими болот. Дилбаян жазууда да бир кыйла тажрыйбага ээ болуп калат. Анын түйшүгүн, “сырларын” аз да болсо өздөштүрөт, түшүнөт, билгичтиктерге, көндүмдөргө ээ болот. Адабияттын касиетин, таасирин сезет. Андыктан жаш өзгөчөлүгүн, психологиялык, биологиялык өсүүсүн эске алып аларга дилбаян жазууда да талап жогорулайт. Бул дилбаяндын программа боюнча көлөмүнөн да көрүнөт.

Көлөмү боюнча эң чоң дилбаян 11-класста жазылат. Сөзү да көп. Албетте, мазмуну менен сабаттуулугу да 10-11-класстарда жогору болушу керек. Дилбаяндын мазмуну, айрыкча, теманын ачылышы, ойдун ырааттуу, сабаттуу, ачык, так берилиши; сөздөрдүн, сүйлөмдөрдүн өз ордунда колдонулушу мурдагы класстарга караганда мыкты болуп, текст түзүүсү өрчүгөн болушу керек. Арийне, сүйлөмдөрдү туура түзүп, текст куруп коюу менен да дилбаян мыкты болбой калышы мүмкүн. Тексттеги мазмун темага ылайык келеби, айтылган ой темадан башка жакка кетип калбадыбы деген маселелерден башка да коомдук дух болушу керектигин, жеке пикири болушун ишибизде кези келгенде көп эле айттык.

10-11-класстарда акын-жазуучулардын өмүрү жана чыгармачылыгы толук окуп-үйрөнүлөт. 10-класста программа боюнча Молдо Нияз, Нурмолдо,

Молдо Кылыч, Тоголок Молдо, Осмоналы Сыдыков, Белек Солтоноев, Казыбек Мамбетимин уулу, М.Элебаев, А. Токомбаев, Ж.Турусбеков, К.Маликов, Ж.Бөкөнбаев, К.Жантөшев, А.Осмонов жана Б. Сарногоевдин өмүрү, чыгармачылыгы окутулса, 11-класста Т.Сыдыкбековдун, Ч.Айтматовдун, У.Абдукаимовдун, Т.Касымбековдун, С.Эралиевдин, Т.Абдымомуновдун, М.Байжиевдин өмүрү жана чыгармачылыгы окутууга сунушталып, 10-класста – 17, 11-класста – 7, жалпысы – 24 акын-жазуучунун өмүрү, чыгармачылыгы толук окутулат. Бул акын-жазуучулар боюнча адабият мугалими окуу жылынын башында сунуш кылуучу дилбаяндардын тематикасында болжолдуу темалар сунушталды. 10-класка бөлүнгөн 18 саат, 11-класка бөлүнгөн 18 саат жалаң дилбаяндарга берилген болсо, бул акын-жазуучуларга жетмек. Бирок, ал сааттар жалпы жазуу жумуштарына жана сөз өстүрүүгө арналган. Бул класстарда жүргүзүлүүчү жазуу жумуштарына конспект, реферат, тест түзүү, баяндама, дилбаян киргендиктен жана кайсынысына канча саат көрсөтүлбөгөндүктөн жалаң өмүр, чыгармачылыкка арналган дилбаяндарга эле бул сааттар жетишпеси көрүнүп турат. Ошондуктан адабият боюнча окуулуктарда, окуу программасында жана календарлык пландарда сөз өстүрүү жана жазуу жумуштары боюнча, айрыкча, дилбаян боюнча сааттар так көрсөтүлсө, окутуунун кызыкчылыгы үчүн жакшы болмок. Бул жерде дилбаяндын саатын көбөйтүү чейрек сайын дагы экиден саатка көбөйтүү сунушун айтуу менен, жазуу жумуштарынын, сөз өстүрүүнүн сааттары так жана эмнеге арналганы так көрсөтүлсө деген тилегибиз бар.

10-11-класстарга сунушталган тематика боюнча дилбаяндарга даярдануу – бүтүүчүлөрдүн мамлекеттик аттестациясына даярдануу болот.

10-11-класстарда адабий дилбаяндын бардык эле түрү жазууга сунушталат. **1. Акын-жазуучулардын өмүрү, чыгармачылыгына** арналган дилбаяндарды жазуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтөт

Мындай дилбаяндар экиге бөлүнөт:

а. Акын-жазуучулардын өмүрү жана чыгармачылыгын толук чагылдырган дилбаяндар.

б. Акын-жазуучунун өмүрү же чыгармачылыгынын бир тармагын, маанилүү бир учурун, философиялык, атуулдук позициясын ж.б чагылдырган дилбаяндар.

1а. Акын-жазуучулардын өмүрү жана чыгармачылыгына арналган дилбаяндар акын-жазуучунун өмүрү, чыгармачылыгы толук өтүлүп бүткөндөн кийин, жыйынтыктоочу этап катары жазылганы жакшы. Мурдагы сабактарда акындын, жазуучунун өмүрү, чыгармалары өтүлүп, тандалып гана тим болбостон, 5-9-класстарда өтүлгөн чыгармалары да (эгер өтүлгөн болсо) эске түшүрүлүп, мугалимдин тандоосу менен интерпретацияланып, бир гана окуу китебиндеги маалыматтар менен чектелбей, кошумча адабияттардан, гезит-журналдан, теледен, интернеттен, көркөм жана документалдуу фильмдерден алынган маалыматтар концентрацияланып, интеграцияланып бир максатта – акындын, жазуучунун образын ачууга арналышы керек. Анда анын коомдук иштери да, кызматтык иштери да, күнүмдүк турмушундагы жүшүм-туруму, мисалы: жөнөкөйлүгү, эмгекчилдиги, сабырдуулугу, боорукерлиги, марттыгы ж.б сапаттары да чагылышы жакшы. Акындын, жазуучунун өмүрү цифралардын супсак тизмеси болбостон, ар бир цифранын артында адам, окуучу суктанган өрнөктүү өмүр, изгиликтүү иш болушу, анын окуучунун келечегине, тарбиясына таасир берүүгө тийиш. “Эч бир акын-жазуучунун өмүр баяны чыгармачылык жолунан ажыратылып окулбайт. Бул маселени мугалим акын, жазуучулардын автобиографиялык чыгармаларынын мисалында чечет. Же сүрөткердин ар бир чыгармасында анын өмүрүнүн ар кандай учуру сүрөттөлөт” [11:256]. Мында, албетте, адабият мугалиминин жандуу, жигердүү сабагы, жазуучунун чыгармаларына, каармандарына болгон симпатиясы да, ораторлугу да, окуучунун жан дүйнөсүн билген психологдугу чоң роль ойнойт. Ошол нерселер дилбаянга да таасир этет.

Акын-жазуучулардын өмүрү, чыгармачылыгына арналган дилбаяндардын өтө мүнөздүү кемчиликтерине окуу китебине сүйөнүп алуу кирет. Натыйжада, китептин таасиринен чыга албай көчүрүп да алышат. Көчүрүлгөн дилбаян дилбаян болбостугун методисттер какшап айтышып келе жатат. Төмөндө китептен көчүрүлбөй, өз алдынча ой жүгүртө алган окуучунун дилбаянын сунуштайбыз (Тиркеме №5. Улукбек к. Мислимдин дилбаяны, мугалими – Капарова Гүлүкан.М.Адышев г.м.).

Акын-жазуучунун өмүрү жана чыгармачылыгы боюнча жазылган дилбаяндардын мааниси чоң. Окуучу өмүр, чыгармачылыгын жазып жаткан жазуучунун өмүрүнөн үлгү болор сапаттарын алып үйрөнүшү керек. Андай таасири болбосо акын-жазуучунун өмүрүн окуп не керек. Окуучу ушундай чыгармалары, китептери болсо, окуу китебиндеги сүрөттө ак көйнөк кийип галстугу койкоюп турса, бул акын деле өмүрүндө кыйналбаса керек, турмуштун бир эрке талтаңы болуп жашаган өтө бай адам болушу ыктымал деп ойлошу толук мүмкүн. Мисалы, А.Токомбаев жөнүндө ушундай ойдо болгон бир окуучуну билем. Акындын өмүр жолун сабакта өткөндөн кийин ошол окуучум: “Мен Аалы Токомбаевди өмүрүндө эч кыйналбаса керек деп ойлоочумун”, – деген. Мен ага: “Кыргыз адабиятын түптөгөн акын-жазуучулардын кыйналбаганы болгон эмес, деле кыйынчылык тартпаган жазуучу болбойт”, – дедим. Жогорку дил баянда да окуучу А.Токомбаев тарткан азап-тозокко кийин көңүл бурган экен. Болгондо да “Кандуу жылдарды” окуганда. Окуучуга чоң таасир берген. Ал “ыйладым” деп бекеринен айтпайт. Бирок, романдын өзүнөн үзүндү же мисал келтирбейт. Бул дилбаянга терс таасирин тийгизбейт. Аалынын “Кандуу жылдардын” эпилогунда:

Түшүмдөй бир муң күндү элестетем,

Ал элес жаш жүрөккө баткан бекем

Жүрөктүн ошондогу тагын алып,

Ар кимдин жүрөгүнө сүртүп кетем,— деген саптары бар. Аалы 1916-жылдагы кызыл кыргынды көзү менен көргөн Ал ага өчпөс так калтырган. Ал так кетпейт. Аны жазбаса болбойт эле. Бир гезиттен окугам, Үркүндө өлгөн адамдардын арбактары Аалыны уктатпайт. “Жаз, бизди жаз”,— деп койбойт. Таң атканча жазып чарчаганда жолдошу Кубанычбек Маликовдун койнуна кирип уктап калчу экен. Мунун канчасы калп, канчасы чын билбейм, бирок ошол көргөндөрдү жазбай коюуга Аалы үчүн мүмкүн эмес болгону анык. Буларды окуучуларга айтып бергем. Аны башкалардын жүрөгүнө таланты менен гана сүртүүгө болот. Роман азыр, кандуу окуядан жүз жылдан кийин да окурманга таасир бергени, тарыхтын катаал жылдары унутулбай сабак болгону, окуучу эмоциялык таасирге учураганы көрүнүп турат. “Жараланган жүрөктөгү” кыйынчылык “Кандуу жылдарга” салыштырмалуу жөн эле бир кеп экендиги жөнүндө айтат окуучу. Бул жерде окуучу “Кандуу жылдардагы” массалык кыргынды эске алып жатат.

Окуучу Курмангалынын бирөөнүн атын сурап берген марттыгына туура көңүл бурат. Курмангалы чыныгы март экен. Эгер ал ат бербесе, же окууга жөнөтпөй койсо, балким кыргыздын бир залкар акыны чыгат беле, жок беле?! Анда “Кандуу жылдар” жазылат беле же жокпу? Дилбаянда ушул ой айтылса дагы жакшы болмок. Окуучу – автор айткандай, азыркы токчулук заманда окууга жөнөгөн агасынын баласына ат берчүлөр чыгабы? Салмактоо, салыштыруу да керек. Демек, акындын өмүрү менен чыгармачылыгынан бул окуучу жакшы таасирленген, ошол таасири жөнүндө ой жүгүрткөн. Дилбаянды окуу китебинен, башка окуучудан көчүрбөй, теманы жеткилликтүү ачып берген. Тили жатык, сүйлөмдөрү түшүнүктүү. Китептеги цифраларга көп байлана берген эмес, ой жүгүртүүлөрү ынанымдуу.

16. Акын-жазуучунун өмүрү, чыгармачылыгынын бир тармагын , бир учурун, философиялык, атуулдук көз карашына ж.б. арналган темалар өтө эле арбын. Окуучуларга болсо өздөрү окуган акындын, жазуучунун өмүрү жана чыгармачылыгына түздөн түз тиешеси бар гана, окуучу жаза ала турган

гана темалар сунуш кылынат. Мындай тема адабият мугалими тарабынан окуу жылынын башында класска илинип коюлган болсо абдан жакшы. Анда да жазуучунун чыгармачылыгына байланышкан, класста жазылуучу темага үйдөн даярдана келүүнү сунуштоо ийгилик берет. Мында кеп адабияттарды көчүрүп, даядап келгиле деген мааниде эмес, ошол тема боюнча окуу китепти, кошумча адабияттарды пайдаланып, изилдеп, дилбаян жазууга ички даярдык менен келүү жөнүндө баратат. Баштатан даярдыгы болбосо кээ бир темаларды жазууга мүмкүн эмес болот.

(Тиркеме – 13). Темасы: “Адамга эң кыйыны ар күнү адам болуп жашап өтүү.” Ч. Айтматов (Ч.Айтматовдун чыгармаларында адам маселесинин чагылышы).

Адам темасы – Ч.Айтматовдун чыгармачылыгынын негизги кредосу. Дилбаян Ч.Айтматовдун чыгармачылыгындагы ошол орчундуу тема - адам темасы жөнүндө жазылган. Бул тема, чынында алганда, кандидаттык, докторлук диссертацияларда толук ачылышы мүмкүн. Ч.Айтматовдун ар бир чыгармасындагы башкы проблема өз абийириндин алдында адам болуп, таза жашоо проблемасы. Айтматовдун каармандары турмуштун түркүн кырдаалында сыноодон өтөт. Бирок, адам бойдон калышат, кеп ушунда. “Адамга эң кыйыны ар күнү адам болуп жашап өтүү”,– деген Ч.Айтматовдун сөзү, тема катары сунуш кылынган тезис. Аны далилдеп коюу гана керек. Бул жогорку дилбаянда толук ишке ашты. Ошол аркылуу улуу жазуучубуздун өзүнүн адамдык бейнеси ачылды. Улуу кыргыз айтат: “Казанда болбосо чөмүчкө чыкпайт”,– деп. Ч.Айтматовдун өзүндө улуу адамдык сапат, дарамет бар болгондуктан, ал чыгармаларында, оң каармандарында чагылды. Ар бир чыгармасына терең сүнгүп кирүүгө бир дилбаянда эч мүмкүн эмес, анткени менен ошол чыгармалар ачып берген мүнөздүү адамдык сапаттар айтылып, алардын үстүндө ой жүгүртүлгөн. Окуучу автордун жазуучубуздун чыгармалары менен тааныш экендигинде күмөн жок. Кээ бирде ойду жеткире берүүдө так эместик байкалса да, ал анчалык кемчилик болбоптур. Темадан

четтөө жок. Дилбаян “эң жакшы” деген баага татыктуу. Текст куруу, сүйлөм түзүүсү жана грамматикалык сабаттуулугу өрчүгөн.

Акын - жазуучунун өмүрү, чыгармачылыгы дагы теренирээк түшүнүктүү болсун үчүн бир пикирди кошумчалайлы: “...весь мир творчество поэта, вся его поэтической деятельности тоже имеет свой единый пафос, к которому пафос каждого отдельного произведения относится, как част к целому, как оттенок, видеоизменение главной идеи, как одно из её безчисленных сторон... И вот этот пафос, разлитый в полноте творческой деятельности поэта, есть ключ к его личности и к его поэзии”, – деп жазган орустун улуу сынчысы В.Г.Белинский [32;380]. Ч. Айтматовдун чыгармачылыгынын пафосу – адамды сүйүү, кадырлоо. Муну окуучу туура түшүнгөн.

Акын - жазуучулардын өмүрү жана чыгармачылыгы боюнча 10-класста сунуш кылынган мындай темаларга даярданышат: “Мезгил жана акын” (Молдо Нияздын доор тууралуу ой Акын - жүгүртүүлөрү), “Өз мезгилинин ойчулу, билимдүүсү” (Нурмолдонун өмүрү жана чыгармачылыгы), “Молдо Кылыч жаратылышты коргоону жар салган акын”, “Таалим-тарбия ырларынын улуу устаты” (Т.Молдонун өмүрү жана чыгармачылыгы боюнча), “Кемчонтой жана бүгүнкү күндөгү кемчонтойчулук” (Т.Молдонун “Кемчонтой” поэмасы боюнча ой жүгүртүү), “Түрмөдөгү түмөн арман” (К.Мамбетимин уулунун өмүрү, чыгармачылыгы), “Мекенди ырга салган акын” (Ж.Бөкөнбаевдин өмүрү, чыгармачылыгы), “Мидин – чебер лирик, курч сатирик” (М.Алыбаевдин өмүрү жана чыгармачылыгы).

11-класста мугалим окуучулары менен тандаган каалаган акын-жазуучулардын өмүрү жана чыгармачылыгы боюнча жаза алышат. Алар Т.Сыдыкбеков, Ч.Айтматов, Т.Касымбеков, С.Эралиев, Б.Сарногоев, Т.Абдымомуновдун өмүрү жана чыгармачылыгы боюнча жазылуучу дилбаяндар.

2. Чыгарманын идеялык-теориялык көркөмдүк маселеси, мааниси боюнча дилбаяндарды жаздырууда чыгармачылыкты өнүктүрүүнүн жолдору.

Бул топтогу дилбаяндар төрткө бөлүнөт.

а. Чыгарманы анализге алуу жана баалоону талап кылган дилбаяндар.

б. Чыгарманын идеялык-философиялык, моралдык, социалдык же тематикалык бир маселесин көтөргөн, көркөмдүгү, сюжети, композициясы боюнча жазылган дилбаяндар.

в. Чыгарманын үзүндүлөрүн же эпизоддорун талдоо боюнча жазылган дилбаяндар.

г. Обзордук мүнөздөгү дилбаяндар.

2а. Чыгарманы толук анализге алууну талап кылуучу дилбаяндар 5-7-класстарда жазылбайт, 8-9-класстардан баштап көнүктүрүлөт да 10-11-класстарда көп сунуш кылынат. Андай дилбаяндарда чыгарманын негизги баалуулугу, жаңычылдыгы боюнча акын-жазуучулардын, адабият изилдөөчүлөрдүн пикирине, мугалимдин лекциясына таянып, окуучу да чыгармага, баш каармандарга пикирин айтат. Мисалга алсак, “Жамийла – махабат жөнүндө жазылган эң сонун баян (Ч.Айтматовдун “Жамийла” повести боюнча), “Махабаттын арман ыры” (“Делбирим” повести боюнча), “Жеңишбек” поэмасынын идеялык мааниси (А.Осмоновдун “Жеңишбек” поэмасы боюнча), “Түбөлүк абийир сотуна соттолгон” (Т.Абдымомуновдун “Абийир кечирбейт” драмасы боюнча), “Ак менен каранын эрөөлү” (М.Байжиевдин “Төрт адам” драмасы боюнча) сыяктуу темалар чыгарманы анализге алуусуз ачылбайт. Чыгарманы анализге алууда эң негизги маселе автор чыгармада кандай маселени көтөрүп, ал маселе кандай чечилгени сабакта өтүлүшү керек. Мугалимдин катышуусунда окуучулар талкууга алган болсо, жазыла турган тема окуучуга жеткиликтүү

түшүнүктүү болсо гана анан дилбаян жазуу жөнүндө сөз болушу мүмкүн. Чыгарманын тексти менен тааныш болуп, андагы негизги идея, образдар, окуянын өнүгүүсү, чечилүүсү, көтөргөн жүгү боюнча окуучу билген болсо, бул темада чыгармачылык дилбаян жазууга сунуш кылынат. Ушул нерселер окуучунун кулагына куюлуп, жеткиликтүү түшүнгөндөн кийин аны жазуу вазийпасы, чыгармачылыктын түйшүгүн тартуу окуучуга жүктөлөт. Сабакта көркөм сөз менен таасирленбеген окуучунун да жакшы дилбаян жазып жиберешине көз жетпейт.

26. Чыгарманын идеялык, философиялык, моралдык, социалдык, тематикалык бир маселеси же бир тармагы боюнча жазылган дилбаяндар сунуш кылынган тармагын ачууга арналат. Мындай темадагы дилбаяндар да окуучудан мыкты даярдыкты, көркөм текст менен жакшы тааныштыкты мындай кой, өз алдынча да изденүүчүлүктү талап кылат. 5-7- класстарда атайлап сунушталбаганы менен дилбаяндарда чыгарманын идеясы, көтөргөн маселеси тууралуу пикирлер жазылганы жолугат. 8-9- класстарда мындай темалар сунушталып көнүктүрүүчү мүнөздө болот. 10-11- класстарда мындай темалар көп эле сунушталууга тийиш жана бүтүрүү экзамендерине чейин чыгарманын идеялык, философиялык, моралдык, социалдык, тематикалык маселелери боюнча жазууга үйрөнүүгө тийиш. Бирок, тилекке каршы, бир чыгарманын бир маселеси боюнча жакшы эле дилбаян жаза алган окуучу экинчи бир маселеси боюнча же, башка чыгарма боюнча андай дилбаян жаза албай калышы толук ыктымал. Бул коюлган маселени туура түшүнүүдөн, ал боюнча материалды билүүсүнөн да, тыкыр даярдануусунан, андан кийин аны жеткиликтүү жазышынан көзкаранды болот. Чыгармачылыктын бир сыры ушунда.

Мындай дилбаяндарда биринчи, дилбаянда коюлган теманы туура түшүнүү, андан кийин ошого жараша чыгарманын ошол темага ылайык маселесин жазуу темадан чыкпай кетишин шарттайт. Ошол эле маселе боюнча өзүнүн жеке пикири, мамилеси болгону да жакшы. Мындай дилбаяндарды

көлөмү чакан чыгармалардан баштоо ыңгайлуу. Мисалы, бир ыр боюнча дилбаян жазуу жокко эсе. А орус адабиятын окутуунун методикасында бул маселе эчак колго алыныптыр. Профессор Б.Алымов ыр боюнча дилбаян жазса болобу деген максатта практиканттары аркылуу Ж.Турусбековдун “Ленин жолу” деген ыры боюнча окуучуларга жаздырган экен. Дилбаян жакшы чыккан [10;3-53] Мына ушундай мыкты саамалыктар да улантылбаганы ичибизди ачыштырат.

Чыгарманын идеялык мааниси даяр эле бериле койбойт. Ал маани берип окуганда билинет. Ал үчүн автор көркөм каражаттарды колдонот. Чыгарманын негизги идеясы чыгарманын жалпы мазмунунан да чыгат. Адабият сабагында мугалим көп ирет мисал менен кайрылып түшүндүрүп жүрүүсү керек болот. Бул ар бир жаңы өтүлгөн чыгарма сайын болгону майнаптуу деп эсептейбиз.

10-11- класстарда окуучуларга сунуш кылынган дилбаяндардын тематикаларынын арасында чыгарманын идеялык, философиялык ж.б тармактары боюнча биздин сунуштообузда төмөнкүдөй болжолдуу темалар берилген: “Азаттыкка бараткандагы азап-тозоктун узак жолу” (М.Элебаевдин “Узак жол” чыгармасы боюнча), “Ажал ордуна – өмүр” (Ж.Турусбековдун “Ажал ордуна” драмасы боюнча), “Жеңишбек” поэмасынын идеялык мааниси (А.Осмоновдун “Жеңишбек” поэмасы боюнча), “Райкандын “Жинди суусу жана араккечтик проблемасы”, “Адам жеңилиш үчүн жаралган эмес” (Э.Хемингуэйдин “Чал жана деңиз” повести боюнча), “Кандуу жылдарды чагылдырган чыгарма (А.Токомбаевдин “Кандуу жылдарындагы” эл турмушунун чагылышы), “Кыргыз элинин байыркы турмушунун “Көк асабада” чагылышы” (Т.Сыдыкбековдун “Көк асаба” романы боюнча).

Бул темалар да чоң даярдыкты, машыккандыкты талап кылган темалар. Мындай чыгармаларды талдоо, албетте, текстти мыкты билүү, проблемалык маселени чечүүнү, интерпретациялоону талап кылат. “Көркөм текстти жакшы билгендиктери гана проблеманы чечүүдөгү алардын таанып билүүчүлүк

ишмердигинин активдүүлүгүнүн конкреттүү базасы боло алат”[54;101]. Ал эми текстти сабакта интерпретациялоо дегенибиз: “көркөм текстти окуган учурда кандайдыр бир белгилүү маданий-тарыхый жана инсандык жагдай-шарттарда чыгарманын эмоционалдык-маанилик маңызын талдап, талкуулоо. Демек, ал текстти окуу, түшүнүү, түшүндүрүү менен гана чектелбейт, андан тереңирээк кетет”[92.;44]. Текстти интерпретациялоонун таасири дилбаянга да тиет. Албетте, окуучу өзүнүн жана дилбаяндын көлөмүнүн деңгээлинде гана жазат. Алардан профессионал адабиятчылар жазган макалаларды талап кылуу туура эмес. Бирок, адабиятчылардын, сынчылардын пикирлерин мисал кылуу менен жазышса, теманы тез, жеткиликтүү ачууга чоң жардам болот.

2в. Чыгарманын үзүндүлөрүн жана айрым эпизоддорун талдоо боюнча жазылган дилбаяндар да чыгармачылыкты өркүндөтөт. Мындай темаларда чыгармалардын бир үзүндүсүнө же көрүнүктүү эпизодунө талдоо жүргүзүлөт. Анда ошо үзүндү эмне үчүн талдоого алынышы эске алынат. Мындай темаларга “Ак Өгүздүн ашуусундагы элес” (А.Токомбаевдин “Кандуу жылдар” романы боюнча), “Ажар менен карышкырлардын кармашы” (К. Баялиновдун “Ажар” повести боюнча), “Акбара сенин көз жашың – Базарбайга тийген каргыш” (Ч.Айтматовдун “Кыямат” романы боюнча), “Моюнкум трагедиясы Ч.Айтматовдун “Кыямат” романы боюнча), “Бугу эне жомогу” (Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повести боюнча), “Камчыбекти дарга асуу” (Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романы боюнча), же “Мусулманкулду жазалоо” (Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романы боюнча”) сыяктуу темалар кирет. Чыгарманын үзүндүсү болсо да алар чыгарманын көркөм жүгүн көтөрүүдө чоң мааниси бар экенин, ага салым кошорун, өзүнчө чоң милдетти көтөргөнүн унутпоо керек. Мындай темадагы дилбаяндар 5-класстан баштап эле берилет. Бул чыгармаларды толук эмес талдоого кирет. Бирок, үзүндү же эпизод экен деп дилбаян үчүн маанисин төмөндөтүүгө же маани бербей коюуга болбойт.

2г. Обзордук дилбаяндар – чыгармачылыкты өркүндөтүүнүн каражаты. Мыкты даярдыктын болушун талап кылат. Мындай темадагы дилбаяндар бир доордогу же бир темадагы адабияттын өнүгүүсүнө, же бир автордун чыгармаларына обзор болушу мүмкүн. Мисалы, “Жазгыч акындар” деген темага М.Нияз, Нурмолдо, Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Тоголок Молдонун доору, чыгармачылыгынын негизги мүнөзү, изилденүү тарыхы, элге жетиши, окутулушу жөнүндө обзордук маалымат берилет. Буларга кошулуп О.Сыдыковдун, Б.Солтоноевдин, Казыбек Мамбетимин уулунун чыгармачылыгы жөнүндө маалыматтарды да кошсо болот жана бүгүнкү күндөгү баалуулугу менен жыйынтыктоого болот. “Кыргыз профессионал жазма адабиятынын пайда болушу”, “Профессионал жазма адабиятынын телчиши”, “Кыргыз адабияты согушка чейинки мезгилде”, “Согуш мезгилдеги адабият”, “Эгемендүүлүк доорундагы адабият” деген темалар мезгил, доорлор боюнча обзор берүүнү талап кылат. Мындай дилбаяндардын кыйындыгы - адабият китебине таянуу менен андан чыга албай, айласыздан көчүрүлгөнгө окшош болгондугунда. Мындай дилбаяндар бүтүрүү экзамендерине берилбегендигинин бир себеби ушул болсо керек.

Окуучулар үчүн программада өтүлгөн тааныш чыгармалар боюнча дилбаяндарды сунуш кылуу да кызыктуу. Мисалы, “Үркүн” темасы көркөм адабиятта” деген тема 11- класста өтүлгөн Ж. Турусбековдун “Ажал ордуна”, А. Токомбаевдин “Кандуу жылдар” романы, М. Элебаевдин “Узак жол” романы жана мурда өтүлгөн К.Баялиновдун “Ажар” повести, Ы.Шайбековдун “Кайран эл” поэмасы сыяктуу чыгармалар боюнча обзор берүү, жалпылоо менен ишке ашат. Албетте, тарыхый фактыларды интеграциялап колдонуу да ийгилик алып келмек. Мисалы , “Үркүндүн 100 жылдыгы” боюнча тарыхый материалдарды ыгы менен колдонууга болот. Обзордук дилбаяндарда программада өтүлгөн материалдардан ашыкча материалды камтуу талап кылынбайт.

3. Образдар боюнча жазылуучу дилбаяндарда чыгармачылык ишмердүүлүктү өркүндөтүү

3 а. Бир образды талдоодогу чыгармачылык

Мектеп окуучулары, айрыкча, бүтүрүүчүлөрү менен абитуриенттер дилбаяндарында жеке образдарды ачууда бул нерселерге сөзсүз көңүл бурушу керек: "...каарман байланышкан тарыхый мезгилди так аныктоо, анын социалдык тегин, турмуш шартын, жашоо образын көрсөтүү, андан кийин портретине, манерасына, кийимине жана кебине сөзсүз көңүл буруу керек. Каарманды сүрөттөө менен анын кызыгуу чөрөсүн, көз карашын иш мүнөзүн, адамдарга мамилесин, кыймыл аракеттерин, ички ой толгоолорун аныктоо керек" [25; 9]. Мындай дилбаяндар мүнөздөмө дилбаяндарга кирет.

Чыгармадагы бир образды талдоо 5-7-класстардан баштап эле кеңири жазылат. Албетте, 5-класста үйрөтүү мүнөзүндө болот. Бара-бара жомок, аңгемелерден чоңураак чыгармаларга өтөт. 6-класста "Эр Төштүк" эпосундагы Эр Төштүктүн, А. Чоробаевдин " "Тайлак баатыр" поэмасынагы Тайлак баатырдын Ч.Айтматовдун "Биринчи мугалим" повестиндеги Дүйшөндүн, 7-класста "Эр Табылды" эпосундагы Эр Табылдын, Т.Сыдыкбековдун "Акылман куудул" повестиндеги Куйручуктун, Ж.Садыковдун "Манастын уулу Семетей" драмасындагы Семетейдин, Ч.Айтматовдун "Эрте келген турналар" повестиндеги Султанмураттын образдары ачылмайынча, бул чыгармалардын башкы идеясы, көтөргөн жүгү ачылбайт. Окуя да ушул негизги каармандардын айланасында өткөндүктөн сабакта бул образдарга кенен талдоо жүргүзүлүшү жана андан кийин алар боюнча чакан дилбаян жазуу сунушталышы майнаптуу болот. Бул чыгармалар боюнча дилбаян жазып үйрөнгөн окуучулар 10-11- класстарда жеке образдар боюнча дилбаяндарды кыйналбай эле жазышат. Бирок, ар бир каармандын өзгөчөлүгү, чыгармадагы өтөгөн жүгү, салмагы ар башка болгондуктан образдар боюнча жазылуучу дилбаяндарга да аяр мамиле керек. 8-9- класстарда да мындай образдар боюнча жазылуучу материалдар кеңири. 10- класста "М.Элебаевдин

“Узак жол” повестиндеги Мукайдын образы”, “К.Жантөшевдин “Каныбек” романындагы Каныбектин образы”, “Эрдик менен назиктикте, сүйүү менен намысты энчилеген баатыр кыз (К.Тыныстановдун “Жаңыл Мырза” поэмасы боюнча), 11-класста “Ч. Айтматовдун “Жамийла” повестиндеги Жамийланын образы”, “Аруулуктун, тазалыктын, назиктиктин Асели” (Ч.Айтматовдун “Делбирим” повести боюнча) сыяктуу темаларда чыгармадагы бир каарманды талдоо аркылуу чыгармадагы автордук ойду чечмелөөгө кайсы бир деңгээлде болот. Сөз бир каармандын айланасында болгону менен дилбаянда жалаң ошол эле каарман жөнүндө гана жазылып, башка каармандар жөнүндө сөз айтылбашы керек деген түшүнүк болбошу керек. Мисалы, Жамийланын образын ачууда Данияр жөнүндө, Аселдин образын ачууда Илияс жөнүндө, Жаңыл Мырзанын образын ачууда Түлкү баатыр жөнүндө жазылбаса бул образдарды ачууга мүмкүн эмес.

Бир каармандарды талдоого алуучу дилбаяндардын тематикасы бүтүрүү экзамендерине да сунуш кылынат. Анда төмөнкүдөй темалар жолугат: “Ак калпак кыргыз журтуна Ала-Тоодой бел болгон” (“Манас” эпосундагы Манастын образы), “Астыга салса ак жолтой, аркада жүрсө сан колдой” (“Манас” эпосундагы Бакайдын образы), “Кулун жал болсо мингеним, кулун тон болсо кийгеним” (К.Жантөшевдин “Каныбек” романындагы Каныбектин образы). Ушундай темалар Семетей, Сейтек баатырлардын жана Жаңыл Мырзанын образы боюнча сунушталган. “Манас” эпосундагы Манастын образы боюнча бир дилбаяндын үлгүсү тиркемеде берилди. Каармандардын мүнөзү чыгармада бир калыпта турбайт, ал да өзгөрөт, өсөт, улам тереңдейт, ансайын каармандын жүзү ачылат. Мүнөздүн ошол өсүү жолу окуучу-автордун көз жаздымында калбоосу керек. Экинчи бир зарыл нерсе, каармандын кулк-мүнөзүн ачууда жазуучу кандай ыкманы пайдаланганы чоң мааниге ээ. Жазуучу өзүнүн атынан ачып бердиби же, башка кейипкерлердин сөзү менен ачылдыбы же каармандын өзү ачтыбы бул да көңүлдө болгону

жакшы. Мисалы, Ч.Айтматовдун повесттеринде Жамийланын образы Сеиттин сөзү менен ачылса, Илиястын образы өзүнүн баяны менен ачылат.

3б. Эки же андан ашуун образдарды талдоодогу чыгармачылык

Эки же андан ашуун каармандарды боюнча жазуунун кыйын жагы даяр салыштыруулар окуу китептеринен табылбайт. Окуучу өзү салыштырып жазат. Салыштырылуучу эки каарман бир чыгармада болсо, бир топ оңой. Мисалы, “Жамийла” повестиндеги Жамийла менен Даниярдын образы” деген темада бул эки каарман чыгарманын өзүндө бири биринин образын, ачышкан бири бирин толуктаган каармандар. Алардын бири-бирин жактыруусунун тарыхы экөөсүнүн тең жүзүн ачат. Сейде менен Ысмайыл да бир чыгармада жана карама-каршы образдар болгондуктан жазууга оңой. “Жамийла менен Асел” же “Данияр менен Илияс”. (Ч. Айтматовдун чыгармалары боюнча) сыяктуу салыштырууну талап кылган дилбаяндардын бир кыйла татаалыраак болгону менен нукура изденүүнү талап кылат. Мындай дилбаяндарды жазууда окуучу оболу бирин мисалы, Жамийланы сүрөттөп, андан кийин Аселди сүрөттөшү керек. Бул туура эмес, себеби эки мүнөздүн суммасына окшоп калат. Эки каарман бир мезгилде параллел салыштырылганда туура болот. Мындай дилбаяндардын татаалдыгы да ушунда, бирок туура жолу ушул.

Салыштырылган каармандардын мүнөзүндөгү, көз карашындагы, ишениминдеги бир темага байланышкан оболу жалпылык, андан кийин айырмачылык каралат. Албетте, аларды курчаган социалдык чөйрөнүн, мезгилдин, шарттын таасирлери да эсте тутулушу зарыл. Бир эле образ бир нече образдар менен салыштырылышы мүмкүн болгон дилбаяндар да бар. Мисалы, Манастын образын ачуу үчүн Алмамбет, Чубак, Сыргак, Бакай, Кошой, Каныкей сыяктуу оң образдар менен Коңурбай, Нескара, Жолой сыяктуу терс каармандарды менен салыштыруу жүргүзүлсө тема кенен, жеткиликтүү ачылат.

3г. Топтук образдарды талдоогу чыгармачылык

Топтук образдар боюнча жазылуучу дилбаяндарга бир чыгармадагы, же бир мезгилдеги, же бир тематикадагы же бир жазуучунун чыгармачылыгындагы бир нече образдарды салыштырууну талап кылган дилбаяндар кирет. Мындай дилбаяндарда бир нече каармандардын окшош да, айырмалуу да жактары каралалат. Мисалы, “Үзүлгөндү улаган, чачылганды жыйнаган” (“Манас” үчилтигиндеги аялдар). Мында Каныкей, Чыйырды, Арууке, Айчүрөк, Кыз Сайкал сыяктуу аялдар тууралуу сөз жүрөт. Бул каармандарды бириктирген мезгил, бир чыгарманын каарманы, болгонда оң каармандары экендиги.

“Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы аялдардын образдары” аттуу тема боюнча Сейде, Жамийла, Асел, Толгонай, Алиман, Жайдар, Алтынай Сулайманова, Үкүбала, Зарипа, Найман-Эне сыяктуу каармандардын мисалында обзор түрүндө жазууга болот. Алардын коом алдындагы жалпы окшош сапаттары ачылышы керек.

“Манас” эпосундагы баатырлар” деген темада дилбаян жазылчу болсо, сөз Манас, Алмамбет, Чубак, Сыргак, Бакай, Кошой, Семетей, Сейтек, Күлчоро сыяктуу оң каармандар менен Коңурбай, Жолой, Нескара, Канчоро, Абыке, Көбөш, Кыяз, Чынкожо, Сарыбай дөө сыяктуу терс каармандардын айланасында болот.

Топтук образдарга “Ыйманбай жана ыйманбайчылык” (Т.Сыдыкбековдун “Тоо арасында” романы боюнча), “Маңкурт жана азыркы маңкуртчулук” (Ч.Айтматовдун “Кылым карытар бир күн” романы боюнча), “Абил бий жана абилбийчилик” (Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романы боюнча) “Т.Молдонун “Кемчонтой” поэмасындагы Кемчонтой жана кемчонтойчулук” сыяктуу темалардагы дилбаяндар да кирет. Бул дилбаяндарда оболу берилген каармандардын, мисалы маңкурттун же Кемчондойдун образы ачылып, андан кийин азыркы коомдогу ошол типтеги кишилер жөнүндө сөз болот.

Жогоруда адабий темадагы дилбаяндардын түрлөрүнүнүн ар биринин жазылуу өзгөчөлүгүнө азыноолак токтолдук. Албетте, бир темага арналган дилбаянга толук токтолууга мүмкүн эмес. Антсе да зарылдыгына ылайык эки дилбаянга талдоо-пикирибизди айттык. Дилбаяндын кандай түрүн жазганына жараша, талдоо ошол нукта болорун көрсөттүк. Адабий дилбаяндардын ортосундагы айырмачылыктарды мугалим өзү өздөштүрмөйүнчө, окуучу аларды билиши мүмкүн эместигин эске тутуу зарыл. Адабий темадагы дилбаянды талдоодо төмөнкүдөй критерийлер каралат:

- Акын-жазуучунун өмүрү, чыгармачылыгы окуучу үчүн кургак тизмеленген жокпу (китептен көчүрүлгөн жарабайт).

- Жазуучунун өмүрүнөн сабак алуучу эмнени көрдү?

- Чыгармачылыгынан кандай таасир алды, эмнени баалады?

- Жыйынтыгы же балоосу (жеке пикири) барбы? Бар болсо кандай?

- Чыгарманы анализге алган дилбаяндарда чыгарманын идеясы эмнеде, көтөргөн жүгү, баалуулугу, жаңычылдыгы, чеберчилиги кандай деген ойлордун айланасында канчалык деңгээлде жазылганы эске алынат.

- Образдар боюнча жазылган дилбаяндарда каармандын жүзү дилбаянда ачылдыбы, ага окуучунун мамилеси кандай, аны жактайбы же ага каршыбы, жеке пикири бар же жок экени каралат.

- Дилбаянда окуучунун жеке пикири, жалпылоосу, корутунду барбы, болсо туурабы?

Талдоодо мыкты дилбаяндардын авторлорунун шыгын дагы өстүрүү үчүн мугалим кам көрүүгө тийиш. Бул инсанга багыттап окутуунун принциптерине негизделет. “Инсанга багыттап окутуу бул окуучунун-субъектин жеке өзүнө гана мүнөздүү бөтөнчөлүктөрүн, жөндөмдүүлүктөрүн таап чыгып, субъектик тажрыйбасынын өз алдынчалуулугун жана өз алдынча баалуулугун таанып, мына ошол субъектик тажрыйбасына таянып педагогикалык таасир этүүнү жүзөгө ашырып окутуу болуп эсептелинет” [116;119]. Андыктан, окуучунун

дилбаянына да жеке, астейдил мамиле кылып, андан окуучунун жеке өзгөчөлүгүн, баалуулугун таанып, чыгармачылык шыгын өнүктүрүү, өстүрүү – бул адабият мугалиминин маңдайына бүткөн жазылбаган милдети. “Адабият мектепте да турмуштагыдай иш кылат-адамдын аң сезимин, дүйнө таануусун, инсандыгын калыптандырат”[135;162]. Ал жөнүндө жазылуучу дилбаян да куду ошондой эле кызмат кылат.

III глава боюнча корутунду

V-VII класстарда үйрөтүүчү мүнөздөгү дилбаяндар жазылат. Дилбаян жаздырууга үйрөтүүчү этап мугалим үчүн эң жооптуу. Ал көркөм текст менен иштөөдөн башталат. “Кыргыз адабиятынын программасы” боюнча 5-класста бул жомокторду сабакта өтүү менен башталат. Мугалим эң алгач текст аркылуу окуучунун көңүл буруусунун, кабыл алуусунун, элестетүүсүнүн, ой жүгүртүүсүнүн үстүндө иштейт. Окуучуларга жомоктордун негизинде дилбаян жаздыруу менен алардын чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүн калыптандырып, жакшыртуу үчүн сабакта жомокторду окутууда аткарылчу дидактикалык иш-аракеттердин негизгилери катары төмөнкүлөрдү белгиледик: окуучунун жомоктун мазмунун, идеясын толук өздөштүрүүсү, жомок боюнча окуучунун жеке ой-пикири, жомокту текст катары таануу жана жомоктун түзүлүшүн, бөлүктөрүн, окуялардын жүрүшүн жыйынтыгын ажыратып билүү, бөлүктөргө бөлүүгө, жомок боюнча алган түшүнүктөрүн жазуу түрүндө (дилбаян) бере алууга көнүгүү. Белгиленген бул иш-аракеттер жомокту окутууда, негизинен аткарылат. Бирок, бул иштер дилбаянды чыгармачылык менен жаздырууга жетишпейт. Андыктан, тексти интерпретациялоо, кайра түзүү аркылуу окуучунун кыял чабытын, чыгармачылык ойлонуусун өстүрүү менен дилбаянды талдоодо жалпы класстын жана ар бир дилбаяндын жетишкен ийгиликтери, кемчиликтери белгиленип, чыгармачылыкты өркүнөтүү үчүн дагы кандай деталдарды пайдаланууну сунуштоо талап кылынат. Окуучу жетишкен кандай гана

ийгилик болбосун белгиленүүгө, бааланууга тийиш. Бул чыгармачылыкты калыптандыруучу мезгилде аткарылуучу зарыл шарттардын бири.

Көркөм текстти сөзсүз окуу жана аны билүү, темага ылайык дилбаяндын мазмунун туура ачуу, өзүнүн ой-пикирин билдирүү, ырааттуу жана сабаттуу жазуу, дилбаян боюнча бардык класстарга коюлуучу бирдей талаптар жана ушуга байланыштуу аткарылуучу жумуштар дилбаян жазуунун педагогикалык-методологиялык негизи болуп эсептелет. Ал ар кандай класстарда окутулуучу көркөм материалдын мазмуну, көлөмү, жанры жана дилбаяндын көлөмүнө коюлган талаптардан айырмаланат. **Дилбаянды чыгармачылык менен жаздырууга арналган ыкмалар анын методдору болот.** Аларга дилбаян жазууга чыгармачылык менен даярдануу, жаздыруу, чыгармачылык менен талдоо, андагы кемчиликтерди белгилөө, анализдөө, каталар менен иштөө окуучулардын билим, билгичтик, көндүмдөрүн, тажрыйбаларын эске алып, темаларды тапшырмаларды кайра түзүп сунуштоо, сабактардын (даярдоо, талдоо) моделин өркүндөтүү, мыкты дилбаяндардын конкурсун уюштуруу, окуучулардан тест алуу сыяктуу методдор кирет. Ал методдорду жайылтуу жана өркүндөтүү менен пайдалануу сунушталат.

Окуучулардын чыгармачылыгын өркүндөтүү үчүн мугалимге тиешелүү он үч, окуучуга тиешелүү он эки шартты белгиледик, ал дагы толукталышы мүмкүн. Чыгармачылык менен жазылуучу дилбаяндар акын-жазуучулардын өмүрү жана чыгармачылыгы, чыгармалары, образдар боюнча методисттер көрсөткөн бардык түрлөрүндө жазыларын изилдөөбүздө мисалдар менен көрсөттүк, айрымдарын талдадык, айрымдарын тиркемеде бердик. Натыйжада, дилбаян жаздыруу талдоо, текст менен иштөө аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн өркүндөтүүнүн методологиясы иштелип чыкты.

Жалпы корутунду

Орто мектептерде кыргыз адабияты боюнча жаздырылуучу дилбаяндар “Кыргыз адабиятынын программасына”, Кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун мамлекеттик стандарттарына ылайык V-XI класстарда жүргүзүлөт жана анда ар бир класска ылайык атайын сааттар бөлүнгөн. Дилбаяндар, адатта, бир чыгарма же бир жазуучу акындын өмүрү-чыгармачылыгы класста өтүлүп бүткөндөн кийин окуучунун билимдерин бекемдөө, текшерүү максаттарында жаздырылып жүргөнү белгилүү. Бирок анын максат – милдеттери өтө терең жана кенен. Методист окумуштуулар, алдыңкы практик мугалимдер дилбаянды окуучунун адабият боюнча билимин текшерүүчү курал катары пайдаланбастан, окуучунун жалпы адамдык турпатын, маданиятын, кругозорун, дүйнөгө көз карашын, шык-жөндөмүн билдирүүчү, алардын чыгармачылык жөндөмүн, чыгармачылык ишмердүүлүгүн калыптандыруучу, өнүктүрүүчү каражат катары карашкан жана ошол максаттарда пайдаланууну сунуш кылышкан. Тажрыйбалуу мугалимдер ушул багытта колдонушкан. Тилекке каршы бул сунуштар кенен изилденбеген, жайылтылбаган, илимий негизде толук иштелип чыккан эмес. Кыргыз адабиятынын окутуунун методикасында дилбаян жаздыруунун көп маселелери методист – окумуштуулар, профессорлор Б.Алымов, А.Муратов, С.Рысбаевдер, педагогика илиминин доктору В.Мусаева, педагогика илимдеринин кандидаты Б.Аман кызы жана Эл мугалими Б.Исаков тарабынан изилденген. Мектептерде дилбаян жаздыруу жумуштары атайын максат-милдеттерге ылайык жүргүзүлөт. Дилбаян жаздыруу аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн илимий негизде изилдөө жолго коюлган эмес эле. Биздин изилдөөбүз ушул багытта салым болот деген ойдобуз.

Окуучунун дилбаяны деп өз алдынча иштөөгө, чыгармачылыкка негизделген, мугалимдин жетекчилиги астында, окуу программасына ылайык ал сунуш кылган теманы өз алдынча жазуу түрүндө ачкан, темага, маселеге жеке пикирин, өз түшүнүгүн билдирген чыгармасын (түзгөн текстин) айтабыз. Чындыгында дилбаяндын маани-маңызы мындан да кенен. Кыргыз адабиятын

окутуунун методикасында, ал турсун орус орус адабиятын окутуунун методикасында дилбаянды классификациялоо маселесинде бирдей пикир жок. Бул анын табигатынын көп кырдуулугунда. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасында дилбаян “чыгармачылык” деген түшүнүк менен жакын же синоним каралып келген. “Чыгармачылык” деген өзүндөн кошуп чыгаруу, жаңыны жаратуу же өзгөртүү, кошумча жаңылык киргизүү деген мааниде колдонулат. Буга мектептеги, райондук, областтык, республикалык деңгээлдеги өткөрүлүп жаткан дилбаян сынактары мисал боло алат. Бул сынактардын мааниси чоң. Андай сынактарды өркүндөтүүбүз керек.

“Чыгармачылык” түшүнүгү философия жана психология илимдеринин объектиси. Философия илиминин далилдөөсү боюнча адам баласынын аң-сезимдүүү байыркы доорунан азыркы учуруна чейин аны чыгармачылык коштоп келди жана коштой бермек. Философияда чыгармачылык боюнча көп түрдүү көз караштар бар. Биз ага диалектикалык материализмдин көз карашынан карашынан карайбыз. Психологияда чыгармачылык, кең маанисинде, адам ишмердүүлүгүнүн бардык тармагында оң эмоция, жаңы натыйжа берген практикалык жана теориялык ишмердүүлүк катары каралат. Чыгармачылык адам баласына гана таандык. Адам баласы кандай гана нерсени курбасын, ал эң оболу аны өзүнүн чыгармачылык менен ой жоруусунда, элестүү-кыялдануусунда (вображение) түзүп, андан кийин гана практикалык жактан ишке ашырат. Психология илими чыгармачылык ишмердүүлүктүн объективдүү жана субъективдүү шарттарын изилдөө менен анын калыптандыруу, өнүктүрүү жолдорун, чыгармачылыкка тоскоол болуучу шарттарын да изилдейт.

Педагогика илими чыгармачылык ишмердүүлүккө тарбиялоонун максат-милдеттерин аныктап, анын формаларын, каражаттарын, методологиясын изилдейт, окутат, чыгармачылык ишмердүүлүккө тарбиялайт. Орто мектептерде дилбаян жаздыруу педагогика илиминин чыгармачылык ишмердүүлүккө тарбиялоодогу терең маани берүүчү бир тармагы, бөлүгү. Ал

кыргыз тили жана адабияты сабактарында, көбүнесе, адабият сабагында жүргүзүлөт. Дилбаян жазуу жумуштары мектептерде белгилүү максат, милдеттерге ылайык жүргүзүлөрүн ишибизде ачып бердик. Ал дилбаян жазуу жумушунун көптөгөн талаптарын аткаруу менен аткарылат. Изилдөөбүздө аларды терең талдоого аракеткылдык. Бул маселелер изилдөөбүздүн теориялык бөлүгүнө тиешелүү болгондуктан, ага ылайык методикалык адабияттары окуу, тиешелүү мамлекеттик документтерди окуп үйрөнүү, изилдөө, байкоо, сурамжылоо, аңгемелешүү ж.б. методдор колдонулду. Практикалык-эксперименттик бөлүктө да мугалимдер, окуучулар аңгемелешүү, суроо-жооп, байкоо, анкета алуу, дилбаян жаздыруу, талдоо, сабактарга катышуу, сабактардын моделин жакшыртуу, чыгармачылык ишмердүүлүк боюнча мугалимдердин да окуучулардын да түшүнүктөрүн тереңдетүүнүн үстүндө иштөө, дилбаяндардын конкурсун өткөрүү, жалпылоо методдору колдонулду. Практикалык-эксперименттик иш аракеттерди жүргүзүүнүн базасы катары Чоң-Алай районундагы А.Саит атындагы гимназия-мектеби (Дароот-Коргон айылы), В.И.Ленин атындагы орто мектеби (Кара-Мык айылы), Алай районундагы М.Адышев гимназия-мектеби, Ош шаарындагы №5 Ж.Бөкөнбаев гимназия-мектеби, №36 Ч.Айтматов гимназия-мектеби алынды. Эксперименттик иштерге аталган мектептердин кыргыз тили жана адабияты мугалимдери жана беш жүзгө жакын окуучу катышты.

Изилдөө ишибизде:

1. Орто мектептерде дилбаян жазуу жумуштарынын жалпы маселелери изилденди.
2. Орто мектептерде дилбаян жазуу жумуштарынын максат, милдеттери такталды.
3. “Ишмердүүлүк”, “чыгармачылык” жана “чыгармачылык ишмердүүлүк” түшүнүктөрүнүн табияты ачылды жана дилбаян жазууда чыгармачылык менен колдонуу сунушталды.

4. Мектепте дилбаян жаздыруу аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн методологиялык негиздери айкындалып, методдору иштелип чыкты.

5. Педагогикалык эксперименттик иштер жүргүзүлүп анын жыйынтыктары чыгарылды.

6. Орто мектепте дилбаян жаздыруу аркылуу окуучуларды чыгармачылык ишмердүүлүгүн өркүндөтүүнүн методикасы иштелип чыкты.

7. **Негизгиси**, адабият сабагында дилбаян жазуу, жаздыруу жумуштары жөн гана аткарылуучу тапшырмалар эмес же текшерүү иши эмес, **ал –система**. Дилбаян чыгармачылык менен ойлонууга, чыгармачылык менен иштөөгө жөндөмдүү келечек ээлерин тарбиялоодо, азыркы атаандаштыгы күчтүү заманга туруштук бере ала турган, кыргыз элинин маданиятын, адабиятын жоготпой алып жүрүүчү, улантып өнүктүрүүчү муунду тарбиялоодо бирден бир керектүү каражат, мазмундуу жасаган ишибиз болуп кызмат кыларына кылдай күмөн саноого болбойт.

Практикалык сунуштар

1. Окуучуларды коомдук турмушка, рухий чыгармачылыкка даярдоочу маанилүү ролуна жараша дилбаянга коомчулукта, мамлекеттик документтерде, кыргыз адабиятын окутуунун методикасында, “Кыргыз адабиятын окутуунун программасында”, мектепте дилбаян жаздырууга артыкчылыктуу маани берилүүгө тийиш:

а). Мектепте дилбаянды жазууну үйрөтүү жана окуучулардын чыгармачылыгын өркүндөтүү үчүн ага бөлүнүүчү сааттардын санын көбөйтүү, жалпы сөз өстүрүү, жазуу жумуштарынан бөлүп көрсөтүү, окуулик китептердин аппаратында дилбаян жаздырууга жеткиликтүү маани берүү,

б). Дилбаяндардын мектептик, райондук, областтык, республикалык деңгээлде өтүүчү олимпиадаларын, конкурстарын жакшыртууга маани берүү,

в). Мектеп бүтүрүүчүлөрүнүн бүтүрүү экзамендерине карата жазуучу дилбаяндарын жазууга маани берүү. Аны жалпы республикык тесттен (ЖРТ) мурун өткөрүү. ЖОЖдорго кыргыз адабияты боюнча тесттик суроолор боюнча эмес, дилбаян жаздыруу аркылуу кабыл алууну сунуштайбыз. Россия Федерациясында ЖОЖдорго кирүү экзамендеринде орус адабияты боюнча милдеттүү дилбаян жаздырууну кабыл алуусу бекеринен эмес.

2. ЖОЖдорго кирүү экзамендери үчүн жазылуучу дилбаяндар эссе түрүндө эмес, орто мектептерде кыргыз адабияты боюнча окуу программасы боюнча өтүлгөн: а) “Манас” эпосу башында турган элдик оозеки чыгармалар боюнча, б) акындар поэзиясы боюнча, в) профессионал жазма адабияттын өкүлдөрүнүн өмүрү, чыгармачылыгы, жазышкан чыгармалары боюнча, көркөм образдар боюнча, г) эркин темада жазылуучу дилбаяндарды жазуу менен өткөрүлүүсү керек. Дилбаяндын мурдагы аброюн калыбына келтирүү зарыл.

3. Кыргыз тили жана адабияты мугалимдерин даярдоодо алардын дилбаян жазуу, жаздыруу боюнча компетенттүүлүгүн кароо:

а). ЖОЖдордун филологиялык билим берүүнүн технологиялары же кыргыз тили жана адабиятын окутуунун методикасы деп аталган кафедраларында кыргыз адабияты адистиги боюнча мугалимдерди даярдоо үчүн, аларга “Дилбаянды окутуунун методикасы” деген дарсттарды окутуп, үйрөтүү,

б). Республикалык, областтык мугалимдердин билимин өркүндөтүү институттарында кыргыз адабияты мугалимдери үчүн “Дилбаянды окутуунун методикасы” деген сабактардын өтүлүүсү зарыл.

3. Дилбаянды окутуу боюнча методикалык адабияттардын чыгышына жана мектептердин жетиштүү камсыз болушуна маани берүү.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Абдесов, Н. Дилбаян – окуучулардын жазма чыгармачылыгы. [Текст] / Н.Абдесов –Б.:Полиграфбумресурсы, –2017. –280 б.
2. Абдразаков, Б. Дил баяндын жаңы түрү – улама дилбаян [Текст] / Б. Абдразаков / Кутбилим – сабак. – 2000, – №12.
3. Адабият таануу терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / Орто мектептин мугалимдери жана окуучулары үчүн // Түз. Ж. Шериев, А.Муратов – Ф.:Мектеп, – 1987. – 120 б.
4. Азаров, Ю.П. Учиться, чтобы учить [Текст] / Ю.П.Азаров // Новый мир. – 1987. –№4.
5. Айзерман, Л.С.Сочинение о сочинениях [Текст] / Айзерман Л.С. – М.: Педагогика –1986. –160 б.
6. Акматов, Ж. Сочинение жазууга үйрөтүүдөгү иш тажрыйбам [Текст] / Ж. Акматов // Эл агартуу. –1988. – № 2, 7-9 б.
7. Алымов, Б. Кыргыз адабиятын (1920—1990-ж.ж.) мектепте окутуунун илимий-методикалык негиздери [Текст] Педагогикалык илимдердин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн илимий доклад түрүндөгү диссертациянын авторефераты 13.00.02. /Б.Алымов. – Б.: –1994. – 70 б.
8. Алымов, Б. “Сегиз жылдык мектептерде сочинение жүргүзүүнүн айрым маселелери” [Текст] / Б.Алымов. // Китепте:Кыргыз тилин окутуунун кээ бир маселелери. – Ф. –1963. –135 б. –3-53бб.
9. Алымов, Б. Жогорку класстарда жазуу жумуштарын жүргүзүүнүн айрым маселелери [Текст] / Б.Алымов. – Ф. – 1968. – 84 б.
10. Алымов, Б. Мектеп сочинениеси –Ф. –1982. –112 б. [Текст] // Китепте: Алымов Б. Тандалган эмгектер: жогорку окуу жайларынын филол.фак.студ.үчүн / Б.Алымов. – Б.:КУУ. 2012. – 784 б. – 544-658бб.

11. Алымов, Б. Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы [Текст] Жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттери үчүн окуу китеби. – Ф.: Мектеп, 2-китеп. –1984. – 336 б. / Китепте: Б.Алымов Тандалган эмгектер //:Жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттери үчүн – Б.: КУУ –2012. – 784 б. – 229-54266.
12. Алымов, Б. Кыргыз совет адабиятынын окутуунун методикасы. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китеби [Текст] / Б.Алымов. –Ф. – 1981. –220 б.
13. Алымов, Б., Муратов А. Кыргыз адабияты. Орто мектептин 7-классы үчүн хрестоматия окуу китеби. 1-бас. [Текст] / Алымов Б., Муратов А. –Б.: Педагогика – 2000. –400 б.
14. Алымов, Б. Кыргыз адабияты. Кыргыз орто мектептеринин 9-класстары үчүн окуу китеби [Текст] / Б. Алымов. – Б.: Педагогика. – 2002. – 436 б.
15. Аман кызы Бактыгүл. Мектепте адабиятты окутууда жазуу жумуштарын жүргүзүүнүн илимий методикалык негиздери [Текст] Пед. илим. канд. дис. автореф. /Аман кызы Бактыгүл. – Б. –2008. – 25 б.
16. Амелина, Е.В. “100 лучших сочинений для школьников. [Текст] / Е.В. Амелина. – М.: Эксмо –2015. – 416 с.
17. Амонашвили Ш. Основы гуманной педагогики. Книга 3. Школа жизни [Текст] / Ш.Амонашвили. –2017. – 636 с.
18. Анализ и оценка экзаменационного сочинения [Текст] / Литература в школе. –1965. –№ 1-3. –1966. –№2. –1967. – № 2. –1970. – № 6. –1971. – №1,2.
19. Анализ и оценка экзаменационного сочинения [Текст] / Литература в школе. –1965. – № 1.
20. Анализ и оценка сочинения на аттестат зрелости [Текст] / Литература в школе –1965. –№3.

21. Асаналиев, К., Байгазиев, С. ж.б. Кыргыз адабияты орто мектептин 10-классы үчүн окуу китеби. Толукталып 3-басылышы [Текст] / К. Асаналиев К., Байгазиев С. Жигитов, К. Иманалиев. – Б.: 2007. – 360 б.
22. Артыкбаев, К., Исаков, Б. Кыргыз адабияты: 5-кл. үчүн хрестоматия окуу китеби. 4-бас. [Текст] / К. Артыкбаев, Б. Исаков. – Б.: 2012. – 320 б.
23. Бабанский, Ю.К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе [Текст] / Ю.К. Бабанский – М.: Просвещение – 1985. – 208 с.
24. Бабанский, Ю.К. Избранные педагогические труды [Текст] / Ю.К. Бабанский – М.: Педагогика – 1989. – 560 с.
25. Базанова, Л.Ф. Сочинения 2009. [Текст] / Все темы школьной программы. Русская литература XVIII-XIX вв. / А.Е. Базанова. – М.: Эксмо – 2009. – 256 с.
26. Байсеркеев, А.Э. Орто мектепте табигый предметтерди окутуудагы окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн технологиялары [Текст] / Пед. илим. докт. дисс. авторефераты / А. Байсеркеев – Бишкек. – 2017. – 40б.
27. Батаканова С.Т. Адабиятты окутуунун методикасы [Текст] / С.Т. Батаканова – Б.: 2017. – 408 б.
28. Батаканова, С.Т. Мектепте көркөм чыгарманы талдоонун илимий педагогикалык негиздери [Текст] монография / С.Т. Батаканова – Б.: Кут бер – 2010. – 288.
29. Бекбоев, И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. [Текст] / Бекбоев И. – Б.: Бийиктик – 2011. – 384б.
30. Бекембай Апыш. Педагогика (1-бөлүм) окуу куралы [Текст] / Бекембай Апыш – Ош. – 1993. – 108 б.

31. Бекембай Апыш. Дидактика. Окуу куралы. Толукталып, ондолуп басылышы [Текст] / Бекембай Апыш – Б: Мектеп – 2006. – 196 б.
32. Белинский, В.Г. Сочинения Александра Пушкина. [Текст] / Собр соч, в трёх томах. т.3. / В.Г. Белинский – М.: ОГИЗ ГИХЛ. – 1948. – 927 стр.
33. Бердяев, Н. Смысл творчества (опыт оправдания человека) [Текст] / Н. Бердяев – М.: Из-во Г.А.Лемана и С.И.Сахарова, 1916. – 198 с.
34. Борисова, В.А., Мишлимович, М.Я. Сочинения на литературную тему в старших классах [Текст] / В.А.Борисова, М.Я.Мишлимович – М. – 1978. – 144 с.
35. Бойко, Л.Ф. Новейшие сочинения : все темы 2015 : 5 – 9 классы [Текст] / Л.Ф.Бойко, Л.В.Калугина, И.В.Корсунова и др. – М.: Эксмо – 2014. – 416с.
36. Выготский, Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. Психол очерк: Кн. для учителя. – 3-е изд [Текст] / Л.С.Выготский – М.: Просвещение – 1991. – 93 с.
37. Выготский, Л.С. Педагогическая психология [Текст] / Л.С.Выготский – М. Педагогика – 1990. – 536 с.
38. Гамзатов, Р. Менин Дагстаным [Текст] / (котор.А.Токтогулов) Повесттер I-II китеп. / Р.Гамзатов – Б.: Бийиктик – 2005. – 448б.
39. Глазунова, А.А. Письменные работы по литературе [Текст] / А.А. Глазунова. – Л. Учпедгиз – 1961. – 131с.
40. Голубков, В.В. Методика преподавания литературы [Текст] / В.В. Голубков – М.: Учпедгиз – 1962. – 496 с.
41. Горький, М. О пьесах. Собр. соч. в тридцати томах. т. 6. [Текст] / М.Горький – 1963.: Гос.изд.худож.лит. – 560 с.

42. Горький, М. О темах. Собр. соч. тридцати томах. т. 27. [Текст] / М. Горький – 1963. : Гос. изд. худож. лит. – 590 с.
43. Гринуна-Земскова, А.М. Сочинения в газетных жанрах (VII-VIII классы) [Текст] / А.М. Гринуна - Земскова. – М.: Просвещение – 1977. – 160 с.
44. Гринуна-Земскова, А.М. Сочинениям надо учить [Текст] Вопросы теории и практики / А.М. Гринуна-Земскова. – Волгоград.: Н.-Волж. кн. изд. 1970. – 120 с.
45. Гринуна-Земскова А.М. Обучения к сочинениям 5-8-классы. [Текст] / – изд. 3-е, стеротип / А.М. Гринуна- Земскова – Волгоград: Учитель – 117 с.
46. Громцева, С.Н. Сочинения на экзаменах за курс восьмилетней школы [Текст] / С.Н. Громцева // Литература в школе. – 1968. № 2, – 78- 79 с.
47. Грызлова М.А. “ За высокие качества на аттестат зрелости” [Текст] / М.А. Грызлова // Литература в школе. – 1961. – № 2, – 65-66 с.,
48. Давыдов, В.В. Послесловие [Текст] / В.В. Давыдов // В кн. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. Психол. очерк. – 3-е изд. – М.: Просвещение – 199. – 93 с.
49. Исаков, И.Б., Исакова Ч.Б. Кыргыз адабияты [Текст] / Орто мектептердин 8-кл. үчүн окуу китеби // И.Б. Исаков, Ч.Б. Исакова. – Б.: 2007. – 387б.
50. Исаков, Б. Дилбаянды кантип жакшы жазуу керек? 5-11-кл. үчүн кошумча окуу китеби [Текст] / Исаков – Б.: Учкун – 2018. – 84 б.
51. Исаков, Б. Кыргыз тили 10-11-класстар үчүн окуу китеби. [Текст] / Б. Исаков – Б.: Билим компьютер – 2012. – 448 б.
52. Ильин, Е.Н. Как сдать экзамены по литературе [Текст] / Е.Н. Ильин – М. – 1995. – 128 с.

53. Иманалиев, К.И. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы. [Текст] / К.И.Иманалиев – Ф.: Мектеп – 1970, – 230 б.
54. Иманалиев К.Орто мектептерде кыргыз адабияты боюнча проблемалык окууну уюштуруу иши [Текст] / К.И.Иманалиев –Ф.:Мектеп – 1981. – 144б.
54. Калганова, Т.А.Сочинения в различных жанров в старших классах. [Текст]/Т.А. Калганова – М.: Просвещение –1997. – 191 с
55. Капинос, В.И. Развитие речи: теория и практика обучения: 5-7 кл.: Книга для учителя [Текст] / В.И. Капинос, Н.Н. Сергеева, М.С. Соловейчик – М.: Просвещение –1991. –191 с.
56. Коротяев, Б.И. Учение-процесс творческий. Кн.для детей: Из опыта работы. –2-изд., доп. испр. [Текст] / Коротяев,Б.И. –М.Просвещение –1989. – 159с.
57. Корст Н.О. Очерки по методике анализа художественных произведений [Текст] / Н.О. Корст. – М. –1963. –280 с.
58. Краевский В.В. Преподавание как творческая деятельность учителя. [Текст] / В.В.Краевский // В книге: Дидактика средней школы.Под.ред М.Н.Скаткина. –2-изд. – М.:Просвещение –1982. –319 с.
59. Краткий педагогический словарь пропагандиста [Текст] / Под.ред.М.И. Кондакова, А.С. Вишнякова – М.: Политиздат – 1988. –367 с.
60. Краткий психологический словарь [Текст]/сост.Карпенко Л.А. //Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского – М.: Политиздат –1985. – 431 с.
61. Краткий философский словарь [Текст] /– М: РГ- пресс –2016. – 496 стр.

62. Крупская, Н.К. Коммунистическая воспитания и литература. [Текст] / Н.К. Крупская // В книге: Методика преподавания литературы в школе. Хрестоматия сост. Я.А. Роткович – М.: Просвещение – 1969. – 375 с.

63. Кыргыз адабияты: Орто мектептердин 11- кл. үчүн окуу китеби. / [Текст] / К. Артыкбаев, К. Асаналиев, С. Байгазиев, Н. Ишекеев, К. Иманалиев, А. Муратов. 3- басылышы. – Б. 2007. – 360 б.

64. Кыргыз Республикасынын билим берүү жөнүндө мыйзамы. – Б., 2003. – 61б.

65. Кыргыз адабиятынын программалары: Жалпы орто билим берүүчү мектептердин V-XI класстары үчүн [Текст] / Түз. С. Байгазиев, А. Муратов, – Бишкек: “ТАС” – 2006. – 123 б.

66. Кыргыз адабиятынын программасы. Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн билим берүү уюмдарынын V-IX кл. үчүн [Текст] / Түз. С. Байгазиев, А. Муратов, Б. Абдухамитова, К. Акматов, – Б. – 2018. – 48б;

67. Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү уюмдарынын 10-11- класстары үчүн “Кыргыз адабияты” предмети боюнча Предметтик стандарты (окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептер үчүн) – Б. – 2018. – 33 б.

68. Кыргыз тили. Жалпы орто билим берүүчү мектептер үчүн программа. V-XI кл. [Текст] / Түзүүчүлөр: А. Сапарбаев, Н. Абдесов, Г. Жаманкулова, В. Мусаева. – Б.: – 2003. – 80 б.

69. Кыргыз тилин эне тили катары окутуунун предметтик стандарты. [Текст] / Түзүүчүлөр: С.К. Рысбаев, Ж.А. Чыманов, В.И. Мусаева ж.б. – Б. – 2014.

70. Лернер, И.А. Методы обучения [Текст] / Лернер, И.А // В. книге: Дидактика средней школы. Под. ред М.Н. Скаткина. – 2 изд. – М.: Просвещение – 1982. – 319с.

71. Липаев, А.А. Письменные работы по русской литературе в старших классах национальной школе [Текст] / А.А. Липаев –М.:Изд.АПН.РСФСР – 1960. – 351с.

72.Литвинов, В.В.Сочинения в старших классах как самостоятельная работа [Текст] / В.В.Литвинов – М.: Учпедгиз – 1953. – 88 с.

73. Литвинов, В.В. По поводу письма Н.П.Лапинова. [Текст] / В.В.Литвинов -“Литература в школе”. -1958,№1, 89-90 –б.

74.Мадаминов, Г. Акыл эмгегинин маданияты [Текст] /: Эксперименталдык тажрыйбалардын негизинде жазылды.Төртүнчү китеп. 5-бас / Г.Мадаминов –Б.:Билим-компютер – 2004. – 100 б.

75. Мамбетакунов, Э. Педагогикалык изилдөөнүн методологиясы жана технологиясы [Текст] / Э. Мамбетакунов -Бишкек,Техник ББ., 2015.-128б

77. Маразыков Т.С. Текст таануу жана анын айрым маселелери [Текст] / Т.С. Маразыков – Б.: Бийиктик – 2005. – 144б.

78. Маразыков,Т.С.Текст таануунун теориясы [Текст] / Т.С. Маразыков – Б. –1914. – 112 бет.

79. Маразыков,Т.С.Тексттин стилдик түзүлүшү [Текст] / Т.С. Маразыков – Б. –2014. – 156 б.

80. Матвеева, Е.И. Учим младшего школьника понимать текст:Практикум для учащихся:1- 4-классы. [Текст] / Е.И. Матвеева – М.:ВАКО –2007. – 240 с.

81. Маяковский, В.В.Сергею Есенину [Текст] / Соч. в двух томах.т.1 Сост.Ал.Михайлова // В.В.Маяковский – М.: Правда –1987. – 766 с.

82. Маяковский,В.В.Лирика [Текст] / В.В. Маяковский –М.: Художественная литература – 1967. – 199 с.

83. Методика преподавания русской литературы в старших классах национальной школы [Текст] / Пособие для учителей национальных школ союзных республик. // Под. ред. Мальцевой К.И. и Каплана И.Е. –Л. Просвещение –1979. –189с.

84. Момуналиев, С.М. Кыргыз орто мектептеринде лирикалык чыгармаларды окутуунун педагогикалык-методикалык негиздери [Текст] / Педагогика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертация /С.Момуналиев –Б. –2009. –277 б

85. Муратов А.Ж. V-VII класстарда адабият теориясын окутуу [Текст] / А.Ж. Муратов –Ф.:Мектеп –1990. –72б.

86. Муратов Абдыкерим, Шериев Жээналы,Исаков Каныбек. Кыргыз адабияты: малыматтама [Текст] /А.Муратов,Ж.Шериев,К.Исаков –Б.: Аят – 2014. – 384 б.

87. Муратов А.Ж. Дилбаян сырлары – [Текст] / А.Ж. Муратов - Бишкек, 2004. – 75 б.

88. Муратов А.Ж. Дилбаян –дил сыры, дил сыны [Текст] / А.Ж. Муратов – Бишкек. – 2008. –158 б.

89. Муратов А.Ж. Дилбаян – чыгармачылык изденүүнүн үзүрү [Текст] / А.Ж. Муратов – Б.: Аят –2011. –192 б.

90. Муратов, А. Байсабаев, Б.Адабиятты жаңыча окутуу: методдор,каражаттар жана иштелмелер [Текст] / А.Ж. Муратов, Б. Байсабаев – Б. – 2010. –72б.

91. Муратов, А.Ж. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы [Текст] / А.Ж. Муратов – Б.: Турар – 2013. – 554 б.

92. Муратов, А.Ж.Кыргыз адабияты сабагында көркөм тексттин маңызын ачуу[Текст] / А.Ж. Муратов – Б.:Аят –2009. –116б.

93. Мурзаев, Н.Т. Дилбаян деген эмне? [Текст] / Н.Т.Мурзаев // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы. –2015. – № 4.– чыг.3. – 203-210- бб.
94. Мурзаев, Н.Т. Дилбаянда идея болобу? [Текст] / Н.Т.Мурзаев // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы. – 2015. – № 4. – 101-103-бб.
95. Мурзаев, Н.Т. Оозеки дилбаяндын башаты жана өнүктүрүүнүн жолдору. [Текст] / Н.Т.Мурзаев // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы. – 2015. –№ 4. –104-111-бб.
96. Мурзаев, Н.Т. Экзамендик дилбаяндардын өзгөчөлүктөрү жана аларга коюлуучу талаптар [Текст] / Н.Т.Мурзаев // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы. –2015. –№ 4. –112-115-бб.
97. Мурзаев, Н.Т. О требованиях к сочинениям, об их анализе и оценке. [Текст] / Н.Т.Мурзаев // Ученый XXI века. –2016. – №10(23). –39-44стр.
- 98.Мурзаев, Н.Т. Олимпиадные и конкурсные сочинения [Текст] / Н.Т.Мурзаев // Ученый XXI века. –2016. – № 10(23). – 45-48 стр.
99. Мурзаев, Н.Т. А.Муратов – дилбаян изилдөөчү жана экзамендик дилбаяндардын тематикасын сунуштоочу аалым. [Текст] / Н.Т.Мурзаев // И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик унивеситетинин жарчысы. –2017. – № 1. – 51-55-бб.
100. Мурзаев, Н.Т.Ааламдашуу мезгилиндеги адабиятты окутуу маселелери: окуучуларды окутуу, тарбиялоо жана чыгармачылыкка үйрөтүү процессиндеги дилбаяндын ролу [Текст] / Н.Т.Мурзаев // И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик унивеситетинин жарчысы. – 2017. – чыг.1. –237-242-бб.
101. Мурзаев, Н.Т.Дилбаяндын темасын түшүндүрүү иштери. [Текст] / Н.Т.Мурзаев // Эл агартуу. –2017. – № 3-4. –2-5-бб.
- 102.Мурзаев, Н.Т.Дилбаянды классификациялоо маселелери. [Текст] / Н.Мурзаев // Эл агартуу. – № 5-6. –2017. –15-21-бб.
103. Мурзаев Н.Т. Окуучуларды окутуу, тарбиялоо жана чыгармачылыкка үйрөтүүдө дилбаяндын ролу [Текст] / Н.Т.Мурзаев // Эл агартуу. – № 11-12. – 2017. –11-17-бб.

104.Мурзаев,Н.Т. Чыгармачылыктын мааниси, мүнөзү жана ага мамиле (биринчи макала) [Текст] / Н.Т.Мурзаев // Эл агартуу. – 2018. – №3-4. –41-46-бб.

105. Мурзаев,Н.Т. Чыгармачылыктын мааниси, мүнөзү жана ага мамиле (экинчи макала) [Текст] / Н.Мурзаев // Эл агартуу. – 2018. – №3-4. –47-51-бб.

106.Мурзаев, Н.Т. Балдардын чыгармачылыгы: мааниси жана пайдасы [Текст] / Н.Т.Мурзаев // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы.–2018. – № 2 –146-149-бб.

107.Мурзаев, Н.Т Дилбаян жөнүндө сөз [Текст] / Н.Мурзаев // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы. –2015. –№ 4. –чыг.3. –101-105-бб.

108. Мусаев, С. Турдугулов, А. Көркөм сөз өнөрү (Кыргыз адабияты) : Окуу китеби [Текст] / С.Мусаев,А.Турдугулов – Б.:Технология –1999. –388б.

109. Мусаева, В.И. Кыргыз тили жана адабияты. Календарлык пландар. 5-11-класстар. [Текст] / Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептердин жана гимназиялардын кыргыз адабияты мугалимдери үчүн / В.И. Мусаева –Б. –2011. –112 б.

110. Мусаева, В.И., Сманбаев,А. Баяндама жыйнагы: 5-11-кл. [Текст] / Кыргыз тили,адабияты мугалимдерине, мектеп окуучуларына ж-а студенттерге арналган окуу куралы / В.И. Мусаева, А. Сманбаев – Б.; Турар – 2008. –420б.

111. Никольский,В.А. Сочинение в средней школе. [Текст] / В.А.Никольский –М.Учпедгиз – 1955. – 224с.

112. Никольский, В.А. Методика преподавания литературы в средней школе [Текст] / В.А.Никольский –М. –1971. – 254 с.

113. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Словарь русского языка [Текст] –19-е изд.,испр. / Под .ред. Н.Ю.Шведовой – М.: Рус.яз. –1987. –750 с.

114. Озеров, Ю.А. Раздумья перед сочинением [Текст] / Практические советы для поступающих в ВУЗы: Учеб.пособие / Ю.А.Озеров. – М.: Высш.шк. –1990. –160 с.

115. Оторбаев, Б.К. Көркөм чыгарманы мектепте талдоо [Текст] / Б.К. Оторбаев –Б.: Аят –2015. –168 б.

116. Оторбаев, Б.К.Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы [Текст] / Б.К. Оторбаев –Б.:Аят –2019. – 320 б.

117. Педагогический словарь [Текст] / Под.ред.Загвязинский.В.И.,Закирова А.Ф. и др. – М. –2008. –352стр.

118. Педагогика: [Текст] /:Учеб.пособие для студентов пед.ин-тов под.ред. Ю.К.Бабанского –М. Просвещение –1983. – 608 с.

119. Рахимов А.З. Сущность творческого мышления учащихся [Текст] / А.З Рахимов //В кн: Формирование творческого мышления школьников в учебной деятельности. Меж вузовский сборник научных трудов.- Уфа.:Башкирский пединститут – 1985. – 164 с.

120. Рубинштейн, С.А. Основы общей психологии. В 2т.Т.2. [Текст] /С.А. Рубинштейн – М.:Педагогика –1980. – 328 с.

121. Русский язык.Энциклопедия.[Текст] /Науч. ред. сов.изд-ва “Сов. энциклопедия”, Ин-т рус.яз.АН.СССР / Гл.ред. Ф.П.Филин – М.:1979. –431 с.

122. Рыбникова, М.А. Избранные труды. [Текст] /М.А.Рыбникова. –М.: Просвещение –1985. –257 с.

123. Рыбникова, М.А. Очерки по методике литературного чтения [Текст] / М.А. Рыбникова – М.: Просвещение –1963. –288 с.

124. Рысбаев, С.К.Окуучунун дилбаяны.[Текст] / С.К.Рысбаев – Б. –2003. – 144 б.

125. Рысбаев, С.К. Кыргыз башталгыч мектептеринде адабиятты окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү [Текст] / Пед. илим. докт. диссерт.: 13.00.02./ С.К.Рысбаев – Бишкек, –2006.

126. Рысбаев С. Окуучунун сүйлөө жана жазуу ишмердиги: теориялык - практикалык маселелери , 2- китеп [Текст] / С.К. Рысбаев – Б. –2014. –344б.

127. Рысбаев, С.К. Эссе –дилбаян деген эмне жана ал кандай жазылат [Текст] / С.К.Рысбаев / “Мугалимдер дүйнөсү”. –2014.–№ 9-10.

128. Рысбаев ,С.К. Кыргыз балдар адабияты: проблемалар, портреттер жана окуп-үйрөнүү маселелери. [Текст]: ЖОЖдордун педагогикалык факультеттеринин окутуучулары, студенттери, аспиранттар жана изденүүчүлөр үчүн окуу куралы .5-китеп.Толук.2- басылышы / С.К. Рысбаев –Б. –2012. – 320 б.

129.Сартбаев, К.К. Кыргыз тилин окутуунун методикасы [Текст]Пед.ЖОЖ. фил.фак.студ. менен кыргыз тили мугалимдери үчүн / К.К.Сартбаев – Ф.: Мектеп –1971. – 319 б.

130. Словарь русского языка в 4-х томах. т.4 [Текст] / Изд.3-е, стереотипное, Под.ред. А.П.Евгъеновой –М. –1988. –796 с.

131. Сманбаев А., Ишекеев Н. Кыргыз адабияты. [Текст] / Орто мектептин 6-классы үчүн хрестоматия-окуу китеби. –3-бас./ А.Сманбаев, Н.Ишекеев – Б. –2007. –320 б.

132. Стоунс,Э. Психопедагогика. Психологическая теория и практика обучения [Текст] / Пер. с англ. /под.ред.Н.Ф.Талызиной. –М.: Педагогика – 1984. – 479 с.

133. Сухомлинский, В.А. Сердце отдаю детям [Текст] / В.А.Сухомлинский – Киев.: Радянськка школа –1985. – 460 с.

134. Толковый словарь русского языка в 4-х томах.т.4[Текст] / Под.ред Д.Н. Ушакова. М. – 1940. – 1552 с.

135. Твардовский А. Преподавания литературы – творческое дело. [Текст] / Сборник сочинений в шести томах т.5 / А.Т.Твардовский –М.:1 М.: Художественная литература –1980. – 464 с.

136. Тимофеев, Л.И. Основы теория литературы [Текст] Учебное пособие для филол.фак.ун-тов и пед.ин-тов. Изд.3-е, исправленное / Л.И.Тимофеев – М.: Просвещение –1966. –480 с.

137.Турдугулов, А.Т., Оторбаев,Б.К. Кыргыз адабияты [Текст] / Орто мектептин VIII кл. үчүн окуу китеби /А.Т.Турдугулов, Б.К.Оторбаев.Б.К. – Б. – 2017. –400 б.

138. Усубалиев, Б. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик [Текст] / Б. Усубалиев – Бишкек. –1994. –199 б.

139. Үсөналиев, С. Окуучуларды сочинение жазууга жазууга үйрөтүү[Текст] / С.Үсөналиев. // Эл агартуу. –1990. –№7, –25-29-бб.

140. Философский словарь [Текст] / Под. ред И.Т.Фролова – М.:Изд. Политиздат –1987. –592 с.

141. Философский словарь [Текст] / Под.ред.И.Т.Фролова. –М. Изд.Политиздат –1991. –560 с.

142.Фридман, Л.М.,Волков,К.Н. Психологическая наука учителя [Текст] /Л.М. Фридман, К.Н.Волков – М.:Просвещения –1985. – 224с.

143. Херсонская, Н.Л. Из наблюдений над сочинениями на аттестат зрелости [Текст] / Н.Л. Херсонская // Литература в школе. –1958, –№ 2.

144. Христоматия по общей психологии. Психология мышление. [Текст] / Под.ред.Ю.Б.Гиппенрейтер,В.В.Петухова –М.:МГУ –1981. –400 с.

145. Чыманов, Ж.А.Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы [Текст] /Монография / Ж.А. Чыманов – Б.: Турар –2009. –488 б.

146. Шапарь, В.Б. Новейший психологический словарь [Текст] / В.Б.Шапарь, В.Е. Россоха, О.В.Шапарь. / под общ. ред В.Б.Шапаря – Ростов на Д.: Феникс –2005. – 808с.

147. Шериев Ж.Адабият тааныткыч [Текст] / Жогорку окуу жайларынын кыргыз филологиясы адистигинин студенттери үчүн окуу куралы/ Ж.Шериев Ж. – Ош. –1993. – 100 б.

148. Шнейдман, В.Н.5-8-класстарда кыргыз адабияты боюнча сочинениелердин үстүндө иштөө жөнүндө [Текст] / В.Н.Шнейдман //Коммунист. –1955. –№8. –6-15-бб .

149. Шнейдман, В.Н.V-VIII класстарда адабият сабагын окутуу жолдору [Текст] / В.Н.Шнейдман – Ф.:Кыргызокуупедмамбас –1961. –112 б.

150. Шолохов, Н.И.Сочинения учеников средней школы [Текст] / Пособия для студентов и учителей / Н.И.Шолохов Н.И. –Горький.:Б.и. –1977. – 85 с.

151.Яковлева, Е.Л. Психология развития творческого потенциала личности [Текст] / Е.Л Яковлева – М.: Флинта –1997. – 224с.